

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

Аналітичний альманах
Частина II

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

Аналітичний альманах

Частина II

*За загальною редакцією доктора історичних наук, професора,
члена-кореспондента НАН України
А.І. Кудряченка*

КИЇВ 2025

УДК 94: 321.74+327 (47+57)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» протокол №2 від 11.03.2025 р.*

Рецензенти:

Гуменюк Б.І., доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії міжнародних відносин та гуманітарних студій Українського державного університету імені Михайла Драгоманова, Надзвичайний і Повноважний Посол України, Заслужений працівник науки і техніки України

Мордвінцев В.М., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Центральної та Східної Європи Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Редакційна колегія:

Кудряченко А.І., д.і.н., проф., чл.-кор. НАН України (загальна редакція)

Ткаченко В.М., д.і.н., проф., чл.-кор. НАПН України, академік АПН України

Держалюк М.С., д.і.н.

Солошенко В.В., к.і.н., доц.

Бульвінський А.Г., к.і.н., доц.

Розумюк В.М., к.політ.н., с.н.с. (відповідальний редактор)

Російська імперська державність: сучасні міжнародні виміри: аналітичний альманах. Частина II. / за заг. ред. д.і.н., проф., члена-кореспондента НАН України Кудряченка А.І.; ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». Київ: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2025. 308 с.

Цей аналітичний альманах – збірник наукових статей співробітників Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» та інших відомих вітчизняних фахівців, що присвячені проблематиці російської імперської державності.

В другій частині аналітичного альманаху досліджено доктринальні засади зовнішньої політики РФ, передусім російського інтеграційного дискурсу на пострадянському просторі, а також проблематику регіональних моделей російського експансіонізму; збройних конфліктів на теренах колишнього СРСР; імперських маркерів російсько-української війни. Слід зважати, що переважна більшість робіт даного збірника була завершена до повномасштабної агресії путінської РФ проти України, проте нагальні проблеми сьогодення лише підтвердили наукове значення та актуальність обраної тематики.

Видання орієнтоване на істориків, політологів, фахівців у галузі суспільно-гуманітарних дисциплін та інших дослідників, які цікавляться питаннями російської імперської державності й експансіонізму. Автори статей та упорядники тематичного збірника намагалися допомогти читачам сформувати цілісне і комплексне уявлення про російський імперіалізм, гармонійно поєднуючи теоретичні і практичні аспекти досліджуваної проблематики, минуле і сучасність.

УДК 94: 321.74+327 (47+57)

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

© Національна академія наук України
Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ I. РОСІЙСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ДИСКУРС НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

<i>Андрій Бульвінський.</i> Доктринальні засади політики Росії щодо пострадянського простору	5
<i>Олексій Кордун.</i> Ключові інструменти впливу Росії на пострадянському просторі	48
<i>Олег Кондратенко.</i> Поява та занепад СНД як пострадянського інтеграційного формату	69
<i>Олександр Деменко.</i> Сутність, особливості та основні етапи євразійської інтеграції	110
<i>Viktoriiia Soloshenko.</i> Plundered and looted art as a focus of remembrance: ukrainian and russian cases	136

РОЗДІЛ II. РЕГІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ РОСІЙСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ

<i>Андрій Бульвінський.</i> Позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України	153
<i>Тетяна Ляшенко.</i> Фактор впливу «Русского мира» на формування політичної ідентичності громадян Центральної Азії	168
<i>Олег Цанко.</i> Країни Центральної Азії в контексті зовнішньополітичних інтересів Російської Федерації	179

Олексій Кордун. Збройні конфлікти на пострадянському просторі як інструмент утримання нових незалежних держав в орбіті впливу Кремля 193

РОЗДІЛ III. ІМПЕРСЬКІ МАРКЕРИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Микола Держалюк. Президентські вибори в РФ 2024 р.: результати прогнозовані, а наслідки – злочинні 225

Ольга Воробей. «Ворожі гримаси» російського окупанта: північ України 278

Олександр Филь, Людмила Хойнацька. Мародерство як спосіб ведення війни Російською Федерацією проти України та мотиваційний чинник російських військовослужбовців 292

РОЗДІЛ I.

РОСІЙСЬКИЙ ІНТЕГРАЦІЙНИЙ ДИСКУРС НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Андрій Бульвінський

ДОКТРИНАЛЬНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ РОСІЇ ЩОДО ПОСТРАДЯНСЬКОГО ПРОСТОРУ

Після розпаду Радянського Союзу в 1991 р. й появи на його колишній території низки нових незалежних держав, пострадянський простір залишився для Росії одним з ключових об'єктів уваги та діяльності. У Москві продовжували сприймати його як історично закріплений російський простір, який потребував упорядкування, виходячи з нових історичних умов та інтересів Росії.

Зміст та еволюція доктринальних засад російської політики щодо пострадянського простору знайшли своє відображення у російських стратегічних документах зовнішньополітичного, оборонного та іншого характеру, що задавали офіційне цілепокладання у цій сфері. Зрозуміло, що в публічних документах представлено далеко не всі положення й елементи реальної політики.

Для з'ясування нормативного аспекту трансформації російської політики щодо пострадянського простору та колишніх радянських республік нами було проаналізовано тексти російських Воєнних доктрин (1993, 2000, 2010, 2014), Концепцій зовнішньої політики (1993, 2000, 2008, 2013, 2016), Стратегій національної безпеки (1997, 2000, 2009, 2015), Стратегій державної національ-

ної політики (1996, 2012), послання президента РФ та ряд інших доктринальних документів.

Ця проблема певною мірою розроблялася російськими дослідниками А. Смирновим [1], О. Шкапяком [2], О. Богатуровим [3], І. Бургановою [4], трактувалася окремими російськими політиками (С. Лавров[5]), проте, вважаємо, що український погляд на неї також важливий і потрібний.

Перш за все, з'ясуємо як трансформувалися самоідентифікація Росії та бачення нею свого статусу і місця у світі, викладені в офіційних доктринальних документах.

Бачення регіонально-цивілізаційної належності Росії за часів Б. Єльцина еволюціонувало. Так, у президентському Посланні до Федеральних зборів 1995 р. Єльцин висунув концепцію загальноєвропейського партнерства, явно натякаючи на те, що Росія є частиною «загальноєвропейського» простору і навіть висловивши намір «домогтися підключення Росії до механізмів узгодження політичних і економічних рішень в Євросоюзі» [6]. У Посланні 1996 р. вже йшлося про те, що «Росія – це цілий світ» [7], тобто здійснено номінування країни в термінах цивілізаційної природи. Надалі осмислення цивілізаційного місця нової Росії у світі в стратегічних документах пішло в євразійському дискурсі. У Концепції національної безпеки 1997 р. Росію було позначено як «впливову європейсько-азійську державу» [8], а в Посланні 1998 р. йшлося про «унікальну роль Росії як євразійської держави» [9]. У своєму останньому Посланні до Федеральних зборів 1999 р. Б. Єльцин знову повернувся до розширеного європейського позиціонування Росії як частини «Великої Європи без ліній розмежування» та «центру тяжіння традицій і культур Заходу і Сходу» [10].

В. Путін у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2000 р. вперше в доктринальних документах номінував Росію як «цивілізацію» [11]. Утім, щодо суті цивілізаційної прив'язки в російських стратегічних документах часів першого президентства В. Путіна існувала невизначеність. Так, у Концепції зовнішньої

політики 2000 р. бачимо нове цивілізаційно-геополітичне самовизначення Росії: «найбільша євразійська держава» [12], однак у Посланнях до Федеральних зборів часів першого президентства та початку другого Путін публічно притримувався іншого позиціонування Росії – європейського. Зокрема, у Посланні 2001 р. було задекларовано «курс на інтеграцію з Європою» [13], у Посланні 2002 р. – «кроки з інтеграції з Європою» та «активна робота з Євросоюзом, спрямована на формування єдиного економічного простору» [14], у Посланні 2003 р. – «широке зближення та реальна інтеграція до Європи» позначалися як історичний вибір, першим кроком якого мав стати «розвиток стратегічного партнерства з Європейським Союзом», а формування єдиного економічного простору – в інтересах «Великої Європи» [15].

Однак надалі публічне позиціонування європейської належності Росії у програмних політико-правових документах В. Путіна почало слабнути, і в якійсь момент згадки про бажання інтегруватися до Європи зникли взагалі. Так, у Посланні 2004 р. згадувався лише концепт Великої Європи [16], у Посланні 2005 р. йшлося про те, що Росія є «найбільшою європейською нацією» [17], у Посланні 2007 р. – про стратегічне партнерство Росії з ЄС [18].

Президент Д. Медведєв продовжив концептуальну лінію на поступову відмову від публічної ідентифікації європейської цивілізаційної належності Росії. Хоча в Концепції зовнішньої політики 2008 р. Росію й було названо «найбільшою європейською державою» [19], проте в посланнях до Федеральних зборів 2008, 2009, 2010, 2011 рр. Д. Медведєв жодного разу не задекларував ані положення про європейську належність Росії, ані, тим більше, тезу про бажання інтегруватися з Європою.

Під час третього президентства В. Путіна в російських стратегічних та програмних документах з'являються формулювання, які свідчать про осмислення Росії як окремої цивілізації. Так, у Стратегії державної національної політики 2012 р. говориться, що «сучасну Російську державу об'єднує... єдиний культурний (ци-

вілізаційний) код, який характеризується особливим прагненням правди і справедливості» [20], а в Посланні до Федеральних зборів 2012 р. В. Путін називає Росію «державою-цивілізацією» [21].

Дещо непослідовно в Концепції зовнішньої політики 2013 р. В. Путін, підкреслюючи культурно-цивілізаційне розмаїття світу, знову повертається до самовизначення Росії «як невід'ємної, органічної частини європейської цивілізації» [22]. Однак, після агресії проти України 2014 р. та погіршення відносин із Заходом у російських стратегічно-програмних документах все сильніше починає проявлятися євразійське позиціонування Росії. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. Росія ставить амбітне, але концептуально не вирішуване завдання «сполучення процесів європейської та євразійської інтеграції, що дозволить не допустити появи розділових ліній на європейському континенті» [23]. Натомість у посланнях до Федеральних зборів часів третього президентства В. Путін замість колишніх концептуальних положень про бажання інтегруватися з Європою позначає Російську Федерацію як «тихоокеанську державу» (послання 2014 р.) [24] та вводить концепт «великого євразійського партнерства» (послання 2016 та 2018 рр.) [25; 26] як інтеграційну модель для Євразії. На нашу думку, це є концептуальним заміником старої європейської ідеї Великої Європи у форматі ЄС+сателіти та РФ+сателіти на нову, євразійську, у форматі РФ+КНР+ШОС, який означає, що Росія змінює свій магістральний інтеграційний вектор із Заходу на Схід.

Визначення статусу Росії та її місця у світі також зазнало трансформацій. Уже в перших стратегічних документах часів президентства Б. Єльцина за Росією закріплюється статус великої держави. Так, зокрема, у Концепції зовнішньої політики 1993 р. йшлося про те, що Російська Федерація як велика держава з багатовіковою історією прагне повноправного та природного включення у світове співтовариство [27]. Великою країною, чие «місце у світі впродовж століть визначається особливою широтою і по-

тужністю», Росію було названо і в Посланні до Федеральних зборів 1996 р.

Натомість з другої половини 1990-х рр. статусна самоідентифікаційна риторика посилюється. Так, у Концепції національної безпеки 1997 р. вже чітко говориться про особливий, високий статус Росії у світі та про те, що її національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу, що формується». У своєму останньому – 1999 р. – Посланні до Федеральних зборів Б. Єльцин вже говорив про «велику світову державу». Концепція національної безпеки 2000 р., перший стратегічний документ часів президентства В. Путіна, нових змістовних концептів щодо самоідентифікації не містила. У документі Росія номінується як «одна з найбільших країн світу з багатовіковою історією і багатими культурними традиціями». Крім того, повторюється положення про те, що національні інтереси вимагають «зміцнення позицій Росії як великої держави – одного з впливових центрів багатопольярного світу» [28].

У наступному путінському стратегічному документі – Концепції зовнішньої політики 2000 р. – положення про Росію як велику державу та один з впливових центрів сучасного світу доповнюється тезами про національну могутність Російської Федерації та про те, що вона «має реальний потенціал для забезпечення достойного місця у світі». У своїх перших посланнях до Федеральних Зборів (2000, 2003) В. Путін наголошував на тому, що єдиний вибір для «великої Росії» це – стати «сильною країною».

За президентства Д. Медведєва на тлі заявлених ним намірів провести модернізацію Росії розпочався пошук нових самоідентифікаційно-статусних маркерів для країни. У першому доктринальному документі часів Д. Медведєва – Концепції зовнішньої політики 2008 р. – Росія називалася вже не великою державою, а «Новою Росією», яка, «ставши на міцний ґрунт національних інтересів, набула повноцінну роль у глобальних справах». Проте,

вже в Стратегії національної безпеки 2009 р. номінування Росії було піднято на нову висоту: йшлося вже не про велику, а про світову державу. Зокрема говорилося, що національні інтереси Росії полягають «у перетворенні Російської Федерації на світову державу», йшлося не лише про забезпечення достойного місця у світі, а про перетворення Росії на «одну з лідируючих держав за рівнем технічного прогресу, якості життя, впливу на світові процеси» [29]. Про наміри утвердити Росію як сучасну світову державу йшлося і в посланнях Д. Медведева до Федеральних зборів 2009 та 2010 рр. [30; 31].

Після повернення В. Путіна на посаду президента РФ 2012 р. він деякий час уникав у доктринальних документах називати Росію великою чи світовою державою. У Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. присутнє лише формулювання, в якому РФ названо одним із впливових центрів сучасного світу. Проте після початку воєнної агресії щодо України та бойових дій у Сирії у 2014-2015 рр. у російські стратегічні та програмні документи повертаються терміни величі та сили при позначенні Російської держави. Зокрема, у Посланні 2014 р. Путін зазначив, що Росія отримала санкції Заходу тому, що «стала занадто сильною», а в Посланні 2015 р. – що «Росія на повний голос заявила про себе як про сильну самостійну державу з тисячолітньою історією і великими традиціями» [32]. Відповідно, у Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія знову номінується як світова держава, а закріплення за нею «статусу однієї з лідируючих світових держав» визначається одним з довгострокових національних інтересів [33].

Наступним блоком нашого аналізу є загальне осмислення та відповідне позначення пострадянського простору у російських стратегічних документах. Так, вже в першому російському стратегічному документі – Концепції зовнішньої політики 1993 р. – для позначення пострадянського простору було використано термін «близьке зарубіжжя», яке має стати «поясом безпеки і добросусідства» на кордонах РФ. Про формування поясу добросусідства

йшлося й у Концепції зовнішньої політики 2000 р. У наступних варіантах Концепції (2008, 2013, 2016) формулу було змінено на: «формування відносин добросусідства з суміжними державами», оскільки створити пояс добросусідства після війн із Грузією та Україною Москві очевидно не вдалося.

Територія колишнього СРСР концептуально трактувалась у Москві як певна просторова єдність, тому в Концепції зовнішньої політики 1993 р. фігурують такі поняття, як: єдиний воєнно-стратегічний простір, єдиний економічний простір, єдиний правовий простір, зовнішні кордони Співдружності незалежних держав, які слід захищати. Вже в першому посланні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1994 р. до них додали єдиний інформаційний простір [34], у посланні 1995 р. – єдиний науковий та технологічний простір.

У Концепції національної безпеки 1997 р. з'являється новий політико-географічний маркер: єдиний економічний простір країн-учасниць СНД. В аналогічному документі 2000 р. фігурує прикордонний простір держав-учасниць СНД, у Воєнній доктрині 2000 р. – єдиний оборонний простір СНД [35], у Концепції зовнішньої політики 2000 р. – зона вільної торгівлі СНД, у Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх установах 2002 р. – єдиний освітній простір Співдружності. Згадуються навіть окрема «зона світу» [36], а в посланнях В. Путіна до Федеральних зборів 2006 та 2007 рр. – спільний гуманітарний простір у межах СНД [37]. У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ 2008 р. йдеться про єдиний транспортний простір СНД [38], у Стратегії національної безпеки 2009 р. – про спільне гуманітарне та інформаційно-телекомунікаційне середовище на території країн СНД, у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. [39] – про російський мовний, культурний та освітній простір у державах СНД.

Доктринально важливою темою зовнішньополітичного курсу Росії стало питання захисту співвітчизників у країнах пострадян-

ського простору, яка в різних формулюваннях присутня фактично в усіх російських стратегічних документах з початку 1990-х рр. У 1994 р. російський уряд ухвалив «Основні напрями державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників, які проживають за кордоном» [40], а 1999 р. було прийнято окремий закон «Про державну політику Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном» [41].

Починаючи з другої половини 2000 рр. Росія коригує доктринальне ставлення до російської діаспори. До захисту додається ідея її використання для просування російських інтересів у країнах її постійного перебування. Згідно з Концепцією зовнішньої політики 2008 р., Москва розглядає «багатомільйонну російську діаспору – «Русский мир» – як партнера, зокрема й у справі розширення і зміцнення простору російської мови і культури». Наміри «розширення закордонного російськомовного простору» підтверджено у Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр.

У Концепціях зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. Росія робить натяк на бажання стати лідером на лише російського, а й слов'янського світу. Прямо про це не заявлялося, але серед російських зовнішньополітичних пріоритетів раптом з'явилася окрема теза, присвячена саме слов'янській тематиці, якої у попередніх доктринальних документах не було: «розвивати міждержавні культурні і гуманітарні зв'язки слов'янських народів».

З часів Б. Єльцина у програмних документах при обґрунтуванні геополітичного статусу Росії закріпилися апеляції до імперського історичного нарративу. У Посланні до Федеральних зборів 1995 р. йшлося про спроби Заходу потіснити Росію з її «історичних рубежів» і про потребу визнання «законних інтересів Росії» на просторі колишнього СРСР. Про «законні російські інтереси в СНД» згадувалося і в Посланні 1996 р.

В. Путін поглибив і розширив історичне обґрунтування геополітичного та державного статусу Росії. У Посланні 2003 р. він

акцентував увагу на тому, що тисячолітній історичний шлях Росії це «утримання держави на великому просторі», заради чого російський народ поніс великі жертви, а тому слід «розглядати простір СНД як сферу наших стратегічних інтересів». Логічним висновком з такого концептуального підходу стала ключова теза послання 2005 р., згідно з якою «крах Радянського Союзу був найбільшою геополітичною катастрофою століття» і справжньою драмою для російського народу, а «цивілізаторська місія російської нації на євразійському континенті має бути продовжена». Д. Медведєв у своєму першому Посланні до Федеральних зборів 2008 р. також говорив про «народ із тисячолітньою історією, який освоїв і цивілізував величезну територію» [42].

Російську анексію Криму В. Путін у Посланні 2014 р. назвав «історичним воз'єднанням», наголосивши, що «саме тут знаходиться духовний витік формування багатоликої, але монолітної російської нації і централізованої Російської держави. Адже саме тут, в Криму, в стародавньому Херсонесі..., прийняв хрещення князь Володимир, а потім і хрестив всю Русь ... І це дає нам всі підстави казати, що для Росії Крим, давній Корсунь – Херсонес, Севастополь мають величезне цивілізаційне і сакральне значення».

У другій половині 2000-х рр. у російських стратегічних документах з'являється нове концептуальне положення, ідеологічна суть якого зводилася до відстоювання Росією свого місця у світовій історії, зокрема, радянського бачення Другої світової війни, згідно з яким саме СРСР виграв її, не маючи жодних агресивних намірів щодо сусідів на її початку. Поява цього положення пов'язана з переосмисленням низкою постсоціалістичних та пострадянських країн, які у 1940-х рр. проти своєї воли потрапили до сфери радянського впливу, ролі СРСР у цій війні. Тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'являється положення про наміри Росії протидіяти «спробам переписати історію і використати її з метою нагнітання конфронтації і реваншизму у світовій політиці, піддати ревізії підсумки Другої світової війни», а в редакціях

Стратегії національної безпеки 2009 та 2014 рр. «спроби перегляду поглядів на історію Росії, її роль та місце у світовій історії» віднесено до загроз національної безпеки. У Стратегії державної національної політики 2012 р. ідеологічний градус формулювань піднято до декларації намірів Росії протистояти «спробам фальсифікації історії» та «применшення подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 років», а в Стратегії національної безпеки 2015 р. – «спробам фальсифікації російської і світової історії».

Ключову характеристику російського нарративу щодо власне СНД у доктринальних документах можна описати через поняття інтеграція. Вже у Концепції зовнішньої політики 1993 р., в якій у поміркованій формі декларувалося прагнення Москви до «перетворення Співдружності на дієве міждержавне формування суверенних суб'єктів міжнародного спілкування, ґрунтоване на спільності інтересів...» з наголосом на добровільності процесів та на можливості різношвидкісних підходів до співробітництва в рамках СНД, містилося положення про створення стимулів для реінтеграції економік колишніх радянських республік. В Основних положеннях воєнної доктрини 1993 р. був пункт про пріоритетне для Росії значення відновлення і розширення коопераційних зв'язків підприємств та галузевих науково-дослідних установ ВПК країн СНД [43].

Однак, у своєму першому посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин уже широко окреслив коло бажаних інтеграційних форматів у СНД: це й Економічний союз, і спільний ринок Співдружності, і зона вільної торгівлі, і Митний та Платіжний союзи, і «створення Міждержавного комітету співробітництва, якому держави-члени Співдружності могли б передати низку регулюючих і контролюючих функцій». Фактично йшлося про програму економічної інтеграції конфедеративного типу. У Посланні 1995 р. до набору бажаних економічних форматів інтеграції було додано «систему колективної (регіональної) безпеки СНД», ство-

рення «єдиного військово-політичного союзу» і наміри «узгоджувати всередині СНД підходи до ключових питань європейської та міжнародної безпеки». Реалізація цих планів на практиці, аби до неї дійшла справа, означала б дрейф від конфедеративних до федеративних відносин.

У стратегічних документах, ухвалених після повторного обрання Б. Єльцина президентом РФ 1996 р., як одне із завдань державної політики, чітко й однозначно висувається «сприяння процесу реінтеграції на нових засадах держав – колишніх республік СРСР у політичній, економічній і духовній сферах» (Концепція державної національної політики 1996 р. [44]). У Концепції національної безпеки 1997 р. «формування на добровільній основі інтеграційного об'єднання держав-учасниць СНД» віднесено до національних інтересів Росії. Іншим важливим положенням цього документу є теза про те, що поглиблення відносин з СНД є «найважливішим чинником, що сприяє врегулюванню етнополітичних і міжнаціональних конфліктів».

Особливо чітко це цинічне положення розуміла Грузія, яка 1991–1992 рр. відмовилася від приєднання до СНД та до Договору колективної безпеки й потрапила під загрозу розчленування через активізацію озброєних Росією сепаратистів. Лише після вимушеного приєднання у 1993 р. до обох організацій Москва змусила Абхазію заморозити свою активність.

Питання посилення інтеграційних процесів на пострадянському просторі під керівництвом Москви стало одним з найважливіших пріоритетів нового президента РФ В. Путіна. Ще перебуваючи в статусі виконувача обов'язків президента, він затверджує нову редакцію Концепції національної безпеки 2000 р., у якій серед загроз національній безпеці Росії зазначено «послаблення інтеграційних процесів у СНД». Виходячи із цього, до найважливіших завдань державної політики було віднесено «формування єдиного економічного простору з державами-учасницями СНД», розвиток інтеграційних процесів у рамках СНД та

забезпечення воєнної безпеки РФ через ефективну взаємодію та співробітництво з країнами СНД. Зміцнення системи колективної безпеки в рамках СНД на основі ДКБ було віднесено до пріоритетних і у Воєнній доктрині 2000 р. У Посланні до Федеральних зборів 2001 р. наголошувалося, що «Росія залишається ядром інтеграційних процесів у Співдружності» і «стимулюватиме дальший розвиток інтеграційних процесів у СНД».

Проте вже з середини 1990-х рр. у російських програмних документах фіксуються «тривожні симптоми» у цьому дискурсі. У Посланні 1995 р. Б. Єльцин констатував скорочення торгово-економічних зав'язків, адже на долю країн СНД на той час припадало вже лише 20% загального зовнішньоторгового обороту РФ, тоді як у 1991 р. було 56%. У Посланні 1998 р. вперше чітко було сказано про пробуксовку інтеграційних процесів: «став ще більш помітним слабкий динамізм у розвитку СНД загалом. Далеко не всі ухвалені рішення виконуються. Зростає вантаж невіршених проблем у двосторонніх і багатосторонніх відносинах. Скорочується взаємний товарообіг». Песимістичні висновки щодо дієвості СНД прозвучали і в останньому зверненні Б. Єльцина до Федеральних зборів 1999 р.: «Говорячи про Співдружність загалом, ми не можемо не констатувати того, що, на жаль, ані економічно, ані політично воно поки не перетворилося на той механізм, який надійно забезпечує умови для взаємовигідного співробітництва».

З початку 2000 р. у стратегічних документах фіксується не лише пробуксовка інтеграційних процесів у форматі СНД, а й поступовий перегляд Москвою підходів до Співдружності з огляду на те, що загальний інтеграційний проект на базі СНД не складався. Так, у Концепції зовнішньої політики 2000 р. вже йдеться про те, що Росія виходить із концепції про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», про стратегічне партнерство з країнами СНД та з'являється принципова теза про врахування відповідності співпраці з партнерами по СНД задачам національ-

ної безпеки. У Посланні 2002 р. В. Путін наголосив, що «робота з країнами СНД... пріоритет, пов'язаний серед іншого з отриманням конкурентних переваг на світових ринках», а проекти у рамках СНД мають надати нові можливості російській економіці.

На доктринальному рівні Москва не відходила від визнання пріоритетності курсу на поглиблення процесів інтеграції в СНД. Це було ще раз підкреслено в Концепції державної політики РФ в галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російських освітніх установах 2002 р. У цьому документі навіть була описана стратегічна мета Росії щодо СНД та бажаний образ його майбутнього: «створення співтовариства держав, здатного стати у XXI ст. центром стійкого політичного, соціального, економічного і науково-технічного розвитку». Проте зараз уже можна говорити, що таке майбутнє для СНД, як цілості, не настане.

Перший чіткий акцент щодо позначення російських стратегічних інтересів у СНД було зроблено у Концепції зовнішньої політики 1993 р., де до найважливіших зовнішньополітичних завдань віднесено дотримання прав «етнічних росіян і російськомовного населення».

З початку 2000-х рр. Москва почала чіткіше артикулювати власні конкретні інтереси щодо країн пострадянського простору. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. чітко обумовлено, що практичні відносини з країнами СНД Росія будуватиме, виходячи з оцінки готовності кожної з них «враховувати інтереси Російської Федерації, зокрема у забезпеченні прав російських співвітчизників», а одним з її головних концептуальних інтересів є збереження і примноження «спільного культурного спадку». У наступному варіанті Концепції зовнішньої політики (2008) ці положення конкретизовано тезами про «захист освітніх, мовних, трудових, гуманітарних та інших прав і свобод» російських співвітчизників, а також про збереження і примноження спільного «культурно-цивілізаційного спадку» як важливого ресурсу СНД

і кожної держави окремо. Ці акценти збереглися й у Концепції зовнішньої політики 2013 р.

Інтеграційні процеси у сфері освіти Росії потрібні були для «формування спільних підходів до виховання молодого покоління країн-учасниць СНД», «відновлення позицій Росії як головного освітнього центру Співдружності» та «підтримки функціонування російської мови у державах-учасницях СНД». У Посланні 2002 р. В. Путін поставив конкретне завдання збільшення кількості студентів з країн СНД до 1% бюджетних місць у ВНЗ РФ.

Згідно з положеннями Концепції демографічної політики РФ на період до 2025 р., її демографічними пріоритетами на всьому пострадянському просторі (країни СНД і Балтії) є сприяння добровільному переселенню співвітчизників та залучення молоді до навчання і стажування в Росії задля наступного отримання ними російського громадянства [45]. Про необхідність розробки «прискороного порядку надання російського громадянства нашим співвітчизникам, носіям російської мови і російської культури, прямим нащадкам тих, хто народився і в Російській імперії, й у Радянському Союзі» йшлося у Посланні В. Путіна 2012 р. Країни СНД Росія почала відверто розглядати як демографічний резервуар для себе. Йдучи цим курсом, В. Путін 24 квітня та 1 травня 2019 р. видав укази про спрощений порядок отримання громадянства РФ для окремих категорій громадян України, насамперед з окупованих українських територій [46].

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. (2008) позначено ще декілька сфер, які особливо цікавили Москву в контексті СНД: «формування спільної транспортної і енергетичної інфраструктури», «перетворення російського рубля на провідну регіональну резервну валюту на просторі СНД». Очевидно, що перше положення потрапило до документу після «газової війни» з Україною взимку 2006 р.

Новий прагматизм Москви щодо СНД виявився й в оцінці підписання договору про ЗВТ в межах СНД у Посланні В. Путіна

2011 р., де було констатовано, що «ринок безперешкодного збуту російської продукції, за найскромнішими оцінками експертів, розширено на 20%» [47].

У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. вперше в публічних доктринальних документах чітко стверджено політичну складову російської мовної політики на пострадянському просторі [48]. По-перше, визначено, що підтримка і просування російської мови є «найважливішим елементом в розвитку інтеграційних процесів у державах-учасницях СНД», по-друге, задекларовано прагнення зберегти російську мову «як засіб міжнаціонального спілкування в державах-учасницях СНД», тобто щоб у кожній з країн СНД засобом міжнаціонального спілкування була не державна мова, а колишня імперська – російська.

У наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. інтереси Москви на пострадянському просторі конкретизовано через нову ціль: зміцнення позицій російської мови у національних системах освіти країн-учасниць СНД. Мету цих зусиль визначено максимально чітко: «Розширення географії і сфер застосування російської мови у світі сприятиме посиленню російського впливу... і, в кінцевому рахунку, захисту геополітичних інтересів Росії».

Новий російський підхід до СНД було сформульовано в Концепції зовнішньої політики 2013 р. Його сутність полягала в тому, щоб запустити практичну реалізацію Договору про зону вільної торгівлі. В Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. до цього додано акцент про зацікавленість Росії у розвитку на просторі СНД спільного ринку сільськогосподарської продукції [49].

Стратегічно долю СНД було вирішено після відмови України за часів президентства В. Ющенка від інтеграційних проектів у їх російському варіанті. Саме тому в Посланні 2006 р. В. Путіним було констатовано, що «суперечки навколо самої доцільності та

подальшої долі Співдружності не вщухають досі. І ми зацікавлено працюємо над питаннями реформування СНД. Очевидно, що Співдружність допомогла без особливих втрат пройти період становлення партнерських відносин між новоствореними молодими державами». Справжня інтеграція на пострадянському просторі надалі відбувалася не в рамках СНД.

Концепція зовнішньої політики 2008 р. фактично фіксує розщеплення СНД як політичного суб'єкта та зниження доктринальних вимог до неї з боку Москви. У документі йдеться навіть не про «різношвидкісну та різнорівневу інтеграцію у межах СНД», а лише про «розвиток двостороннього та багатостороннього співробітництва». Що ж до інтересів Росії, то чітко сказано, що вони відтепер пов'язані з «регіональною та субрегіональною інтеграцією на просторі СНД», тоді як сама Співдружність є лише «форумом для багатостороннього політичного діалогу і механізмом багатопланового співробітництва».

Про СНД, як звичайну регіональну організацію з певним економічним потенціалом, йдеться у Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. Поряд з риторичними згадками про пріоритетність відносин та необхідність просування сучасних форм інтеграції у документі вперше фактично визнано наявність дезінтеграційних тенденцій і процесів у СНД, а також різне ставлення країн СНД до Росії та її планів, відмінності їхніх інтересів. Із цієї причини в Концепції з'явилося положення про те, що «практична взаємодія з кожною з держав будуватиметься з урахуванням ступеня їхньої зацікавленості у співпраці, реальної готовності враховувати інтереси Російської Федерації».

Той самий диференційований підхід до різних країн СНД було закладено і у Воєнній доктрині 2010 р. [50]. На відміну від Доктрини 2000 р., тут чітко прописано різні пріоритети військово-політичного співробітництва Росії з країнами СНД, які є членами ОДКБ, і тими, хто до неї не приєднався.

«Клубний» (форумний) характер існування СНД було фактично визнано і в Концепції зовнішньої політики 2013 р., в якій декларовано намір інтенсифікувати інтеграційні процеси з тими країнами СНД, які виявляють готовність до цього, та бажання розвивати з ними відносини стратегічного партнерства і союзництва. Саму Співдружність Росія бачить «як впливову регіональну організацію, форум для багатостороннього політичного діалогу». Погляд на СНД, як на форум, збережено в Концепції зовнішньої політики 2016 р. Остаточне списання Москвою СНД з інтеграційних планів засвідчила задекларована в Посланні 2012 р. ініціатива В. Путіна про відмову до 2015 р. від практики виїзду громадян держав СНД до РФ за їхніми внутрішніми паспортами і переведення режиму перетину кордону на закордонні паспорти.

Важливою частиною російської політики щодо пострадянського простору є відбиття в доктринальних документах її силової складової. Уже в першому стратегічному документі (Концепція зовнішньої політики 1993 р.) закладено можливість силового тиску на країни пострадянського простору. Це впливає з проголошення Росією права «переконанням, у крайніх випадках і з використанням силових засобів, утверджувати принципи міжнародного права, включаючи права меншин, домагатися міцного добросусідства». В іншому місці адресат можливої погрози силою та використання сили визначений абсолютно чітко: «У разі односторонніх дій інших держав ближнього зарубіжжя, які б ущемляли інтереси Росії чи ухилялися від виконання взятих на себе зобов'язань, Росія шукатиме шляхи захисту своїх інтересів,.. не виключаючи за необхідності застосування власних заходів у відповідь».

Воєнна доктрина 1993 р. передбачала, що «інтереси безпеки Російської Федерації та інших держав-учасниць СНД можуть зажадати розміщення військ (сил) і засобів за межами території Російської Федерації», тобто на території інших країн СНД. Положення про можливість розміщення російських військ за межами

російської території, зокрема, у конфліктних регіонах міститься й у Воєнних доктринах 2000 і 2010 рр. та в Стратегіях національної безпеки 2009, 2014, 2015 рр. У Посланні до Федеральних зборів 1994 р. Б. Єльцин заявив, що Росії не потрібно щоразу запитувати у міжнародного співтовариства дозвіл на ту чи іншу миротворчу операцію на просторі СНД, бо він є сферою особливої відповідальності та інтересів Росії.

У Концепції національної безпеки 1997 р. заявлено, що «перспектива розширення НАТО на Схід є неприйнятною для Росії, оскільки несе загрозу її національній безпеці». Це положення збереглося в наступних редакціях документа. Теза про негативне ставлення Росії до розширення НАТО наявна й у Концепціях зовнішньої політики 2000, 2008, 2013, 2016 рр.

З початку 2000-х рр. Москва в доктринальних документах починає все чіткіше публічно декларувати право на використання дедалі ширшого кола інструментів активного відстоювання своїх інтересів за кордоном. У Воєнній доктрині 2000 р. закладено можливість використання військ не лише для захисту, а й для тиску на інші держави, для чого передбачено «підтримку (за необхідності) політичних акцій Російської Федерації шляхом проведення відповідних заходів військового характеру, а також військово-морської присутності». У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до інструментів такого плану додано економічний тиск з наголосом на тому, що «Росія має бути готовою до використання всіх наявних в її розпорядженні економічних важелів і ресурсів для захисту національних інтересів». У редакції Концепції 2008 р. це положення було доповнено захистом російських національних інтересів в економічній сфері через використання конкурентних переваг.

У розвитку силової складової російської зовнішньої політики у Концепції зовнішньої політики 2008 р. з'явився пункт про намір самостійно діяти в інтересах підтримки безпеки у світі на глобальному і регіональному рівні та для захисту своїх національних

інтересів: «Якщо партнери не будуть готові до спільних дій, Росія для захисту своїх національних інтересів буде вимушена діяти самостійно...». Не минуло і двох місяців після схвалення цієї концепції, як у серпні 2008 р. російська армія почала «самостійно» діяти на території Грузії, розв'язавши проти неї війну.

У Стратегії національної безпеки 2009 р., явно маючи на увазі в першу чергу пострадянський простір і бажаючи чіткіше окреслити сферу поширення свого силового поля, Росія задекларувала бачення моделі розвитку світу, в якій кризові ситуації на регіональному рівні мають урегулюватися без втручання зовнішніх сил: «Формується тенденція до пошуку вирішення наявних проблем і врегулювання кризових ситуацій на регіональній основі без участі нерегіональних сил». Це положення збереглося у редакції Стратегії 2014 р. у поєднанні з положенням про підтримку стратегічної стабільності в конфліктних регіонах за допомогою присутності там російських військ.

Воєнна доктрина 2010 р. містила низку відсутніх у редакції 2000 р. новел, які доктринально розширювали можливості для силових дій Росії за межами її кордонів. Зокрема, Москва вважала правомірним застосування війська не лише для відбиття агресії чи підтримки миру за рішенням РБ ООН, а й для «забезпечення захисту своїх громадян, які перебувають за межами Російської Федерації». Сам захист «громадян Російської Федерації за межами Російської Федерації від збройного нападу на них» став новою задачею Збройних Сил у мирний час. Зрозуміло, що «захищати» російських громадян Москва збиралася, передусім, у країнах пострадянського простору. Ще однією новою задачею Збройних Сил РФ стало «вжиття заходів для запобігання (усунення) загрози миру, придушення актів агресії (порушення миру)», апробоване на практиці 2008 р. у Грузії.

Крім цього, у документі було прописано підстави, які доктринально узаконювали оперативне використання російських військ за кордоном: «З метою захисту інтересів Російської Фе-

дерації та її громадян, підтримки міжнародного миру і безпеки формування Збройних Сил Російської Федерації можуть оперативно використовуватися за межами Російської Федерації». Це формулювання збережено в редакції Доктрини 2014 р. Саме так Москва і вчинила 2014 р. в Україні та 2015 р. – у Сирії.

У Стратегії національної безпеки 2015 р. Росія фактично задекларувала право на застосування сили, не обмежуючи його ані загрозою збройного нападу, ані потребою підтримання миру або захисту своїх громадян. Для цього відтепер було достатньо вважати, що є загроза її національним інтересам, яку дипломатичними засобами зняти не вдається: «Застосування військової сили для захисту національних інтересів можливе тільки в тому випадку, якщо всі вжиті заходи ненасильницького характеру виявилися неефективними».

Організаційним форматам спільного захисту колишніх радянських республік почала приділятися окрема увага в стратегічних документах з часів президентства В. Путіна. Трансформація російського бачення цього сегменту політики щодо пострадянського простору виглядає наступним чином.

У Воєнній доктрині 2000 р. вперше було зафіксовано, що РФ «надає пріоритетного значення зміцненню системи колективної безпеки в рамках СНД на основі розвитку і зміцнення Договору про колективну безпеку» та «розвитку військового і військово-технічного співробітництва з державами-учасницями ДКБ СНД, виходячи з необхідності консолідації зусиль зі створення єдиного оборонного простору і забезпечення колективної військової безпеки». Документ передбачав формування країнами СНД змішаних військових підрозділів.

Без чіткого організаційного оформлення структури колективної безпеки країн СНД фактично не діяли. Саме тому 2002 р. було створено ОДКБ у складі Вірменії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Росії та Таджикистану, яка, як заявив В. Путін у Посланні 2003 р., має «забезпечити стабільність і безпеку на значній части-

ні простору колишнього Радянського Союзу». У Посланні 2006 р. уточнено, що «Співдружність стала гарною основою і для формування ОДКБ. У цю структуру ввійшли країни, по-справжньому зацікавлені у тісній військово-політичній взаємодії». У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ОДКБ кваліфіковано як «ключовий інструмент підтримки стабільності і забезпечення безпеки на просторі СНД». У Стратегії національної безпеки 2009 р. місію ОДКБ сформульовано більш широко, вже без прив'язки до СНД. Вона розглядалася «як головний міждержавний інструмент, покликаний протистояти регіональним викликам і загрозам військово-політичного та військово-стратегічного характеру».

Деталізацію концептуального бачення системи колективної безпеки в рамках ОДКБ здійснено у Воєнній доктрині 2010 р. У документі, по-перше, закріплено доктринальне положення про те, що «Російська Федерація розглядає збройний напад на державу-члена ОДКБ як агресію проти всіх держав-членів ОДКБ і здійснить у цьому випадку заходи відповідно до Договору про колективну безпеку». Фактично Москва обіцяла своїм союзникам військовий захист від зовнішньої агресії. По-друге, Росія зобов'язалася виділяти військові контингенти до складу Колективних сил оперативного реагування (КСОР) «з метою оперативного реагування на військові загрози державам-членам ОДКБ», а також до складу миротворчих сил ОДКБ «для участі в операціях з підтримки миру». Хоч у цих документах і декларувався розвиток союзницьких відносин з країнами СНД, проте вони відійшли на другий план у порівнянні з ОДКБ, і співробітництво з ним у безпекових питаннях передбачалося на рівні взаємодії з ОБСЄ та ШОС. Усі ці норми збереглися в редакції Доктрини 2014 р. [51].

У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія розширила сферу діяльності ОДКБ як інституту забезпечення безпеки на увесь пострадянський простір, ширший, ніж простір СНД, який фігурував у редакції Концепції 2008 р., а також доктринально закріпила поняття «зони відповідальності» ОДКБ. У Концепції зовнішньої

політики 2016 р. Москва передбачила для ОДКБ задачу протистояння сучасним викликам і загрозам не лише в «зоні відповідальності ОДКБ», а й у «прилеглих до неї районах». Це виглядало як спроба позиціонувати ОДКБ як своєрідну альтернативу НАТО в регіоні.

Важливою особливістю стратегічних документів постельцинської доби є поява в них теми євразійської інтеграції та наступне її посилення. 2001 р. з метою активного просування економічної інтеграції у середовищі найбільш прив'язаних до Росії країн пострадянського простору почало діяти ЄврАзЕС. Тема ЄврАзЕС як нового пріоритету на шляху посилення інтеграційних процесів на просторі СНД з'являється в російських програмних документах, починаючи з першого послання В. Путіна до Федеральних зборів (2001, 2003, 2004).

Вперше в доктринальних документах євразійську організацію пострадянських держав згадано в Концепції державної політики РФ у галузі підготовки національних кадрів для зарубіжних країн у російській освітніх установах 2002 р., де серед пріоритетів Росії вказано «формування спільного ринку праці Євразійського економічного співтовариства». У посланні 2006 р. В. Путін визнав, що ЄврАзЕС є паралельним до СНД форматом, який ґрунтується на спільності інтересів його учасників. У посланні 2007 р. задекларовано бажання Росії ініціювати економічну інтеграцію «на всьому Євразійському просторі», насамперед, у форматах ЄврАзЕС та ШОС.

Тему євразійської інтеграції, як однієї з цілей російської політики, було розвинуто за часів президентства Д. Медведєва. У Концепції зовнішньої політики 2008 р. ставилися завдання: «активно працювати в рамках Євразійського економічного співтовариства з Білоруссю і Казахстаном над створенням Митного союзу і єдиного економічного простору, сприяти підключенню до цієї роботи інших держав-членів ЄврАзЕС», а також сприяти «подальшому зміцненню ЄврАзЕС як ядра економічної інтеграції,

механізму сприяння реалізації великих водноенергетичних, інфраструктурних, промислових та інших спільних проєктів». У посланні 2010 р. окреслено вектор розвитку євразійської інтеграції: «формування Єдиного економічного простору – від Арктики до Тихого океану, на всьому просторі Євразії».

Більш розгорнуто стратегічне бачення пріоритетів євразійської інтеграції РФ викладено в урядовій Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. де однією з цілей зовнішньої політики визначено «створення інтегрованого євразійського економічного простору спільного розвитку» через формування Єдиного економічного простору і спільного енергетичного ринку та створення спільного культурно-освітнього простору і митного союзу в рамках ЄврАзЕС. У Доктрині продовольчої безпеки 2010 р. до механізмів забезпечення продовольчої безпеки Росії віднесено «формування загального продовольчого ринку і єдиної товаропровідної мережі в рамках митного союзу держав-членів ЄврАзЕС» [52].

В останньому президентському посланні до Федеральних зборів Д. Медведєва у грудні 2011 р. вперше у програмних документах РФ декларується, що наступним кроком після запуску з 1 січня 2012 р. Єдиного економічного простору Росії, Білорусі та Казахстану буде створення до 2015 р. Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), «який багато в чому визначатиме майбутнє наших країн» та «стане сполучною ланкою Європейського і Азійсько-Тихоокеанського регіонів».

Повернувшись на посаду президента РФ, В. Путін в Указі від 7 травня 2012 р. «Про заходи щодо реалізації зовнішньополітичного курсу Російської Федерації» [53] задав хронологічні рамки для виходу євразійської інтеграції на новий інституційний рівень: «сприяти поглибленню євразійської інтеграції в рамках Митного союзу і Єдиного економічного простору Російської Федерації, Республіки Білорусь та Республіки Казахстан і створенню станом на 1 січня 2015 р Євразійського економічного союзу, виходячи з

відкритості цих процесів для приєднання інших держав, перш за все, членів ЄвразЕС та учасників СНД». Як і раніше, ядром євразійської інтеграції було визначено Росію, Білорусь та Казахстан. У першому посланні до Федеральних зборів часів свого третього президентства (2012) В. Путін наголошував на тому, що «у XXI ст. вектор розвитку Росії – це розвиток на схід», а в посланні 2013 р. дав обіцянку «поєднувати євразійський процес» [54].

Бачення місця й ролі ЄАЕС на пострадянському просторі та в Євразії загалом було викладено в Концепції зовнішньої політики 2013 р., де підкреслено, що Євразійський економічний союз покликаний «не тільки максимально задіяти взаємовигідні господарські зв'язки на просторі СНД, а й стати визначальною для майбутнього країн Співдружності моделлю об'єднання, відкритою для інших держав. Новий союз, який будується на універсальних інтеграційних принципах, покликаний стати ефективною з'єднувальною ланкою між Європою та Азійсько-Тихоокеанським регіоном». Йдучи цим шляхом, Росія взяла на себе зобов'язання «активно підтримувати процес євразійської інтеграції, реалізуючи разом з Білоруссю та Казахстаном завдання перетворення ЄвразЕС і формування Євразійського економічного союзу». Цілком прагматичне ставлення Москви до ЄАЕС засвідчено в затверджених у 2013 р. Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р., де відверто зазначено, що «інтеграція у форматі Митного союзу і Єдиного економічного простору дозволить відкрити нові ринки для російських виробників».

Після того, як з 01.01.2015 р. договір про Євразійський економічний союз вступив у силу, в новій редакції Основних напрямків діяльності уряду РФ на період 2018 р. (2015) Москва заявила про свої інтеграційні пріоритети: «Буде створено спільний ринок лікарських засобів і медичної техніки, планується поетапна гармонізація сфери фінансових ринків з виходом на створення наднаціонального фінансового регулятора, продовжиться рух до єдиного енергетичного ринку (єдині ринки нафти і нафтопродук-

тів, газу, електроенергії)» [55]. Було задекларовано доктринальне положення про те, що ЄАЕС матиме зв'язки з іншими країнами та інтеграційними угрупованнями з явним натяком на те, що відтепер члени ЄАЕС мають спільно формувати політику щодо інших міжнародних суб'єктів. У Стратегії національної безпеки 2015 р. констатовано, що «формування Євразійського економічного союзу відкрило новий етап інтеграції на євразійському просторі». Геополітичний вектор нового етапу В. Путін прояснив у Посланні 2015 р., де було сказано, що «досягнуто принципової домовленості про сполучення євразійської інтеграції з китайською ініціативою “Економічного поясу Шовкового шляху”».

Поглиблення та розширення інтеграції Росії у рамках ЄАЕС з Вірменією, Білоруссю, Казахстаном та Киргизстаном стало одним з найважливіших завдань, визначених Концепцією зовнішньої політики 2016 р. Описуючи ключові цілі союзу, Росія намагалася копіювати засади діяльності ЄС. У документі сказано, що «ЄАЕС покликаний забезпечити свободу переміщення товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів, стати майданчиком для реалізації спільних інфраструктурних та інвестиційних проєктів». У Посланні 2018 р. В. Путін пішов далі, висуваючи мету перетворення ЄАЕС на глобальне конкурентне інтеграційне об'єднання та розгортаючи програму широкої інтеграції через «створення спільного ринку електроенергії, нафти, нафтопродуктів і газу, гармонізацію фінансових ринків, роботи митних служб». У документах прямо про це ніде не говориться, однак з контексту зрозуміло, що Москва розглядає Євразійський економічний союз як євразійський аналог Європейського Союзу. У Концепції зовнішньої політики 2016 р. йдеться лише про те, що «ЄАЕС здатний зіграти важливу роль у справі гармонізації інтеграційних процесів в Європейському та Євразійському регіонах».

Отже, можна стверджувати що за чверть століття після розпаду СРСР Росія еволюціонувала у цілях своєї зовнішньої політики від намірів інтегруватися з Європейським Союзом до

створення власного Євразійського економічного союзу за участі частини колишніх радянських республік. Окремі країни та регіони пострадянського простору трактуються в російських доктринальних документах по-різному, диференційовано. Зокрема, про Україну йдеться здебільшого в контексті проблем. В ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Україну разом з Білоруссю і Казахстаном згадано у зв'язку з необхідністю виводу з її території ядерних сил колишнього СРСР. Водночас у тому ж документі йдеться про те, що «з огляду на важливість взаємин з Україною, Білоруссю, Казахстаном, слід вести справу до вироблення з цими державами повномасштабних політичних договорів у першу чергу».

Б. Єльцин згадував про Україну в усіх своїх посланнях до Федеральних зборів. Незалежно від контексту – у доброзичливому тоні: і коли говорив про ліквідацію стратегічних ядерних озброєнь на українській території (1994, 1995), і коли наголошував на бажаності встановлення добросусідських відносин (1995, 1997) чи відносин стратегічного партнерства (1998, 1999).

На відміну від Б. Єльцина, В. Путін за час двох перших президентських термінів жодного разу не згадав про Україну в посланнях до Федеральних зборів. Д. Медведев зробив це лише один раз, 2010 р., і то лише через кому в довгому переліку країн (Китай, Індія, Бразилія, Республіка Корея, Сінгапур, Японія, Канада, Італія, Фінляндія, Україна, Казахстан), з якими Росія має «великий потенціал – у нарощуванні інноваційної складової співпраці».

Зникнення України з російських публічних програмних та стратегічних документів свідчило про те, що в Москві зрозуміли безперспективність спроб втягнути Україну до своїх геополітичних чи інтеграційних проєктів, хоч на практиці цих спроб не полишали. Про Україну російські стратеги знову згадали тепер у негативному контексті, у зв'язку з подіями двох революцій (Помаранчевої та Революції гідності), які сприяли дедалі більшому відходу України від Росії та її руху в бік Європейського Союзу.

У першому стратегічному документі, який з'явився після Помаранчевої революції 2004 р. в Україні – Концепції зовнішньої політики 2008 р., – Україну згадано в контексті негативного ставлення Росії до планів її вступу до НАТО. За кілька місяців до цього Росії вдалося не допустити надання Україні та Грузії на Бухарестському саміті НАТО 2008 р. Плану дій щодо членства. Надалі в Стратегіях національної безпеки 2009 та 2014 рр. Україна, поряд із Грузією, Азербайджаном та Казахстаном, згадується в контексті необхідності забезпечення безпеки державного кордону Росії з кожною з них за допомогою «високотехнологічних і багатofункціональних прикордонних комплексів».

Після приходу до влади В. Януковича Україну вперше за тривалий час було згадано в російському доктринальному документі в союзницькому контексті: у Концепції зовнішньої політики 2013 р. ставилося завдання «вибудовувати відносини з Україною як з пріоритетним партнером у СНД, сприяти її підключенню до поглиблених інтеграційних процесів».

Парафування 2012 р. Угоди про асоціацію між Україною та ЄС й наміри Грузії і Молдови зробити те саме 2013 р. спонукало Москву внести до Концепції застереження, згідно з яким, «поважаючи право партнерів по Співдружності на вибудовування відносин з іншими міжнародними суб'єктами, Росія виступає за всеосяжне виконання державами-учасницями СНД узятих на себе зобов'язань у рамках регіональних інтеграційних структур з російською участю». На практиці це вилилось у політику викручування рук щодо країн, які підписали чи мали намір підписати угоди про асоціацію з ЄС з метою недопущення розвитку учасниками СНД відносин з ЄС у форматах, які Москва вважала для себе небажаними. Уперше за три свої президентські терміни В. Путін згадав про Україну в посланні до Федеральних Зборів лише в грудні 2013 р., у розпал Євромайдану в Києві, підкресливши, що українські партнери – режим В. Януковича – висловлювали зацікавленість у участі в окремих угодах Митного союзу.

Революція гідності 2013–2014 рр. та початок російської збройної агресії проти України, зламавши інтеграційні плани Кремля щодо України, кардинально змінили доктринальне ставлення до неї як до фактично ворожої країни, на яку Москва дивиться крізь призму стратегічного суперництва із Заходом. Зокрема, у Воєнній доктрині 2014 р. явно під впливом подій Революції гідності з'являється нова зовнішня військова небезпека для Росії: «встановлення в державах, суміжних з Російською Федерацією, режимів, у тому числі в результаті повалення легітимних органів державної влади, політика яких загрожує інтересам Російської Федерації».

Окрім того, при описі особливостей сучасних військових конфліктів у Доктрині з'являються нові моменти, яких не було в редакції 2010 р., явно навіяні й легалізовані Москвою для себе досвідом російської агресії у Криму й на Донбасі. Йдеться, зокрема, про «комплексне застосування військової сили, політичних, економічних, інформаційних та інших заходів невоєнного характеру, що реалізуються з широким використанням протестного потенціалу населення і сил спеціальних операцій», а також про «використання фінансованих і керованих ззовні політичних сил, громадських рухів».

Політична оцінка подіям Революції гідності в Україні дана Москвою в Стратегії національної безпеки 2015 р., де підкреслено, що «підтримка США й Європейським союзом антиконституційного державного перевороту в Україні призвела до глибокого розколу в українському суспільстві і виникнення збройного конфлікту. Зміцнення ультраправої націоналістичної ідеології, цілеспрямоване формування в українського населення образу ворога в особі Росії, неприкрита ставка на силове вирішення внутрішньодержавних суперечностей, глибока соціально-економічна криза перетворюють Україну на довгострокове вогнище нестабільності в Європі і безпосередньо біля кордонів Росії».

У цьому ж документі Росія на доктринальному рівні визнала «кольорові революції», інспіровані, на думку Москви, з-за кордо-

ну, загрозою її державній безпеці. Це стало наслідком концептуального неприйняття Москвою низки успішних народних рухів у ряді країн пострадянського простору, які привели до зміни влади в них: Трояндової революції 2003 р. у Грузії, Помаранчевої революції 2004 р. в Україні, Тюльпанової революції 2005 р. у Киргизстані та Революції Гідності 2013–2014 рр. в Україні. В аналогічному ключі Москва осмислила й невдалі антирежимні акції протесту в Азербайджані (2005), Узбекистані (2005), Білорусі (2006), Вірменії (2008), Молдові (2009).

Цинічно заперечуючи свою збройну агресію проти України, анексію частини її території і розуміючи, що дестабілізувати її не вдалося, Москва під тиском міжнародних санкцій у Концепції зовнішньої політики 2016 р. змінила риторику. У документі зазначається, що РФ «зацікавлена в розвитку всього розмаїття політичних, економічних, культурних і духовних зав'язків з Україною на основі взаємної поваги, побудові партнерських відносин при дотриманні своїх національних інтересів» та «політико-дипломатичному врегулюванні внутрішньо-українського конфлікту».

Іншою проблемною для Росії країною в стратегічних та програмних документах виступає Грузія. У президентському посланні 1995 р. Грузія була єдиною пострадянською країною, з якою Росія здійснювала і спільну охорону кордонів, і, водночас, їхню делімітацію та на території якої Москва проводила «миротворчу» операцію. Позиція Москви щодо інших країн Південного Кавказу була зрозумілішою: делімітація кордону з Азербайджаном та охорона кордонів Вірменії. Однак у посланні 1999 р. Б. Єльцин декларував намір розвивати стійкі дружні відносини і з Грузією, і з Азербайджаном, і з Вірменією, не виділяючи більш і менш близьких союзників.

За часів президентства В. Путіна Грузія вперше згадується в посланнях до Федеральних зборів 2007 р. у контексті претензій Москви до країн Заходу, які «не ратифікували адаптований Договір про звичайні збройні сили в Європі, посилаючись при цьому

на Стамбульські домовленості, які передбачають виведення російських підрозділів з Грузії та Придністров'я». Москва тим самим фактично відмовилася виводити війська з Грузії та Молдови навіть ціною зриву підписання ДЗЗСЄ (ДОВСЕ) у редакції 1999 р. Напередодні російсько-грузинської війни до Концепції зовнішньої політики 2008 р. було внесене застереження для Тбілісі: «Росія зберігає негативне ставлення до розширення НАТО, зокрема, до планів прийому в члени альянсу... Грузії». А вже після війни в Стратегії національної безпеки 2009 р. Грузія, разом з кількома іншими країнами, фігурувала як така, безпеку на кордоні з якою Росія планувала забезпечити за рахунок створення високотехнологічних і багатофункціональних прикордонних комплексів.

Обґрунтовуючи військову агресію проти Грузії, Д. Медведєв у посланні 2008 р. заявив, що «рішення про примус агресора до миру і операція, розпочата нашими військовими, здійснювалася не проти Грузії, не проти грузинського народу, а заради порятунку жителів республіки і російських миротворців. Для забезпечення міцної та довготривалої безпеки народів Південної Осетії та Абхазії». Те, що акцію проти Грузії у Москві розглядали як сигнал для Заходу відмовитися від проникнення на територію колишнього СРСР, Д. Медведєв не приховував, наголосивши, що «ми дійсно довели – зокрема і тим, хто спонсорував нинішній правлячий режим в Грузії, що в змозі захистити своїх громадян. Що ми в змозі на ділі відстоювати і наші національні інтереси». У посланнях 2008, 2009 р. Грузія цинічно трактувалася як агресор, який нібито напав на російських миротворців і розв'язав війну проти Осетії, російський військовий плацдарм на території Грузії.

Незважаючи на власну збройну агресію проти Грузії, у Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. Москва декларувала, що «Росія зацікавлена в нормалізації відносин з Грузією у тих сферах, в яких до цього готова грузинська сторона, при врахуванні політичних реалій, які склались у Закавказзі». Фактично Москва прагне, щоб грузини визнали втрату частини своєї території.

Можливість нормалізації відносин у середньостроковій перспективі видається нереалістичною.

Складовою «грузинської проблеми» є поява в російських стратегічних документах часів третього президентства В. Путіна згадок про окуповані росіянами території Грузії – Абхазію та Південну Осетію – як про незалежні держави. Хоча визнання їхньої незалежності відбулося ще за президентства Д. Медведєва 2008 р., проте лише за В. Путіна вони почали фігурувати в російських доктринальних документах як союзники. В Указі В. Путіна «Про заходи з реалізації зовнішньополітичного курсу РФ» 2012 р., а згодом і в Концепції зовнішньої політики 2013 р. до зовнішньополітичних цілей Росії віднесено сприяння «становленню Республіки Абхазія і Республіки Південна Осетія як сучасних демократичних держав». Потім у Воєнній доктрині 2014 р. Росія ставить собі завдання взаємодіяти з Абхазією і Південною Осетією «з метою забезпечення спільної оборони і безпеки» та «формування і розвитку союзницьких відносин», прозоро натякаючи Тбілісі про недоцільність будувати плани повернення втрачених територій, які на доктринальному рівні одержали статус союзників РФ. У Стратегії національної безпеки 2015 р. відносини із самопроголошеними державами піднесено до рівня одного з ключових напрямів зовнішньої політики.

Регіон Центральної Азії загалом розглядався у стратегічних документах РФ здебільшого крізь призму загроз та проблем. Особливо детально проблемність регіону описано в ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р., де сказано, що регіон Південної і Західної Азії «безпосередньо пов'язаний з деякими внутрішніми конфліктами в СНД, що наочно проявляється в Таджикистані, який зазнає на собі безпосереднього впливу Ірану й Афганістану. Особливу загрозу містить у собі можливість злиття афганського і таджицького конфліктів через етнічну близькість народів, які населяють обидві країни... Звідси виходить ідея ісламського фундаменталізму. Саме тут – основний канал поши-

рення цього вірусу на мусульманські регіони Росії і СНД». Усе це прямо зачіпає інтереси Росії, бо «спричиняє багато в чому дестабілізуючий вплив на міжетнічні, конфесійні відносини в СНД, ускладнюючи процеси державного становлення південних країн Співдружності, а також перспективи і характер розвитку міждержавних відносин з ними». Відтак, відносини «з ісламськими країнами Південної і Західної Азії не можуть будуватися без урахування їхньої лінії щодо населених мусульманами держав СНД і районів самої Росії, а також суперництва між ними за вплив у країнах ближнього зарубіжжя». У документі Москва навіть висловила сподівання, що дружні відносини Росії з Туреччиною можуть здійснити позитивний вплив на південні країни СНД у справі формування в них громадянського суспільства та в утвердженні ідей секуляризму. Надалі тема розвитку громадянського суспільства в країнах Центральної Азії у російських стратегічних документах не фігурувала.

Великою проблемою на початку 1990 рр. було питання належної охорони південних кордонів країн Центральної Азії. Йому в Москві приділяли підвищену увагу. У посланні 1995 р. зазначалося, що Росія охороняє зовнішні кордони СНД, зокрема, кордони Киргизстану та Таджикистану, бере участь в охороні кордонів Туркменістану. Іншою проблемою для Росії у регіоні було становище російської меншини, через що в посланні 1995 р. відзначалося досягнення двосторонніх угод щодо прав національних меншин з Туркменістаном та Казахстаном. У посланні 1997 р. наголошувалася роль Москви в припиненні війни та встановленні миру в Таджикистані [56].

У Концепції національної безпеки 1997 р. до загроз національній безпеці Росії віднесено спроби інших держав ослабити її позиції у Закавказзі та Центральній Азії. Москву дуже турбував доступ до покладів вуглеводнів у прикаспійському регіоні. Тому в Концепції зовнішньої політики 2000 р. з'явилася конкретна норма про те, що «Росія домагатиметься вироблення такого статусу

Каспійського моря, який дозволив би прибережним державам розгорнути взаємовигідне співробітництво з експлуатації ресурсів регіону на засадах справедливості, з урахуванням законних інтересів один одного». До Стратегій національної безпеки 2009 та 2014 рр. було включено доктринальне положення про перспективу тривалої боротьби міжнародних акторів за володіння джерелами енергоресурсів, зокрема, у басейні Каспійського моря та регіоні Центральної Азії. При цьому Росія не виключає застосування збройної сили для вирішення проблем, які можуть виникнути в умовах боротьби за ресурси та при порушенні балансу сил поблизу кордонів РФ та її союзників.

У Стратегіях 2009, 2014, 2015 рр. та Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. з'являється положення про важливість для Росії зміцнення політичного потенціалу ШОС, стимулювання в її рамках кроків, які б сприяли зміцненню довіри й партнерства в регіоні Центральної Азії. Фактично Москва, не маючи можливості дієво протистояти поширенню економічного впливу Китаю в регіоні, задекларувала спільну з Пекіном відповідальність за ситуацію в Центральній Азії, доктринально допустивши його до своєї колишньої одноосібної зони інтересів. З огляду на те, що «криза в Афганістані, яка поглиблюється, створює загрозу безпеці південних рубежів СНД», «нейтралізація терористичної загрози та наркозагрози, що походять з території Афганістану, недопущення дестабілізації обстановки в Центральній Азії та Закавказзі» у Концепції зовнішньої політики 2008 р. були віднесені до першочергових завдань. Такими вони залишились і в Концепції 2013 р.

Зростаючі загрози використання зброї у боротьбі за ресурси, тероризму та дестабілізації ситуації в Центральній Азії підштовхнули Росію прописати у Воєнних доктринах 2010, 2014 рр. окреме положення про виділення російських військових контингентів до складу Колективних сил швидкого розгортання Центрально-азійського регіону колективної безпеки ОДКБ для оперативного реагування на виникнення гострих або критичних ситуацій.

Новелами Концепцій зовнішньої політики 2013 та 2016 рр. у контексті вирішення суперечок щодо кордонів та використання ресурсів Каспійського моря стала поява норми про «зміцнення механізму співробітництва п'яти Прикаспійських держав на основі колективно схвалюваних рішень». Фактично це означало прагнення Москви доктринально закріпити положення про те, що спори стосовно Каспію вирішуватимуться не згідно з нормами міжнародного права, а за домовленістю сторін. Подібний механізм давав Москві з її значними важелями впливу на пострадянські прикаспійські держави додаткові можливості для продавлення вигідних для себе рішень.

Країни Балтії розглядалися у російських стратегічних документах майже виключно в контексті вирішення двох проблем: дотримання прав російськомовного населення та безперешкодного доступу до Калінінградської області. Ці норми містились у Концепціях зовнішньої політики 1993, 2000, 2008 рр., а також у Концепції державної національної політики 1996 р. Фактично в усіх посланнях Б. Єльцина до Федеральних зборів фігурувала тема підтримки/захисту/дискримінації співвітчизників у країнах Балтії, насамперед, в Естонії та Латвії. Крім того, 1995 р. піднімалася тема виводу військ з країн Балтії і проблема кордону РФ з Естонією. У посланні 1997 р. висловлювалася стурбованість Москви «неминучим» членством країн Балтії в НАТО. В. Путін у посланнях до Федеральних зборів про «держави Прибалтики» згадав лише раз, 2007 р., як про фактор загрози для Росії, через те, що вони не підписали ДЗЗСЄ (ДОВСЕ), і це, за словами президента РФ, «створює для нас реальні небезпеки з непередбачуваними сюрпризами». У Концепціях зовнішньої політики 2013, 2016 рр. країни Балтії не згадуються взагалі, остаточно доктринально розчинившись для росіян в Європейському Союзі.

Натомість країни Балтії продовжують фігурувати в профільних стратегічних документах: демографічних, мовних. Так, у редакціях 2007 і 2014 рр. Концепції демографічної політики РФ на

період до 2025 р. йдеться про бажаність залучення до міграції до Росії молоді з Латвії, Литви, Естонії через механізм навчання та стажування в Росії з можливістю наступного отримання російського громадянства після завершення навчання. У Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2011–2015 рр. йдеться про намір просувати російську мову в країнах Балтії як мову міжнаціонального спілкування. Утім, у наступній Федеральній цільовій програмі «Російська мова» на 2016–2020 рр. ця задача відсутня, очевидно через усвідомлення утопічності її реалізації. Також цікаво відмітити, що якщо в Основних напрямках діяльності уряду РФ на період до 2018 р. у редакції 2013 р. ставилося завдання забезпечити інтеграцію Калінінградської області до ринків Балтійського регіону та ЄС з метою її розвитку, то після анексії Криму і початку збройної агресії проти України на Донбасі цей пункт у редакції Основних напрямів 2015 р. було знято.

Російські стратегічні документи показують, що впродовж чверті століття після розпаду СРСР у Росії не сумнівалися в тому, що Білорусь і Казахстан є її основними союзниками на пострадянському просторі. Ці держави згадуються в доктринальних документах майже виключно у позитивному контексті.

Як йшлося вище, ще в ельцинській Концепції зовнішньої політики 1993 р. Білорусь та Казахстан, разом з Україною, трактувалися як країни, з якими «необхідно вести справу до вироблення ...повномасштабних політичних договорів у першу чергу». Україна потім із цього переліку випала, тоді як Білорусь і Казахстан так і залишилися найближчими партнерами Росії на пострадянському просторі.

У посланні 1994 р. Б. Єльцин згадував про пропозиції білоруського уряду щодо об'єднання грошових систем Росії та Білорусі; у посланні 1995 р. – про підписання пакету документів зі створення трьохстороннього Митного союзу між Росією, Білоруссю та Казахстаном; у посланнях 1997, 1998 рр. вже фігурує інтеграційна «четвірка»: Росія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан. Окремо зга-

дується «російсько-білоруська інтеграція: відновлення духовної, культурної, людської, економічної і політичної спільності народів Росії і Білорусі... Наш об'єднавчий процес спирається на вагомі напрацювання, пов'язані не лише з багатовіковою історією спільного існування двох народів у рамках єдиної держави, а й із взаємодією в останні роки. Зближення наших країн йшло послідовно протягом останніх років, що знайшло вираження у створенні навесні 1996 р. Співтовариства Білорусі і Росії. Наші народи неодноразово висловлювали послідовну волю бути разом» (1997). У посланні 1999 р. підкреслено приєднання до інтеграційної «четвірки» Таджикистану, наголошено на тому, що «принциповим проривом в інтеграційних процесах стало підписання в минулому році воістину історичної угоди – Декларації про подальше єднання Росії та Білорусі, яка докорінно змінила взаємовідносини наших народів. Російсько-білоруський союз – це не тільки об'єднання економічних, правових систем двох держав. Найголовніше, що стануть тісніші стосунки між людьми, буде відновлено давні господарські зв'язки».

Після низки трансформацій (Співтовариство Росії і Білорусі, Союз Білорусі і Росії) російсько-білоруські відносини було 1999 р. оформлено у вигляді Союзної держави. Нова реальність знайшла відображення в російських стратегічних документах. У Воєнній доктрині 2000 р. з'явилося положення про те, що Росія здійснює спільну з Білоруссю оборонну політику, координує з нею діяльність у галузі військового будівництва, використовує військову інфраструктуру. У Концепції зовнішньої політики 2000 р. до першочергових регіональних пріоритетів РФ віднесено «зміцнення Союзу Білорусі і Росії як найвищої на даному етапі форми інтеграції двох суверенних держав».

У 2000-х рр. розвиток Союзної держави йшов не за російським сценарієм. Мінськ намагався максимально використати союз з Москвою для отримання економічних преференцій. Тому в Концепції зовнішньої політики 2008 р. Москва скоригувала

доктринальну лінію стосовно Союзної держави, підкресливши необхідність базування її діяльності на ринкових принципах. У документі, зокрема, наголошено, що Росія «продовжуватиме узгоджену лінію на створення умов для ефективного будівництва Союзної держави шляхом поетапного переведу відносин між Росією та Білоруссю на ринкові принципи в процесі формування єдиного економічного простору». Білорусь і Казахстан названо країнами, з якими Росія має намір активно працювати над створенням Митного союзу і Єдиного економічного простору в рамках ЄврАзЕС.

У Концепції довгострокового соціально-економічного розвитку РФ на період до 2020 р. з'являється поняття «трійки» (Білорусь, Казахстан, Росія), яка виступає ядром економічної інтеграції і яка, за планами Москви, має створити Митний союз та ЄЕП. У Концепції зовнішньої політики 2013 р. Росія планує, спільно з Білоруссю і Казахстаном, перетворити ЄврАзЕС на ЄАЕС, що, зрештою, й відбулося.

У Воєнних доктринах 2010, 2014 рр. Москва, підкреслюючи особливу цивілізаційну та геополітичну близькість Білорусі до Росії, декларує, що Білорусь перебуває під російським військовим захистом, і напад на неї Росія розцінюватиме як напад на себе: «РФ розглядає збройний напад на державу – учасницю Союзної держави або будь-які дії із застосуванням військової сили проти неї як акт агресії проти Союзної держави і здійснить заходи у відповідь». Концепції зовнішньої політики 2013, 2016 рр. ставлять перед Росією чітке завдання щодо поступової інкорпорації Білорусі: «розширювати [стратегічну – 2016] взаємодію з Білоруссю в рамках Союзної держави з метою поглиблення інтеграційних процесів у всіх сферах».

Отже, доктринальні засади російської політики щодо пострадянського простору за понад чверть століття після розпаду СРСР зазнали суттєвих змін. Серед їх основних векторів слід виділити такі: а) перехід від загальних інерційних інтеграційних проєктів

на кшталт СНД до обмежених форматів інтеграції типу Союзної держави Росії та Білорусі, ЄврАзЕС, ЄАЕС; б) відмова Росії від європейського інтеграційного вектору на користь вектору євразійського; в) визнання дезінтеграції пострадянського простору на окремі сегменти, в яких країни рухаються за власними геополітичними траєкторіями.

Список використаних джерел і літератури

1. Смирнов А.И. Концепции внешней политики Российской Федерации: сравнительный анализ. *Внешняя политика России: теория и практика. Учебное пособие* / под общей редакцией С.В. Смульского, О.Д. Абрамовой; отв. редактор В.С. Буянов. М. Книга и бизнес. 2013. 543 с.
2. Шкапяк О.Н. Концепции внешней политики Российской Федерации 1993, 2000 и 2008 годов: сравнительный анализ. *Вестник КазНУ. Серия международные отношения и международное право*. 2011. №5. С. 9–13.
3. Богатуров А. Три поколения внешнеполитических доктрин России. *Международные процессы*. 2007. Т. 5. № 1. С.54–69.
4. Бурганова И.Н. Сравнительный анализ концепции внешней политики РФ в редакции 2000 г. и 2013 г. в оценке вызовов национальной и международной безопасности. *Международный научно-исследовательский журнал*. 2016. № 4. Ч. 7. С.90–92. URL: <https://research-journal.org/wp-content/uploads/2016/04/4-7-46.pdf#page=90>
5. Лавров С.В. Внешнеполитическая философия России. *Международная жизнь*. 2013. №3. С.1–8.
6. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России», 1995 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/72-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_o_dejstvennosti_gosudarstvennoj_vlasti_v_rossii_1995_god.html
7. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия, за которую мы в ответе», 1996 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/73-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_za_kotoruju_my_v_otvete_1996_god.html
8. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента РФ от 17 декабря 1997 г. № 1300). URL: <https://www.armscontrol.ru/start/rus/docs/snconold.htm>

9. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Общими силами – к подъему России», 1998 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/75-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_obshhimi_silami_k_podemu_rossii_1998_god.html
10. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Россия на рубеже эпох», 1999 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/76-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_rossija_na_rubezhe_jepokh_1999_god.html
11. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. «Государство Россия. Путь к эффективному государству» (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 8 июля 2000 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/22401>
12. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом РФ 28 июня 2000 г.). URL: http://www.ng.ru/world/2000-07-11/1_concept.html
13. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 2001. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36350>
14. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 18 апреля 2002 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36351>
15. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 16 мая 2003 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36352>
16. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 мая 2004 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36353>
17. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 25 апреля 2005 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36354>
18. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 26 апреля 2007 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/25522>

19. Концепция внешней политики Российской Федерации от 12 июля 2008 г. № Пр-1440. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/785>
20. Стратегия государственной национальной политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 19 декабря 2012 г. № 1666). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/36512>
21. Послание Президента Федеральному Собранию, 12 декабря 2012 г. URL: <http://www.kremlin.ru/news/17118>
22. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Президентом Российской Федерации В.В.Путиным 12 февраля 2013 г.). URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6d84ddededbf7da644257b-160051bf7f
23. Концепция внешней политики Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 ноября 2016 г. № 640). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/41451>
24. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 4 декабря 2014 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/39443>
25. Послание Президента Федеральному Собранию, 1 декабря 2016 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/53379>;
26. Послание Президента Федеральному Собранию, 1 марта 2018 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/56957>
27. Концепция внешней политики Российской Федерации, утверждена Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Дипломатический вестник*. 1993. № 1–2. Спецвыпуск. С. 3–23.
28. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 17 декабря 1997 г., № 1300 (в редакции Указа Президента Российской Федерации от 10 января 2000 г., № 24). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/14927>
29. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 12 мая 2009 г., № 537). URL: <http://03.mchs.gov.ru/document/1389307>
30. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 12 ноября 2009 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/31381>;
31. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 30 ноября 2010 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/33028>

32. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 3 декабря 2015 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40542>
33. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 г., № 683). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/40391>
34. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Об укреплении Российского Государства» 1994 г. URL: http://www.intelros.ru/2007/02/04/poslanija_prezidenta_rossii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_1994_god.html
35. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 21 апреля 2000 г., № 706). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/15386>
36. Концепция государственной политики Российской Федерации в области подготовки национальных кадров для зарубежных стран в российских образовательных учреждениях (одобрена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 18 октября 2002 г.). URL: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/inter/conception/>
37. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 10 мая 2006 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/23819>
38. Концепция долгосрочного социально-экономического развития Российской Федерации на период до 2020 года (утверждена распоряжением Правительства Российской Федерации от 17 ноября 2008 г., № 1662-р). URL: <http://government.ru/info/6217/>
39. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2016-2020 годы (утверждена постановлением Правительства Российской Федерации от 20 мая 2015 г., № 481). URL: <http://government.ru/docs/18169/>
40. Постановление Правительства РФ от 31.08.1994 N 1064 (ред. от 24.02.1999) «О мерах по поддержке соотечественников за рубежом» (вместе с «Основными направлениями государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом»). URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=106359&fld=134&dst=100014,0&rnd=0.6756084097254944#06079341008329512>
41. Федеральный закон «О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом», 24 мая 1999 г. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102059861>
42. Послание Президента России Дмитрия Медведева Федеральному Собранию Российской Федерации: 2008 г. URL: <http://www.intelros.ru/>

- strategy/gos_rf/psl_prezident_ medvedeva/2990-poslanie-federalnomu-so-braniju.html
43. Об Основных положениях военной доктрины Российской Федерации (Указ Президента Российской Федерации от 2 ноября 1993 г., № 1833). *Известия*. 1993. 18 ноября. №221.
  44. Концепция государственной национальной политики Российской Федерации, утверждена Указом Президента Российской Федерации от 15.06.1996, № 909. URL: <http://www.russia.edu.ru/information/legal/law/up/909/2051/>
  45. Концепция демографической политики Российской Федерации на период до 2025 года (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 9 октября 2007 г., № 1351). URL: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/konceptsiya/konceptsiya25.html>
  46. Указ об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приёме в гражданство России в упрощённом порядке. 24.04.2019. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/60358>; Подписан Указ об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке. 01.05.2019. URL: <http://kremlin.ru/acts/news/60429>
  47. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации. (О положении в стране и основных направлениях внутренней и внешней политики государства), 22 декабря 2011 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/34718>
  48. Федеральная целевая программа «Русский язык» на 2011-2015 годы» (утверждена Постановлением Правительства Российской Федерации от 20 июня 2011 г., № 492). URL: <http://fcp.economy.gov.ru/cgi-bin/cis/fcp.cgi/Fcp/File/FcpPass/306>
  49. Основные направления деятельности правительства Российской Федерации на период до 2018 года (утверждено Председателем Правительства Российской Федерации 31 января 2013 г.). URL: <https://legalacts.ru/doc/osnovnye-napravlenija-dejatelnosti-pravitelstva-rossiskoi-federatsii-na-period-do/>
  50. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 5 февраля 2010 г., № 146). URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/30593>
  51. Военная доктрина Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 25 декабря 2014 г., №815). *Российская газета. Федеральный выпуск*. 2014. 30 декабря. №6570 (298).

52. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации (утверждена Указом Президента Российской Федерации от 30 января 2010 г., № 120). URL: [http:// kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1](http://kremlin.ru/acts/bank/30563/page/1)
53. Указ Президента Российской Федерации «О мерах по реализации внешнеполитического курса Российской Федерации», 7 мая 2012 года, № 605. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/35269>
54. Послание Президента Российской Федерации Федеральному Собранию Российской Федерации, 12 декабря 2013 г. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/38057>
55. Основные направления деятельности Правительства Российской Федерации на период до 2018 года (новая редакция) (утверждена Председателем Правительства Российской Федерации Д.Медведевым 14 мая 2015 г.). URL: <http://government.ru/news/18119/>
56. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «Порядок во власти – порядок в стране», 1997 г. URL: http://www.intelros.ru/strategy/gos_rf/psl_prezident_rf_old/74-poslanie_prezidenta_rosii_borisa_elcina_federalnomu_sobraniju_rf_porjadok_vo_vlasti_porjadok_v_strane_1997_god.html

Олексій Кордун

КЛЮЧОВІ ІНСТРУМЕНТИ ВПЛИВУ РОСІЇ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

Перехід Росії на початку 2000-х років до активної фази економічної та політичної експансії на пострадянському просторі зумовив якісну переоцінку впливів РФ у регіоні. А відкрита агресія щодо суверенних держав Грузії (2008) та України (2014) спричинила кардинальне переосмислення історії та досвіду пострадянських країн, у контексті гібридної агресії, яка здійснюється Росією задля відновлення свого домінування в регіоні.

У цьому плані варто відзначити тих науковців, які ще до початку воєн Росії у Грузії та Україні вказували на експансіоністський характер російської політики на пострадянському просторі. Серед українських вчених це Г. Перепелиця, О. Маначинський, К. Поліщук, В. Мандрагеля, серед західних дослідників – Д. Лінч, Я. Бреммер, Р. Гамільтон, М. Кляйн, С. Фішер, Б. Сілі. Вони зробили значний внесок у розуміння витоків, перебігу, природи та наслідків повзучої експансії на пострадянському просторі, а також можливих напрямків/способів/механізмів їх врегулювання.

Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації О. Алексейченка, В. Горбуліна, Р. Додонова, І. Зельмановича, Є. Магди, колективні монографії «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» ІВІ НАН України, монографій «Режим Путіна: перезавантаження-2018», «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл», «Донбас і Крим: ціна повернення» НІСД, «Донбас в етнополітичному вимірі» ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України та інші, в яких розкривається справжня роль та цілі Російської Федерації щодо країн, які утворилися на територіях колишнього Радянського Союзу.

На нашу думку, процеси на пострадянському просторі слід розглядати у контексті глобальної неоголошеної гібридної війни, яка ведеться Росією задля реалізації своїх амбіцій вважатися однією з «великих держав», яка вирішує долю світу. Контроль за пострадянським простором є для Росії не самоціллю, а лише інструментом та одним з майданчиків у цьому глобальному протистоянні. Країни т.зв. «пострадянського простору» або «ближнього зарубіжжя» розглядаються в якості особливої зони пріоритетних інтересів Росії та зони глобального протистояння з Заходом. При цьому процеси демократизації політичної системи у країнах, які утворилися після розпаду СРСР, включаючи т.зв. «кольорові революції», Росія розглядає як наслідок зовнішнього, ворожого до Росії, втручання Заходу, передусім США, у зону її пріоритетних геополітичних інтересів і, відповідно, удар по реноме «великої держави». Тому явне або приховане протистояння з впливами США, ЄС і НАТО формує основний зміст політики Росії у пострадянському регіоні.

Програма-мінімум Росії: недопущення розширення НАТО за рахунок колишніх радянських республік, передусім Грузії, Молдови та України, та протидія розбудові баз Альянсу та американських ПРО на територіях тих держав, які вже увійшли до складу НАТО. Найближчі до кордонів РФ країни Східної Європи – Білорусь, Молдова та Україна – розглядаються Москвою як буферні зони між Росією та Альянсом. Програма максимум: вихід на міжнародні домовленості на кшталт «Ялти-2», тобто новітній поділ світу на зони впливу, де пострадянський простір вважався б територією пріоритетних інтересів Росії [1].

Базовими для сучасної політики Росії на пострадянському просторі є три основних доктринальні документи – Воєнна доктрина РФ, Концепція зовнішньої політики та Стратегія національної безпеки РФ. Головні ідеї та основні елементи цієї «доктрини» були також сформульовані в публічних виступах російського президента, зокрема у Зверненні до двох палат

Федеральних зборів країни у зв'язку з пропозицією «Державної ради Республіки Крим про прийняття республіки до складу РФ» («Кримська промова», 18 березня 2014 р.); «Валдайській промові» 24 жовтня 2014 р.; Зверненні до Федеральних зборів РФ 4 грудня 2014 р.; статті В.Путіна від лютого 2012 р. у газеті «Московские новости» та ін.

Серед складових російської моделі імперського мислення російський історик Є. Анісімов називає *influence legitime* – законне або невід'ємне («неотъемлемое») право Росії, виходячи зі своїх міркувань безпеки, здійснювати завоювання чужих територій, чи то насаджувати слухняні або лояльні до Москви політичні режими [2]. Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання цієї країни мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів.

Ця експансія у формі гібридної агресії пройшла кілька етапів в просторі і часі, розпочавшись ще в останні роки існування СРСР.

Навіть на етапі латентної експансії (1990–1996), політично та військово слабка Росія, якій доводилося вирішувати низку внутрішніх проблем (у Татарстані, Чечні, Інгусетії, Якутії тощо), брала участь у низці збройних конфліктів, деякі з яких тривають і досі: вірмено-азербайджанський (карабаський) (1988-1994); грузино-абхазький (1992–1994); грузино-південноосетинський (1991–1992); придністровський (1992); чеченський (перший етап, 1994–1996), у Таджикистані (1992–1997).

На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше вдаватися до «жорсткої сили». Найбільш яскравою ілюстрацією такої політики Росії стала т.зв. Друга чеченська війна (1999–2009).

А з часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію із застосуванням всього арсеналу

«жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на початок 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України.

Для реалізації своїх планів на пострадянському просторі Росія комплексно використовує широкий спектр інструментів та методів впливу як невійськового («soft power»), так і військового («hard power») характеру. Йдеться про пропаганду, фінансову підтримку лояльних партій/політиків і журналістів, стимулювання корупції, політичний шантаж, реалізацію інших проектів, спрямованих на забезпечення, збереження і посилення російського впливу на оборонну, політичну, економічну, мовно-культурну та інші сфери, а також економічний тиск, кібервійни, диверсії, загрозу застосування військової сили та ядерної зброї, пряму збройну агресію тощо.

Британський дослідник Б. Сілі згрупував інструменти і методологію ведення гібридної війни Росією (в його термінології – «сучасного російського конфлікту») в сім основних блоків: політичний конфлікт; культура і управління; економіка та енергетика; військова влада; дипломатія і громадська діяльність; інформаційна та описово-оповідна війна. Сьомий елемент, який їх об'єднує у єдине ціле, забезпечує реалізацію впливу у різних сферах в межах єдиного плану відповідно до поставленої мети, забезпечує її змістовне і ресурсне наповнення, – командування і контроль. За його визначенням, «сучасний російський конфлікт» – це складна та інтегрована форма державного впливу, тісно пов'язана з політичними цілями. Це політична війна, навколо якої склався повний набір державних прийомів і інструментів впливу. За підрахунками Б. Сілі [3], Росія оперує щонайменше 50 такими інструментами.

Такий вплив здійснюється системно, протягом багатьох років, із застосуванням широкого спектру інструментів та методів у різних сферах, має комплексний і всеосяжний характер. Такий

вплив спрямовується як на персоналії, так і на інститути чи процеси, та реалізовується не лише на пострадянському просторі, а у глобальному масштабі. Як зазначається у спеціальній доповіді глави розвідувального Міноборони США С. Бар'єра Комітету Сенату США з питань збройних сил [4, р.18–48.], для досягнення своїх цілей, які вона розуміє крізь призму глобального протистояння з США, Росія використовує множини конфліктів, в які залучені як США, так і Росія: Куба, Венесуела, Нікарагуа, Лівія, Сирія, Афганістан, КНДР, іранська ядерна проблема, арктичне протиборство, африканські кампанії та багато-багато іншого.

Методи і способи ведення цієї асиметричної гібридної війни, як і їх пріоритетність, не є сталими. Вони змінюються в часі на основі отриманого досвіду, розробки нових інструментів та оцінки реакції Заходу [5]. Наприклад, в Україні та Грузії ми спостерігаємо відмову Росії від засобів «м'якої сили» на користь «жорсткої сили». При цьому Росія змінила свою початкову амбіційну мету в Україні («проект Новороссія») на користь підтримання постійного конфлікту низької інтенсивності, який перешкоджатиме інтеграції України до західних структур безпеки. [6]

Пріоритетними сферами впливу Росії на пострадянські країни є:

Суспільство (різні суспільні групи, їх настрої, орієнтації, цінності, ідентифікації, соціальні інститути).

- Економіка (економічні процеси та інститути, зовнішньоекономічні орієнтації, структура економіки тощо).
- Політика (в широкому сенсі – як політична діяльність, політичні інститути та процеси, державне управління, так і політичні цінності, орієнтації та їх носії). Зовнішня і внутрішня політика, імідж країни.
- Безпека (армія, система національної безпеки, оборонна промисловість тощо).
- Культура (в широкому сенсі: мовна, культурна, релігійна самоідентифікація, історична політика тощо).

У кожній з означених сфер можуть бути застосовані методи і «активні дії», які базуються на людських чи матеріальних ресурсах, технічних засобах, збройній силі, шантажі, підкупу чи дискредитації, санкціях, тиску, створенні керованого хаосу та ін. Конкретні методи, теми і спрямованість інформаційних операцій варіюються і обираються, виходячи зі специфіки кожної країни, об'єкта впливу, поставленої мети, безпосередньої цільової групи, зовнішньо- і внутрішньополітичної кон'юнктури та ін.

Цільовою аудиторією інформаційних впливів виступають:

- проросійські та/або корумповані політики, чиновники;
- радикальні (позасистемні, найчастіше ультраправі чи ультраліві) політичні сили;
- «співвітчизники» - мігранти, колишні громадяни СРСР чи/та Росії, громадяни чи резиденти інших країн, що є лояльними споживачами російськомовного контенту (новини, кінофільми, книги тощо);
- користувачі соціальних мереж, які наразі є найбільшим споживачем і поширювачем російської дезінформації.

Найбільш вразливими на пострадянському просторі для російського впливу є ті країни, що мають більшу історичну, мовну, культурну чи релігійну близькість до Росії, а також ті, що мають внутрішні проблеми, пов'язані з політичною корупцією, єдністю суспільства чи соціально-економічною сферою. Метою використання цих засобів на стратегічному рівні є зміна політичного (економічного, геополітичного) курсу цільових країн. Передусім, це ті країни пострадянського простору, які задекларували свій чіткий курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію (Україна, Грузія і Молдова) та таким чином стоять на заваді реалізації імперських амбіцій Росії.

Ключовими для досягнення своїх цілей на пострадянському просторі на даному етапі можна вважати інформаційні, політичні, економічні та військові важелі впливу Росії.

Особливістю сучасного **інформаційного впливу** РФ є не пропаганда певного світогляду, ідеології чи способу життя, а подання взаємно суперечливої, фрагментарної, маніпулятивної та емоційно забарвленої інформації, яка спотворює раціональне її сприйняття, створює паралельну реальність. Інформаційний вплив є безперервним і комплексним, тобто ведеться в «мирний» та у воєнний час одночасно у внутрішніх та міжнародних ЗМІ та соціальних мережах, поєднує цифрово-технологічні та когнітивно-психологічні атаки, метою яких є дезорієнтація, дезорганізація і деморалізація населення та збройних сил [7]. При цьому інформаційний вплив синхронізуються з військовими, політичними та ін. засобами з координацією дій широкого спектра державних та недержавних суб'єктів – військових, воєнізованих та невійськових, а діяльність державного адміністративного ресурсу та апарату безпеки поєднується з впливом Російської православної церкви, проросійських еліт, масової культури та засобів масової інформації [8, р.2.].

В усіх країнах Східної Європи та в Україні російська пропаганда використовує практично однакові інструменти і меседжі. Змінюються лише деякі акценти, з огляду на специфіку ситуації у кожній конкретній країні. Такими виявилися результати досліджень фахівців із Польщі, Чехії, Словаччини, Угорщини, Молдови та України, презентовані у рамках конференції «Інформаційна війна в Інтернеті. Викриття і протидія прокремлівській дезінформації в країнах Центральної та Східної Європи» [9]. У дезінформаційних матеріалах широко використовується маніпуляція фактами і емоціями, гра на страхах і болючих темах, роздування проблем.

Відповідно до доповіді про основні елементи російської екосистеми дезінформації і пропаганди Центру глобальної взаємодії при Держдепартаменті США (Global Engagement Center) [10], російська екосистема дезінформації і пропаганди є набором як офіційних, опосередковано кремлівських («проксі») і таких, що

не мають певної приналежності, каналів зв'язку і платформ, які Росія використовує для створення і просування неправдивих інформаційно-ідеологічних установок.

В Україні свій інформаційний вплив Росія здійснює через ряд центральних телеканалів («112», «NewsOne», «Наш», «ЗіК» та ін.), які мають широку аудиторію, мережі псевдонезалежних сайтів та соцмережі.

Основними темами маніпуляцій в Україні виступають: 1) соціальний негатив (вбивства, хвороби, «зубожіння», підвищення цін і тарифів тощо); 2) влада, політика і вибори; 3) війна; 4) радянська спадщина (9 травня, 23 лютого, 8 березня, «голубой огонек» та ін.). Маніпулятивні новини на т. зв. сайтах-клікбейтах («сміттярках», «зливних бачках») часто беруться з проросійських медіа в Україні / ОРДЛО / Росії, підсилюються негативом та емоціями. У механізмі поширення російської дезінформації вони виступають базовою ланкою у ланцюжку легітимізації та просування потрібної інформації: певна інформація публікується в анонімному телеграм-каналі, потім на нього посилається сайт-сміттярка (частіше – ціла мережа), потім інші сайти (включаючи провідні медіа України) розміщують новину, з посиланням на «ЗМІ» [11].

За інформацією української розвідки [12], практично за всіма інформаційними операціями (ІПСОА) в Україні стоїть ГУ ГШ ЗС РФ. У період з 2013 по 2014 рр. у його складі була сформована нова структурна одиниця – «Війська інформаційних операцій», керівництво якими було покладено на генерал-майора П. Коновальчика. Безпосередньо в операціях проти України бере участь мережа центрів Південного військового округу ЗС РФ у складі 8-ї Армії ППО, командування операціями якої розміщується в Новочеркаську. До операцій проти України залучено також центр Західного військового округу в/ч 76836 у Санкт-Петербурзі та 706-й центр інформаційної протидії ЗВО ЗС РФ.

Домінування на початку 2014 р. в українському інформаційному просторі російських та проросійських ЗМІ та проведення

спеціальних інформаційних операцій антиукраїнського характеру стали вирішальним чинником підготовки до анексії АР Крим та м. Севастополя, інспірування сепаратистських заворушень на Півдні та Сході України, що призвели врешті до тимчасової окупації окремих районів Донецької та Луганської областей.

Головна сфера **політичного впливу** – втручання у волевиявлення (вибори/референдуми опитування) в країнах, де вибори є конкурентними, з метою створення умов для приходу до влади проросійських політиків, або політиків, які можуть посилити дестабілізацію, хаос і суперечності у суспільстві й управлінні державою. Слабкість громадянського контролю, партійної системи і правових механізмів в цих країнах відкривають можливості для маніпулювання законодавством і використання адмінресурсу [13, с. 6–12.].

Так, німецьке видання Bild [14] з посиланням на документ молдовської спецслужби, в якому детально аналізується запланована російська кампанія з впливу на президентські вибори в Молдові у листопаді 2020 р., стверджує, що Кремль розробив план з інвестицією на суму в 11,45 млн. євро, щоб зробити І. Додона президентом Молдови і ще більше зміцнити свій вплив у Центральній Європі. У липні 2020 р. молдовські спецслужби виявили численні «проекти», які Кремль реалізовував або планував реалізувати, щоб вплинути на виборців. Наприклад, проект «Адольф» передбачав створення «промолдовського» і «про-Санду» «антигероя» зі «скандальною антиросійською сутністю». «Правий кандидат» повинен був «різко критикувати всіх кандидатів, крім Маї Санду», як у соціальних мережах, так і на різних телеканалах.

В Україні на травень 2013 р. ставка робилася Росією на партії, які виступали за пріоритетний розвиток відносин з Росією та Білоруссю: Комуністичну партію України П. Симоненка, Комуністичну партію України М. Савенка, Комуністичну партію робітників і селян О. Савенка, Прогресивну соціалістичну партію Н. Вітренко, партії «Родина» І. Маркова, «Руський блок» та інші

політичні структури, які відкрито декларували прокомуністичні або проросійські гасла.

Мета **економічного впливу** – послаблення економіки країни, або створення залежності від Росії у різних сферах.

Яскравими прикладами такої політики стали дії РФ впродовж 2005-2006 рр.: заборони та обмеження на поставки і продаж в Росії вина і виноматеріалів з Грузії і Молдови, грузинських мінеральних вод «Боржомі» і «Набеглаві», мита на ввезення карамелі й інших цукристих виробів з України, заборона на ввезення в Росію всіх видів тваринницької продукції (м'яса, м'ясних виробів, яєць, риби, молока, сирів, вершкового масла, консервів), мораторій на ввезення всієї металопродукції з України та труб великого діаметру з України.

У книзі «Війни – XXI: Полігібресія Росії» [15] українського Центру глобалістики «Стратегія XXI» робиться акцент на використанні Росією енергоресурсів та енергетичної інфраструктури як інструменту ведення прихованої війни.

Так, автори дослідження «Європа і вплив Кремля» [16] вважають, що посилення енергетичної безпеки Молдови за допомогою диверсифікації можливостей енергопостачання і її інтеграції в європейські енергетичні ринки не тільки критично важливо для боротьби зі згубним впливом Росії в Молдові, але і є ключовим методом вирішення конфлікту в Придністров'ї.

Яскравим прикладом використання енергетичних важелів є низка економічних, на перший погляд, конфліктів між компаніями НАК «Нафтогаз України» та «Газпром» щодо умов постачання природного газу з Росії до України, а також його транзиту до країн Європи у 2005-2006, 2008-2009, 2013-2014, 2014-2018 рр., які мали чітке політичне підґрунтя. Сюди ж слід віднести «сирну війну» між Україною та Росією в першій половині 2012 р., орієнтовні втрати українських виробників від якої склали біля 300 млн. дол., та «шоколадну війну» – заборону продажів у Росії продукції української кондитерської компанії «Roshen» – влітку 2013 р. [17]. Ос-

тання стала частиною тотальної експортної блокади українських товарів Росією у липні-листопаді 2013 р. Ця блокада мала продовження в 2014-2018 рр. у вигляді запровадження Росією низки антиконкурентних заходів, спрямованих на обмеження українського експорту до РФ та країн Центральної Азії.

З дат бачимо, що такі економічні війни можуть бути не лише санкційною реакцією Росії на політичну ситуацію в Україні («помаранчева революція», «Революція Гідності» тощо), але й підготовчим етапом до посилення агресії – з метою погіршення соціально-економічної ситуації в країні, як передумови політичної дестабілізації.

Російські лідери сприймають **військово-політичний вплив** як невідмінну умову успішного відстоювання своїх національних інтересів. При цьому орієнтація на «жорстку силу» є однією з ознак неспроможності та явного провалу Росії у реалізації її політики «м'якої сили».

Проведення Росією «жорсткої» геополітики спирається на потужний (відносно інших країн регіону) економічний та військовий потенціал. Російська Федерація у 2018 р. перебувала на 11 місці у світі за розміром свого ВВП [18, 19]. Водночас, США, які перебували на першому місці, мають ВВП, який більше, ніж у 12,5 разів перевищує ВВП Росії. Україна в цей час перебувала на 58 (МВФ) / 57 (Світовий банк) місці з розміром ВВП, або приблизно у 13 разів меншим від рівня ВВП Росії.

За висновками західних експертів, російські збройні сили на загал переважають, як кількісно, так і якісно, армії інших пострадянських країн. Після розпаду Радянського Союзу Росія успадкувала основну частину радянської армії, включаючи її арсенал та інфраструктуру. Крім того, Росія почала всебічно реформувати свої збройні сили восени 2008 р., після російсько-грузинської війни. Успіхи в модернізації, досягнуті з того часу, особливо помітні в порівнянні із збройними силами інших пострадянських держав. Зокрема, російський оборонний бюджет зріс з 24,6 млрд.

дол. у 2008 р. до 45,6 млрд. дол. у 2017 р. [20]. У 2018 р. військові витрати Росії приблизно дорівнювали, за різними даними, 61-63 млрд. дол. США [21], що дозволяло їй триматися в першій п'ятірці глобального рейтингу [22]. На момент початку війни проти України Росія займала сьоме місце у Глобальному індексі милітаризації-2014 (GMI) Боннського міжнародного центру конверсії (BICC) [23].

Ця військова потуга посилюється статусом Росії як ядерної держави, що дозволяє їй чинити тиск потенційною можливістю використання ядерної зброї. Російський ядерний арсенал є одним з найбільших у сучасному світі. На даному етапі у Росії є біля двох тисяч тактичних зарядів і способів їх доставки. У разі розміщення цього озброєння на кордонах України, воно покриватиме приблизно 80% території України. Також є носії, які можна застосовувати з використанням авіації і військово-морського флоту РФ [24].

Аналізуючи положення Воєнної доктрини РФ [25], експерти говорять про підвищену готовність Москви до застосування ядерної зброї першою в оборонних цілях. Як приклад може бути наведена і відома Валдайська промова В. Путіна на 15-му засіданні Міжнародного дискусійного клубу «Валдай» 2018 р.: «Ми готові і застосовуватимемо ядерну зброю тільки тоді, коли переконаємося, що хтось, потенційний агресор наносить удар по Росії, по нашій території... Агресор повинен знати, що відплата неминуча. А ми – жертви агресії, і ми як мученики потрапимо до раю. А вони просто подохнуть. Бо вони просто покаяться не встигнуть» [26].

З 2019 р. Росія витрачає на обслуговування, виробництво і розробку ядерної зброї понад 8,5 млрд. дол. (США – понад 35 млрд. дол.). У 2020 р. Кремль опублікував свою першу незасекречену «Політику ядерного стримування» [27]. Цей документ дає Росії більше можливостей (якщо порівнювати його з військовою доктриною РФ 2014 р.) щодо використання ядерного озброєння.

Росія також має змогу погрожувати застосуванням новітніх зразків неядерної зброї. Свого часу серйозний резонанс отримала та частина послання В. Путіна Федеральним зборам РФ від 1 березня 2018 р., де президент РФ зробив заяви про створення новітньої російської зброї. Йшлося про такі розробки РФ, як важка міжконтинентальна балістична ракета РС-28 («Сармат»), гіперзвуковий бойовий блок «Авангард», аеробалістична ракета «Кинджал», ядерна торпеда-безпілотник «Статус-6», бойові лазерні комплекси та ракета з компактною ядерною енергетичною установкою, яка на той момент ще навіть не мала назви.

Прикладами застосування воєнної компоненти Росії щодо України стало силове протистояння між Росією та Україною щодо Криму та Севастополя, яке почалося задовго до подій кінця лютого – березня 2014 р., і про що докладно йдеться, наприклад, у матеріалі Я. Мезенцева [28].

РФ має можливість реалізовувати військовий тиск і за посередництва присутності російських військ та озброєнь, в т. ч. в зоні конфліктів. Російські війська наразі перебувають у Придністров'ї, на окупованих територіях Грузії в Абхазії та Південній Осетії, у Вірменії, а також в низці країн Центральної Азії, а військові бази РФ розташовані в таких зонах як: Абхазія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Придністров'я, Сирія, Таджикистан, Південна Осетія [29].

Окрім того, Росія активно маніпулює збройними конфліктами на пострадянському просторі. Утворені в результаті їх «заморожування» псевдодержавні утворення також є одним із потужних інструментів широкомасштабної гібридної агресії Російської Федерації з метою утримання свого геополітичного домінування в цьому регіоні.

Такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн їх локалізації та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу. Так, за даними українського дослідника О. Лавера [30], війна у Придністров'ї в 1992 р.

забрала життя 3,7 тис. осіб. У війні в Абхазії в 1993-1994 рр. загинуло біля 6,8 тис. осіб. У Південній Осетії у 1991-1992 рр. загинуло і пропало безвісти з обох боків близько 1,1 тис. осіб, у 2008 – понад 500 осіб, при цьому налічується до 400 тис. грузинів-біженців з території Цхінвальського регіону Грузії. У конфлікті за Нагірний Карабах протягом 1988-1994 рр. зафіксовано біля 30 тис. загиблих. Шокуючими є цифри втрат у громадянській війні в Таджикистані (1992-1997). Всі втрати – вбиті, поранені, ті, хто пропав безвісти, або захворів, склали 500 тис. осіб. Лише загиблі становлять більше 50 тис. осіб, 1,5 млн. внутрішніх біженців, понад 120 тис. змушені були тікати до Афганістану.

Управління Верховного комісара ООН з прав людини оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2021 р. у розмірі 13,1-13,3 тис. осіб (серед них не менше ніж 3375 цивільних осіб, приблизно 4150 українських військових й орієнтовно 5700 членів збройних угруповань). Також у цей період приблизно 29,5-33,5 тис. людей дістали поранення [31]. Українські експерти вважають, що якщо у розрахунок також додати втрати людського капіталу, то загальна сума втрат України від агресії Росії може становити не менше 300 млрд. дол. [32].

З огляду на це, підтримка активних (чи загроза відновлення активної фази) «заморожених» збройних конфліктів може виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надає Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні. Заморожені конфлікти відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн; гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень; роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт; створюють потенційні загрози

як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної безпеки.

Як наслідок такої політики РФ на пострадянському просторі «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України створюють вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону та є явною перешкодою для швидкого просування цих країн на шляху європейської та євроатлантичної інтеграції.

Розвідуправління Міноборони США розглядає конфлікт на сході України як спробу Росії «протидіяти прагненню Києва до власної геостратегічної орієнтації та євроатлантичної інтеграції», а розгортання, нібито для навчання, значних військових сил в Криму і на кордоні з Україною як частину «кампанії з тиску на Україну, щоб вона поступилася вимогам Кремля» [33]. При цьому присутність очолюваних Росією сил на сході України вважає дієвим інструментом примусу для Кремля, навіть якщо Москва піде на деескалацію.

Із 2016 р. в Західному і Південному військових округах Росії біля українських кордонів створили три нові мотострілецькі дивізії: 144-ту біля Смоленську, 3-тя у Валуйках та 150-та у Новочеркаську.

З січня 2021 р., у рамках так званої «контрольної перевірки» всіх підрозділів Південного ВО, Міноборони РФ стягнула до кордону України значні сили, фактично подвоївши кількість своїх батальйонних тактичних груп на кордоні [34]. На думку США, із 2014 р. – це найбільша військова присутність російської армії біля українського кордону [35]. Начальник Головного управління розвідки Міноборони полковник К. Буданов називав цифру у 110 тисяч осіб [36]. Лише в окупованому нею Криму Росія залучила до військових навчань 10 тис. військових і 40 бойових кораблів, 1,2 тис. одиниць озброєння і військової техніки зі складу загальновійськового об'єднання ПівдВО, Чорноморського флоту, Каспійської флотилії і з'єднань ВДВ [37].

Станом на початок серпня 2021 р. поблизу та вздовж кордону з Україною створено три міжвидових угруповання, які здатні без оголошення мобілізації та за мінімальних підготовчих заходів проводити раптові наступальні дії на території нашої країни. РФ здійснюється активне формування нових військових частин (з'єднань та об'єднань), а також реорганізація існуючих військових формувань з метою нарощування їхнього бойового потенціалу. Вздовж державного кордону України розгорнуто 28 батальйонно-тактичних груп. Завершується формування трьох нових об'єднань – двох армій та армійського корпусу, які до кінця 2021 р. планують набути повної оперативної готовності. Загальна чисельність наземного угруповання ЗС РФ вздовж кордону України на даний час – 87 тис. військовослужбовців, до 1100 одиниць танків, до 2600 бойових броньованих машин, до 1100 артилерійських систем, до 360 ракетних систем залпового вогню, 18 оперативно-тактичних ракетних комплексів. Загальна чисельність наземного угруповання збройних формувань РФ на тимчасово окупованих територіях України в Донецькій та Луганській областях становить близько 35 тис. військовослужбовців, до 480 одиниць танків, до 910 бойових броньованих машин, до 720 артилерійських систем, до 200 ракетних систем залпового вогню [38].

С. Шойгу вже оголосив про чергове посилення Західного військового округу двома десятками нових з'єднань і частин. Ці дії Росії несуть системну загрозу безпеці Україні, Польщі, країнам Балтії. Вони є продовженням стратегії залякування та демонстрації сили, яка активно використовується російською стороною як спосіб впливу та спробу деморалізуючого тиску на сусідні країни [39].

Ситуація на пострадянському просторі характеризується підвищеною складністю, багатоаспектністю, протистоянням різних геополітичних гравців з різними цілями та спроможностями впливу, що ускладнює аналіз та інтерпретацію ситуації. Неоголошена експансія Росії в цьому регіоні виходить далеко за межі суто

геополітичного протистояння, боротьби за контроль над територіями та ресурсами. Ці моменти хоча і присутні у діях і цілях, але мають, в кінцевому підсумку, другорядне значення для головних акторів. На перше місце виходять цивілізаційні, світоглядні, ціннісні аспекти протистояння.

Тому окрім самоочевидних рекомендацій щодо посилення обороноздатності, спроможності протистояти дезінформації і кібератакам, розвитку економіки, така багатоплановість російського впливу зумовлює необхідність пошуку нестандартних і комплексних відповідей асиметричного характеру.

Враховуючи зростаючі для Росії ризики відритої агресії щодо ключових країн пострадянського простору, слід очікувати посилення прихованих/проксі методів гібридної агресії щодо Молдови, України, Грузії, можливо – Казахстану та Киргизстану, що потребуватиме зусиль, спрямованих на консолідацію суспільств цих країн навколо цінностей демократії, економічної свободи та пріоритету прав людини.

Україні в цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів.

Потрібно також усвідомити, що остаточне відновлення територіальної цілісності України неможливе без відновлення територіальної цілісності Грузії, Молдови, Азербайджану. Тому ці країни мають виступити спільно і скоординовано на міжнародній арені. Жертви кремлівської агресії: Молдова, Грузія, Україна мають виступити ініціаторами скликання максимально широкої, представницької і багатосторонньої міжнародної конференції з питань безпеки на пострадянському просторі.

Важливе значення має обмін досвідом із іншими країнами, які обрали демократичний шлях розвитку на пострадянському просторі, так і з країнами ЄС щодо ефективних практик протидії підривної діяльності Росії.

На даному етапі видається, що для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, є не лише одним з найбільш ймовірних механізмів забезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту Росією були створені та підтримуються згадані вище зони нестабільності.

Стратегічний напрям – підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації в регіоні на засадах загальноновизнаних міжнародних норм та принципів.

Необхідно активніше розвивати різнопланове міждержавне співробітництво в рамках альтернативних інтеграційних проєктів (на кшталт ЄврАзЕС) та форматів співпраці, передусім за участі країн Центральної та Східної Європи, які вже стали членами ЄС та НАТО: Люблінського трикутника (платформи для політичного, економічного, культурного й соціального співробітництва між Литвою, Польщею та Україною), Асоційованого Тріо (Україна, Молдова, Грузія), Литовсько-польсько-українська бригада, з державами програми ЄС «Східне партнерство», стимулювати відродження Співдружності демократичного вибору та активізацію ГУАМ. Розширення компетенцій та можливостей цих організацій також могли б стати гібридною відповіддю на гібридну агресію Росії на пострадянському просторі.

Керівництву української держави потрібно бути свідомими своєї місії. Від здатності України чинити опір російській гібридній агресії залежить безпека інших країн, а демократичні зміни в нашій країні можуть задавати тон трансформаціям на всьому пострадянському просторі.

Список використаних джерел і літератури

1. Божко В. Особливості та уроки «гібридної війни» Росії проти України. URL: https://bintel.org.ua/nukma/gibridnaja_vojna/
2. Анисимов Е. Истоки имперского менталитета в России. URL: <http://asiarussia.ru/news/5718/>
3. Сили Б. Определение современного российского конфликта: как Кремль развязывает войну? Научно-исследовательский доклад, № 15 (2018). *Центр исследований по вопросам России и Евразии*. URL: <https://freerussiahouse.org/2019/01/18/opredelenie-sovremennogo-rossijskogo-konflikta-kak-kreml-razvazyvaet-voynu/>
4. Statement for the Record Worldwide Threat Assessment Armed Services Committee United States Senate. By Scott Berrier, Lieutenant General, U.S. Army, Director, Defense Intelligence Agency. P. 18-48. *U.S. Senate Committee on Armed Services*, 26.04.2021. URL: <https://www.armed-services.senate.gov/imo/media/doc/2021%20DIA%20Annual%20Threat%20Assessment%20Statement%20for%20the%20Record.pdf>
5. Clark D., Foxall A. Russia's Role in the Balkans - Cause for Concern? June 2014. URL: <http://www.henryjacksonsociety.org/wp-content/uploads/2014/06/Russias-Role-in-the-Balkans.pdf>
7. Boulegue M., Polyakova A. The Evolution of Russian Hybrid Warfare: Executive Summary. 29.01.2021. URL: <https://cepa.org/the-evolution-of-russian-hybrid-warfare-introduction/>
8. Полегкий О. Протидія кремлівській дезінформації в ЄС. URL: <http://publicdiplomacy.org.ua/?p=969>
9. Lutsevych O. Agents of the Russian World: Proxy Groups in the Contested Neighborhood: Research Paper. April 2016. URL: <https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2016-04-14-agents-russian-world-lutsevych.pdf>
10. Інструменти російської пропаганди у країнах Східної Європи – однакові – дослідження. 27.02.2017. URL: <https://uacrisis.org/uk/53099-information-warfare>
11. Центр глобального взаємодіявства представил доклад о российской экосистеме дезинформации и пропаганды. 06.08.2020. URL: <https://www.golosameriki.com/a/statedept-russian-propaganda/5532601.html>
12. Як працює російська пропаганда в українському інформаційному просторі: топ-тези року. 18.05.2020. URL: <https://texty.org.ua/fragments/101008/yak-pracyuye-rosijska-propahanda-v-ukrayinskomu-informacijnomu-prostori-top-tezy-roku/>

13. Кто куруе інформаційну війну проти України, або Про секрети однієї військової частини. 11.12.2020. URL: <https://armyinform.com.ua/2020/12/hto-kuruye-informacijnu-vijnu-proty-ukrayiny-abo-pro-sekrety-odniye-yi-vijskovoyi-chastynu/>
14. Рогов К. Новый «Государь»: недемократический транзит власти на постсоветском пространстве. URL: <https://freerussiahouse.org/2019/06/10/novyy-gosudar-nedemokraticeskij-tranzit-vlasti-na-postsovetskom-prostranstve/>
15. Проекти «Адольф» і «Майдан»: у Німеччині показали план Кремля з впливу на вибори в Молдові. 24.06.2021. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/06/24/7124824/>
16. Війни-XXI: полігібресія Росії. Київ: «Авега», 2017. 241 с. URL: <https://geostrategy.org.ua/storage/app/public/files/nodes/1/book/1/Xa8s-i15867659506KcE7.pdf>
17. Шеховцов А. Европа и влияние Кремля. Выпуск 2. URL: <https://freerussiahouse.org/2020/09/24/evropa-i-vlijanie-kremlja-vypusk-2/>
18. Россия фактически закрыла границу для украинских товаров (обновлено). *Podrobnosti.ua*. 14.08.2013. URL: <https://podrobnosti.ua/923674-rossija-fakticheski-zakryla-granitsu-dlja-ukrainskih-tovarov-obnovleno.html>
19. Report for Selected Countries and Subjects. *International Monetary Fund, 2019*.
20. GDP (current US\$). *Worldbank*. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD>
21. Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. URL: <https://www.swp-berlin.org/en/publication/russias-military-policy-in-the-post-soviet-space/>
22. On the up: Western defense spending in 2018. URL: <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2019/02/european-nato-defence-spending-up>
23. Trends in World Military Expenditure, 2018. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018.pdf
24. Global Militarization Index. *Bonn International Center for Conversion*. URL: https://gmi.bicc.de/index.php?page=ranking-table&year=2017&sort=rank_asc
25. Кабакаев С. Ядерный арсенал РФ: стан та тактико-технічні характеристики тактичної ядерної зброї. *Центр дослідження Росії*. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=48105&lang=ukr
26. Сіновець П. Ядерна зброя в воєнній доктрині РФ: еволюція підходів щодо її використання. *Центр дослідження Росії*. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=45414&lang=ukr

27. «Що в голові у цієї людини?» Про Путіна на Валдайському форумі. 20.10.2018. URL: <https://glavcom.ua/world/observe/shcho-v-golovi-u-sijeji-lyudini-pro-putina-na-valdajskomu-forumi--537813.html>
28. Указ Президента Российской Федерации от 02.06.2020 г. № 355 «Об Основах государственной политики Российской Федерации в области ядерного сдерживания». URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/45562>
29. Мезенцев Я. Холодна війна за Крим. Як ділили флот у 1990-х. 10.05.2011. URL: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/05/10/38319/>
30. Военные базы России: сколько их и где они находятся. 04.11.2018 р. URL: <https://offshorreview.eu/2018/11/04/voennyye-bazyi-rossii-skolko-ih-i-gde-oni-nahodyatsya/>
31. Лавер О. Війни та народонаселення країн світу у XX-XXI століттях (1900-2016 рр.): статистичне дослідження. Ужгород : ДВНЗ УжНУ, 2018. 757 с.
32. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. 19. 02. 2021. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-don-bas/31110937.html>
33. Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. 30.03.2018. URL: https://espresso.tv/article/2018/03/30/agresiya-rosiyi-proti-ukrayiny-obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparaciy
34. Statement for the Record: Worldwide Threat Assessment. 29.04.2021. URL: <https://www.dia.mil/News/Speeches-and-Testimonies/Article-View/Article/2590462/statement-for-the-record-worldwide-threat-assessment/>
35. Армія РФ почала масштабні навчання в окупованому Криму та Кубані: що відпрацьовує противник. 01.04.2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/armija_rf_pochala_masshtabni_navchannja_v_okupovanomu_krimu_ta_kubani_scho_vi_dpratsovuje_protivnik-3295.html
36. Ескалація Росії нагадує дії 2014 року - Штати в ОБСЄ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/11/7289786/>
37. Цифри та факти про війська Росії на кордоні України у 2021. 20.04.2021. URL: https://24tv.ua/tsifri-fakti-pro-viyska-rosiyi-kordoni-ukrayini-2021-novini- oos_n1603858
38. РФ привлекла к учениям в Крыму 10 тыс. военных и 40 боевых кораблей. 22.04.2021. URL: <https://www.interfax.ru/russia/762665>
39. Турчинов О. «План Б». 30.08.21. URL: https://censor.net/ru/resonance/3285362/plan_b
40. Близько 20 нових з'єднань і військових частин розгорне Росія під боком України та країн Балтії. 01.06.2021. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/ blizko_20_novih_zjednan_i_vijskovich_chastin_rozgorne_rossija_pid_bokom_ukrajini_ta_krajin_baltiji-3829.html

Олег Кондратенко

ПОЯВА ТА ЗАНЕПАД СНД ЯК ПОСТРАДЯНСЬКОГО ІНТЕГРАЦІЙНОГО ФОРМАТУ

Тривалий період існування пострадянських країн в умовах інтегрованого тоталітаризму наклав свій відбиток та породив атмосферу недовіри до Росії, яка позиціонує себе як центр сили на пострадянському просторі. Тому СНД створювалась як інституція, яка мала замінити собою геополітичний вакуум, який склався після розпаду СРСР. Слід зауважити, що СНД не варто ототожнювати з об'єднанням, що постало на всьому пострадянському просторі, оскільки з моменту утворення СНД країни Балтії не увійшли до неї, а Україна, Туркменістан і Молдова не підписали статут новоствореної організації. Як зазначала згодом відома американська історик М. Олкотт, СНД так і не перетворилася на ефективний інструмент російського панування, оскільки очільники України, Грузії, Азербайджану, Туркменістану й Узбекистану чітко дотримуються позиції недопущення передачі частини суверенітету багатосторонній організації, у якій би домінувала Росія [1, с.72].

Питання трансформації пострадянського простору стало об'єктом уваги низки російських та зарубіжних науковців. Так, на думку В. Хачатурова, весь пострадянський простір з його інтеграційними/дезінтеграційними процесами, має виконувати роль своєрідної стабілізаційної глобальної геополітичної осі. Автор стверджує, що саме від ситуації в РФ та на пострадянському просторі багато в чому буде залежати стабільність в усьому світі [2].

Розглядаючи СНД через призму методологічної центр-периферійної моделі «Фрідмана-Валлерстайна-Барнетта», дотримуємося позиції, що в зазначеному утворенні роль ядра виконує саме Росія, а іншим його суб'єктам відводиться роль периферії. Загалом Російська Федерація була визнана світовою спільнотою ключовою дер-

жавою СНД, адже її було визнано у якості правонаступниці СРСР у міжнародних інституціях, на яку до того ж припадає понад 2/3 усього економічного потенціалу країн – учасниць СНД. Останнє дає можливість РФ бачити себе основним центром політичного й економічного притягання держав у пострадянському регіоні. Американський політолог О. Мотиль також характеризував пострадянський простір крізь призму підходу центр-периферійності. Зокрема, культурний, економічний і політичний розвиток центру для нього означав водночас і розвиток периферії [3].

Розвиток інтеграційної парадигми в СНД на початку 1990-х рр. бачився так, як це викладено у статті російського вченого Є. Кутового, а саме через «формування у Співдружності ядра держав, що об'єднані почуттям спільності доль і зацікавлених в активнішому використанні переваг багатосторонньої співпраці. Навколо цього ядра, відкритого для будь-якого іншого учасника, могли б згодом складатися «концентричні кола» з інших держав СНД, що поки не готові піти на тіснішу співпрацю в межах СНД і надають перевагу менш зобов'язуючим формам і рівням взаємодії» [4]. Російські експерти у 1990-х рр. вважали, що таким ядром у перспективі мала б стати східнослов'янська трійка – Росія, Україна та Білорусь.

Як відомо, Біловезька угода 8 грудня й Алма-Атинська декларація 21 грудня 1991 р. ліквідували союзний центр, що стояв над республіканською периферією. Відповідно до цих документів формування СНД мало відбуватися на основі визнання рівноправ'я та поваги до державного суверенітету пострадянських країн. Зокрема Біловезькою угодою передбачалося здійснення координації зовнішньополітичної діяльності членів Співдружності, формування спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, декларувалася участь у спільній боротьбі з організованою злочинністю [5]. В Алма-Атинській декларації, зокрема, наголошувалося на взаємному визнанні територіальної цілісності та непорушності існуючих кордонів [6], що власне було порушено Росією під час агресії проти Грузії та

України у 2008 та в 2014 рр. відповідно, а також ніколи фактично не дотримувалось Вірменією, яка на межі 1980-х і 1990-х рр. підтримала відторгнення від Азербайджану Нагірного Карабаху.

Юридично СНД як новий міжнародний суб'єкт було закріплено з прийняттям Статуту організації у 1993 р. Слід наголосити, що вже невдовзі після підписання зазначених документів Росія як правонаступниця СРСР розпочала використовувати СНД у якості інструменту для розбудови неімперських структур на пострадянському просторі. Хоча деяким західним експертам і здавалось, що Росія відмовилась від своїх імперських претензій. Так, наприклад, французький історик Е. Тодд, писав, що Росія «...не вдаючись до насильства, погодилася на те, що стануть незалежними спочатку її сателіти у Східній Європі, а потім і країни Балтії, а також республіки Кавказу та Центральної Азії. Вона змирилася із розщепленням суто російського ядра СРСР – з відокремленням Білорусі й України» [7, с. 209].

30 грудня 1991 р. під час проведення третього саміту СНД було ухвалено Угоду про стратегічні сили, Угоду щодо власності колишнього СРСР за кордоном, Угоду про спільну діяльність у дослідженні та використанні космічного простору, Угоду про збройні сили і прикордонні війська, тимчасові угоди про Раду глав держав СНД і Раду глав урядів СНД. Україна на цих переговорах відстояла право на власні збройні сили та прикордонні війська і відмовила від командування українськими прикордонними військами головнокомандувачем спільних збройних сил СНД. Також Україна не підписала Заяву країн-членів СНД з військових питань, Угоду про військову присягу у стратегічних силах, Угоду про Сили спільного призначення, рішення про раду міністрів оборони СНД, а також протокол про військово-морську символіку. Не підписала Україна і Договору про колективну безпеку, який був укладений в Ташкенті 15 травня 1992 р. та передбачав створення Ради колективної безпеки у складі керівників держав-учасниць, а також головнокомандувача Об'єднаними Збройними сила-

ми СНД. Адже Україна в той час вже активно формувала власні Збройні сили.

Україна систематично виступала проти спільної військової організації у рамках СНД, об'єднання прикордонних військ, а також проти ідеї формування парламентської асамблеї країн-учасниць СНД. Назагал Україна виступила проти підписання Статуту СНД у якому ст. 11 та 12 суперечать суверенному праву будь-якої держави [8, с.51–53].

У рамках СНД Україна брала до уваги та юридично ратифікувала лише ті документи, які відповідали її національним інтересам та не несли загрози нацбезпеці. Фактично Київ послідовно протидіяв перетворенню СНД в наддержавну структуру. У 1998 р. коли РФ вдалася до чергових кроків з реформування СНД в контексті більш тісної інтеграції, Україна зайняла досить чітку позицію щодо захисту своїх інтересів, як незалежної держави, у вигляді накреслення своєрідних червоних ліній щодо посягання на її міжнародну суб'єктність. Позиція України передбачала перетворення СНД на консультативно-переговорний механізм економічної взаємодії за межами якого мали б залишатися питання політичного, військового, прикордонного, гуманітарного, правового, інформаційного, екологічного співробітництва, проблеми взаємодії у контексті колективної безпеки, а також врегулювання конфліктів. Зрештою органи СНД не повинні були перешкоджати інтегруватися її членам до інших інституцій, зокрема європейських [9].

Досить нестандартну позицію щодо СНД зайняла Грузія, що під тиском Москви була змушена приєднатись до СНД у 1993 р., однак не підписала більшості спільних документів Співдружності [9, с.51]. Так само Туркменістан займав досить відокремлену позицію щодо СНД, не поспішаючи приєднуватися до її структур, а у 2005 р. заявив про те, що братиме участь в СНД лише у якості асоційованого члена з огляду на свій міжнародно визнаний з 1995 р. статус постійного нейтралітету.

Усталена думка щодо феномену СНД полягає в тому, що створення даної організації на пострадянському просторі було необхідно для так званого цивілізованого «розлучення» республік після розпаду СРСР. Росія ж вбачала в СНД як перспективу майбутньої конфедерації, так і механізм уникнення громадянської війни. Однак чи не однією з головних причин створення СНД можна вважати реалізацію імперативу збереження впливу Росії на пострадянському просторі у форматі за якого Росії належала б ключова роль у новій організації, а решта країн СНД залишалися при цьому її сателітами на кшталт тих, що в недалекому минулому належали до Організації Варшавського договору (ОВД). Примітно, що вже у 1993 р. керівництвом РФ була сформована стратегія «близького зарубіжжя», згідно якої весь пострадянський простір було визначено як сферу особливих життєвих/геостратегічних інтересів та виняткового впливу Росії [10, с.19].

СНД також був покликаний виконувати своєрідну амортизаційну функцію у процесі дезінтеграції Радянського Союзу, адже на думку низки західних експертів, існували досить високі ризики того, що розпад СРСР супроводжуватиметься масштабними збройними конфліктами на кшталт тих, що виникли на теренах колишньої Югославії. Тим паче, що першими їх провісниками стали збройні протистояння кінця 1980-х – початку 1990-х рр.: зіткнення у Ферганській долині в Узбекистані та розгортання протистояння у Нагірному Карабасі (Азербайджан, Вірменія), Придністров'ї (Молдова), Таджикистані, конфлікти в Абхазії та Південній Осетії (Грузія), протистояння власне в самій Грузії між пропрезидентськими силами та опозицією тощо.

Іншим важливим аспектом у створенні СНД стало те, що Співдружність покликана була заповнити пострадянський геополітичний «вакуум», забезпечити збереження попередніх зв'язків у межах колишнього СРСР, а також зберегти економічну співпрацю та політичні контакти на різних рівнях. Поряд з цим РФ необхідно було вирішувати проблему усунення «інерції» холодної

війни – тобто завершувати діалог зі згортання протистояння із США та ядерного роззброєння, розпочатого ще у другій половині 1980-х рр.

Цілком ймовірно, що на момент розпаду СРСР та створення СНД між США та РФ існували неофіційні домовленості щодо формування зон відповідальності за вплив в Європі (через НАТО та новостворений ЄС) і на пострадянському просторі – через становлення Співдружності незалежних держав. Принаймні у Москві були впевнені, що отримали у 1989–1990 рр. усні гарантії від США щодо обмеження сфери діяльності НАТО Західною та Центральною Європою. Йдеться про бесіду у Кремлі радянського лідера М. Горбачова й американського держсекретаря Дж. Бейкера, який підтвердив позицію США стосовно неприйнятності розширення НАТО на схід, хоча відповідних юридичних договорів із цього приводу між сторонами укладено не було [11, с.33].

Однак вже невдовзі після того, як радянські війська залишили країни Центрально-Східної Європи, Захід фактично розпочав реалізацію стратегії одностороннього заповнення цієї «сірої зони» європейської безпеки, що утворилася між об'єднаною Німеччиною та СРСР/РФ. Виступаючи проти розширення НАТО, Росії пізніше фактично нічого не залишалось, як апелювати до усних гарантій, зроблених США наприкінці 1980-х рр. щодо обмеження безпекової сфери діяльності Альянсу Західною та Центральною Європою. Однак, на нашу думку, керівництво Російської Федерації у питанні формування можливих зон відповідальності після краху СРСР в Європі швидше видавало бажане за дійсне, аніж спиралось на реальний стан речей у світової політиці.

В Російській Федерації тривалий час вважали, що «м'яка сила» Сполучених Штатів Америки (вона передусім базується на поширенні свого впливу через завоювання високого авторитету та створення позитивного іміджу в світі, що є альтернативою силовому примусу) є нібито «вичерпаною» й незатребуваною. Виходячи з цього, Росія від самого початку становлення пост-

біполярності ніби пропонувала Заходу свої «добрі» послуги балансира світового порядку шляхом зайняття власної ніші на світовій безпековій арені поряд зі США, як це було за часів СР-СР [12, с.12-13].

Однак на початку 1990-х рр., з огляду на слабкість свого міжнародного становища, зумовленого насамперед критичним станом власної економіки, Росія не могла тоді висувати скільки-небудь серйозні пропозиції США щодо майбутнього світоустрою, а тим паче диктувати умови стосовно формування нових сфер впливу та появи нових розділових ліній в Європі і світі. Також не знаходимо прямого підтвердження існування таких домовленостей про розподіл сфер впливу між Сполученими Штатами Америки та Російською Федерацією на початку 1990-х рр. у дослідженнях таких авторитетних американських науковців як З. Бжезинський [13], Дж. Гудбі [14], Дж. Міршаймер [15], А. Стент [16], А. Страус [17], О. Фортен [18] та ін.

Більше того, вже з 1992 р. – тобто від часу створення СНД, США активізують політику поширення «м'якого» впливу на пострадянський простір. Свідченням цьому, за словами російського політолога О. Самохіна, є підготовка у квітні 1992 р. законопроекту «Про підтримку свободи», який передбачав надання новим незалежним державам урядової допомоги, зокрема й через МВФ [19, с.106]. З приходом у Білий дім Б. Клінтона у 1993 р. розпочався новий етап у політиці США щодо СНД, спрямований на послаблення впливу Росії на пострадянському просторі [20]. Саме американська стратегія «залучення» дала старт програмі НАТО «Партнерство заради миру» у 1994 р. Все це заперечує гіпотезу про існування негласних домовленостей між США та РФ про розподіл сфер впливу після розпаду СРСР та краху біполярної системи світопорядку.

Наявність стратегічної зброї масового знищення, яку, окрім Росії, успадкували Україна, Білорусь і Казахстан, стала ще однією ключовою причиною створення цієї організації. З ухвален-

ням відповідних угод у Біловезькій Пущі й Алмати, новостворені держави ініціювали створення об'єднаного командування, покликаного забезпечити контроль над військово-стратегічним простором до повного врегулювання «ядерного питання» та створення національних армій нових незалежних держав [21]. Зокрема, в Угоді про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. йшлося про те, що до 1 липня 1992 р. Республіка Білорусь, Республіка Казахстан й Україна забезпечать вивезення тактичної ядерної зброї на центральні бази для їх розукомплектування під спільним контролем [22]. Разом з тим, 30 грудня 1991 р. було підписано Угоду між державами-учасницями СНД щодо Стратегічних сил. У документі, зокрема, йшлося саме про єдиний контроль над ядерною зброєю й іншими видами ЗМЗ з боку «об'єднаного командування стратегічними силами збройних сил колишнього Союзу РСР» [23].

В цілому на пострадянському просторі Росія паралельно скеровує два паралельних процеси – реінтеграції лояльних країн через євразійські об'єднання та дестабілізації тих країн, які обрали західний вектор своєї зовнішньої політики у якості пріоритетного та намагаються вийти з-під геополітичного впливу РФ. Здатність РФ домогтися успіху як регіонального гегемона залежала насамперед від її можливостей вийти за рамки цивілізаційного дискурсу з тим, щоб представити активну економічну модель, яка може стати привабливою інтеграційною альтернативою ЄС.

Як відзначає російський економіст Д. Ушкалова, РФ прагнула бачити СНД як прообраз майбутнього міжнародно-політичного суб'єкта через набуття ним наднаціональних характеристик. Тому співпраця у межах СНД тривалий час була ключовим вектором російської геополітики та геостратегії [24, с.23–25, 32–39], а сам процес становлення СНД ставився у залежність від російської політики, для якої Співдружність перетворилася на своєрідну вотчину реалізації геополітичних амбіцій. Досить вірно відзначає Ф. Лавальє, що стратегічним пріоритетом Росії як стрижневої

держави православної цивілізації стало формування інтеграційних об'єднань, які в перспективі можуть «...сприяти залученню в російську орбіту низки суміжних держав, близьких за своєю культурною ідентичністю» [25].

Російська Федерація намагалася позиціонувати себе в ролі провідної держави, яка бере відповідальність за статус зовнішніх кордонів СНД та їх безпосередній захист, насамперед у Центральній Азії. Водночас, зважаючи на багатонаціональний склад свого населення та «турботу» про своїх співвітчизників, які утворили значну частку нацменшин пострадянських республік, РФ виступала за політичну, економічну і культурну транспарентність кордонів між державами СНД [26, с.105].

Попри заяви про неприпустимість реставрації СРСР, Росія намагалася формувати СНД як проект відновленої пом'якшеної імперії, а її інтереси в СНД передбачали створення єдиної армії, інтегрованої економіки, підтримки унікального культурного простору та російської мови як спільної для пострадянських країн [27, с.95]. Вже на початку 1992 р. інтереси РФ в СНД міністр закордонних справ РФ А. Козирев описав так: «Наші інтереси – це і єдина армія, і спільна економіка, й унікальний культурний простір, і єдина російська мова» [28]. Водночас одіозний російський голова (1993-2008) комітету Держдуми РФ у справах СНД К. Затулін висловився ще більш радикально стосовно виключних інтересів Росії на пострадянському просторі, відзначаючи, що «... багато з нових держав приречені стати новими сателітами чи померти» [29, с.46].

Варто зауважити, що саме 6-а стаття Угоди про створення СНД, підписаної 8 грудня 1991 р. лідерами РФ, України та Білорусі стосувалася збереження державами-членами Співдружності під об'єднаним командуванням спільного військово-політичного простору [30]. Однак, окрім Росії, лише шість пострадянських республік погодилися підтримати об'єднане командування збройних сил СНД: Вірменія, Білорусь, Казахстан, Таджикистан,

Киргизстан та Узбекистан, підписавши в Києві 20 березня 1992 р. Угоду про Об'єднані збройні сили на перехідний період [31].

Україна не лише не приєдналася до даної угоди остереігаючись посилення російського впливу через використання механізму об'єданого командування. Постановою Верховної Ради України від 8 квітня 1992 р. вона ухвалила, що: «виходячи з можливих негативних наслідків непередбачених дій з боку командування Об'єднаних збройних сил СНД, всі військові формування, розташовані на території України, підпорядковувалися Президентові України» [32].

Продовжуючи цю зовнішньополітичну лінію, президент України Л. Кравчук не прибув на підписання Договору про колективну безпеку в Ташкенті 15 травня 1992 р., який заклав основи для нової військово-політичної інституції всередині СНД [33, р.68]. Зрештою Ташкентський договір, відомий більше як Договір про колективну безпеку, окрім Росії підписали лише Вірменія, Казахстан, Узбекистан, Таджикистан та Киргизстан [34]. Білорусь, Грузія та Азербайджан приєдналися до ДКБ лише впродовж двох наступних років, однак у 1999 р. Азербайджан, Грузія та Узбекистан вийшли з Ташкентського договору [35]. Як бачимо, договір у Ташкенті не підписали Україна, Туркменістан і Молдова, заявивши тим самим про свій військовий нейтралітет.

Також СНД необхідна Росії для утвердження статусу гаранта міжнародної енергетичної безпеки, насамперед через зміцнення власної ресурсної бази за рахунок отримання доступу до дефіцитних корисних копалин інших пострадянських країн. Не менш важливим для Росії є забезпечення доступу до ресурсів надлишкової робочої сили, а також інтелектуальної, насамперед російськомовної еліти, в умовах наростання демографічних проблем та прискорення «відтоку мозків». Ще одним пунктом реалізації Росією геостратегії на пострадянському просторі є забезпечення гарантій співпраці у стратегічних галузях, таких як оборонна, атомна, авіаційна та ракетно-космічна [36, с.8-9].

Крах Радянського Союзу і соціалістичної світ-системи загалом призвів до кардинальної реструктуризації міжнародного порядку, скорочення та колапсу східного інтеграційного виміру, який уособлював СРСР/ОВД, та розширення західного – ЄС/НАТО. У лютому 1995 р. у своєму посланні президент РФ Б. Єльцин розглядав держави СНД у ролі західного інструменту наступу на «історичні рубежі» Росії, який нібито намагається стримати природне прагнення країн СНД до інтеграції на новій основі, перешкодити відновленню взаємовигідних економічних та інших зв'язків» [37].

Указом президента РФ від 14 вересня 1995 р. було затверджено Стратегічний курс Росії стосовно держав-учасниць СНД. В цьому документі простежується ідея цілковитого домінування Росії в СНД у всіх сферах і галузях, передусім у безпековій, економічній, культурній, гуманітарній, адже головною метою політики РФ щодо СНД було проголошено «створення інтегрованого економічного та політичного об'єднання держав, здатного претендувати на достойне місце у світовому господарстві» [38]. Також у цьому документі наголошувалось на зосередженні на теренах СНД життєвих інтересів Росії у сфері економіки, безпеки, оборони, а також щодо «захисту прав росіян». Таким чином можемо стверджувати, що Росія з першої половини 1990-х рр. будь-що намагалась залишатися стрижнем пострадянської геополітичної і геоекономічної конструкції, публічно артикулюючи власні гегемоністичні інтенси.

Міністр закордонних справ Росії С. Лавров свого часу заявив, що «... Росія має свої законні інтереси на пострадянському просторі і не намагається їх приховувати... ми маємо намір реалізувати взаємозалежну і взаємовигідну співпрацю з усіма країнами Співдружності» [39]. Відомий фахівець із політичної поведінки Росії та професор Стенфордського університету М. Макфол не мав сумнівів, що Росія прагне будувати економічну, політичну та військову інтеграцію як винятково російську сферу впливу [40, р.37].

Зауважимо, що власне асиметричність потенціалу всіх учасників СНД порівняно з Росією та позиціонування останньої у ролі беззаперечного лідера євразійських ініціатив інтеграції не дають змоги вибудовувати відносини з колишніми союзними республіками на принципах рівності, що тим самим породжує недовіру їхніх еліт до російських інтеграційних проектів.

Однак, як підкреслює Р. Грінберг, російський потенціал щодо проектування геополітичного впливу скоротився порівняно з радянським, а тому нинішні реалії дають підстави вважати Росію суто регіональною державою. Попри доволі потужні гуманітарні фактори в активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі основним усе ж залишається компонент народногосподарських зв'язків, що досі діють [41, с.5–7].

В умовах формування нового світопорядку на пострадянському просторі розгорнулася досить жорстка інтеграційна конкуренція європейської (демократичної, ринкової, громадянської) та євразійської (авторитарної, корупційної, адміністративно-силової) парадигм розвитку [42]. За таких обставин СНД стала початком пошуку нових формул реінтеграції в межах геополітичного й гео економічного простору, який заповнював СРСР. Саме через це на пострадянському просторі у другій половині 1990-х рр. активізувались інтеграційні процеси поза контролем Москви. Відбулось це через посилення західного стратегічного вектора Грузії, України, Азербайджану і Молдови та заснування ними в 1997 р. власного інтеграційного об'єднання – ОДЕР-ГУАМ.

ОДЕР-ГУАМ фактично виступала альтернативою євразійських інтеграційних проектів, зокрема й СНД. Планувалось, що організація сприятиме створенню транспортного коридору між Європою та Азією та врегулюванню спровокованих Росією конфліктів, які торкнулися держав-членів цієї організації. Росія зі свого боку вважала ОДЕР-ГУАМ проектом США та організацією, спрямованою виключно проти російської інтеграційної політики на пострадянському просторі.

До кінця 1990-х рр. країни СНД розділилися на дві групи – тих хто обрав шлях більш тісного зближення із сусідами й колишніми партнерами по СРСР, і тих хто бажав обмежитися створенням зони вільної торгівлі. До першої групи відносяться Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. До других – решта радянських республік, включаючи й Україну. Причому навколо Росії в межах СНД кооперувались держави, які характеризувались високим рівнем корупції, фактичною відсутністю вільної преси, самостійності судової влади, ефективних механізмів правової держави, важкою фрустрацією громадянського суспільства. Попри формально наявні демократичні інститути та процедури, реальна влада у цих країнах у вигляді монопольного контролю за процесами ухвалення рішень та розподілу суспільних ресурсів належить вузькому колу номенклатурно-бізнесових еліт. Цілком очевидно, що ряд країн вже на початку 1990-х рр. розглядали СНД як перехідний варіант до тіснішого інтеграційного утворення, оскільки згідно зі ст. 2 Статуту Співдружності, серед широкого діапазону цілей (починаючи питаннями безпеки, і закінчуючи проблемами екології) було виокремлено розширення міждержавної співпраці в межах єдиного економічного простору [43, с.45].

Інституціоналізація СНД відбувалась із запровадженням органів, покликаних забезпечувати її функціонування. Так впродовж 1992– 1993 рр. були створені: Рада глав держав СНД, Рада глав урядів, Міжпарламентська асамблея в Алма-Аті та штаб-квартира СНД в Мінську. Також були створені координаційні інститути з окремих сфер діяльності Співдружності: Рада міністрів іноземних держав, Рада міністрів оборони, Електроенергетична рада тощо. Таким чином організаційна структура СНД була надто бюрократизована, що тим самим ускладнювало прийняття ключових рішень як в рамках організації, так і щодо третіх сторін. З 1993 р. розпочалося інтенсивне формування правової основи взаємодії країн СНД, підписано сотні двосторонніх документів, які визначали принципи й напрями співробітництва держав

Співдружності в економічній, оборонній та іншій сферах. Так, упродовж 1992–1993 рр. Радою глав держав і Радою глав урядів СНД було прийнято близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема тих, що надавали СНД наддержавні функції. З них Україна підписала близько 200 документів, насамперед тих, які не загрожували її суверенітету. Також Україна підписала лише 60% угод у рамках діяльності 27 координаційних органів СНД [9].

Для Москви створення СНД означало не ліквідацію центру колишнього СРСР, а його зміщення до Росії. Завдяки перевазі свого економічного і географічного статусу, РФ зайняла ключову позицію в СНД. Ще в 1992 р. очільники урядів країн СНД підписали Угоду про принципи митної політики як передумови створення Митного союзу (МС). 24 вересня 1993 р. дев'ять країн-учасниць (Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Узбекистан) підписали рамковий Договір про створення Економічного союзу [44] терміном на 10 років, який передбачав поетапне створення у межах СНД МС, зони вільної торгівлі, спільного ринку товарів, капіталів, робочої сили і, зрештою, єдиного валютного простору. Невдовзі до договору приєдналася Туркменістан та Грузія, а Україна, не підписавши договір, заявила про наміри співпрацювати з економічним співтовариством на правах асоційованого члена. Договір був покликаний компенсувати крах рублевої зони, після якого розпочалися некеровані дезінтеграційні процеси в економіці.

Найбільше країни СНД проявили зацікавленість у формуванні ЗВТ. Однак, перша половина 1990-х рр. відзначилася економічною кризою фактично всіх пострадянських країн, до якої додався розпад рублевої зони, неготовність нових незалежних держав передавати частину свого суверенітету на рівень будь-яких наднаціональних органів, передусім через нещодавнє здобуття ними незалежності. Утім, 15 квітні 1994 р. було укладено Угоду про створення зони вільної торгівлі у межах СНД [45]. Значений документ підписали усі 12 держав-учасниць СНД, зо-

крема й Україна. Проте угода фактично не діяла з огляду на її не ратифікацію Росією та Туркменістаном (Молдова, Казахстан та Узбекистан ратифікували у 1994 р., Киргизстан – у 1995 р., Азербайджан – у 1996 р., Таджикистан – у 1997 р., Білорусь та Україна – у 1999 р., Вірменія – у 2000 р., Грузія – у 2003 р.). Москва не ратифікувала цієї угоди тому що вважала, що режим вільної торгівлі з пострадянськими державами без політичної їх прив'язки для неї є невигідним форматом відносин. 21 жовтня 1994 р. в рамках СНД було укладено Угоду про створення Платіжного союзу держав-учасниць СНД [46] (підписали усі держави-учасниці СНД крім України). Однак ця угода також не запрацювала, оскільки не була ратифікована Азербайджаном, Грузією та Туркменістаном. Не ратифікація підписних у межах СНД інтеграційних документів підкреслювала глибокі розбіжності навіть між тими країнами СНД, які мали намір створення спільного торговельно-економічного простору.

Слід додати, що 1994 р. було підписано меморандум «Основні напрями інтеграційного розвитку СНД», 20 січня 1995 р. – Угоду про МС між РФ та Білоруссю, з одного боку, та Казахстаном, з другого (29 березня 1996 р. до Угоди про МС приєднався Киргизстан, а 26 лютого 1999 р. – Таджикистан) [47], а в 1996 р. – Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сфері та водночас запроваджено «Перспективний план інтеграційного розвитку СНД» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану [48, с.30]. Вказаний договір мав на меті створення Співдружності інтегрованих держав та сформувати спільні органи управління інтеграційними процесами [49, с.90]. Однак, кожна з країн-учасниць поглиблення інтеграційних процесів намагалася захистити власні геоекономічні інтереси шляхом запровадження механізму вилучень щодо особливо важливих для них товарів. Часто до такого механізму вдавалася Росія [50, с.170]. У 1999 р. п'ять вищевказаних країн уклали Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір, який визначив цілі та етапи

формування даного об'єднання. Проте через страх втрати власного суверенітету та наростання суперечностей політико-економічного характеру реальні інтеграційні процеси заштопорилися і лише у 2011 р. Митний союз розпочав функціонувати у повному обсязі [49, с.91].

Із середини 1990-х рр. розпочався період серйозних суперечностей між Росією та країнами Заходу, зумовлений оформленням сфер геополітичного впливу на пострадянському просторі. Російське керівництво демонструвало впевненість у тому, що в обмін на входження країн ЦСЄ до НАТО, США не буде заважати Москві формувати власний пояс особливої відповідальності за рахунок країн пострадянського простору. Інтересам Росії суперечила поведінка США в її «особливих відносинах» із країнами Балтії, у яких ігнорувались інтереси досить потужної російської діаспори. У 1996 р., коли МЗС РФ очолив Є. Примаков, кардинально змінився тон дискусій щодо пострадянського простору в контексті трансформації доктринальних основ зовнішньої політики РФ. Пріоритетним завданням російської зовнішньої політики проголосили «зміцнення доцентрових тенденцій на території колишнього СРСР». Водночас було визнано, що американська концепція розширення НАТО на схід несе загрозу інтересам РФ на пострадянському просторі [51].

Загалом весь період 1990-х рр. відзначався дезінтеграційними тенденціями на пострадянському просторі. Інтеграційний потенціал країн колишнього СРСР був ускладнений у зв'язку із сировинною та низькотехнологічною структурою їхніх економік.

Співдружність так і не стала альтернативою заміщення інтеграційного вакууму на 1/6 території земної суші, оскільки еліти нових незалежних держав практично одразу взялися формувати свої національні ідеології, що звісно не сприяло їх входженню в СНД «єдиним фронтом» [52]. Частково причиною саме такого розгортання подій стало і те, що для Росії найбільш виправданим був такий підхід, відповідно до якого вона вибудовує різні взаєм-

ні зовнішньоекономічні зв'язки, з огляду на тактичні, зазвичай, прагматичні інтереси [53].

Більш тісна економічна кооперація на пострадянському просторі була вигідна насамперед Росії, оскільки вона тривалий час відчувала на собі наслідки розриву колись єдиного виробничого циклу. Розрив особливо негативно позначається на оборонній промисловості РФ. Приміром, в Україні залишився значний відсоток підприємств із виробництва ракетних та авіадвигунів, технологій кораблебудування, високоточного військового обладнання [54, с.47].

Про важливість України для РФ уже в 1990-х рр. говорив З. Бжезинський, визначивши її як новий важливий простір на євразійській шахівниці та геополітичний центр. Учений зокрема акцентував увагу на тому, що без України та встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії. Росія на тлі скорочення слов'янського етносу та зростання мусульманського населення автоматично трансформується в азійську, віддалену від Європи напівімперську державу. Також без України, як він доводить, неможливою є будь-яка інтеграція в межах слов'янського союзу чи «слов'янського геополітичного трикутника» у складі Росії, України та Білорусі [13, с.62, 125-127]. Подібну думку поділяє й Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: «Україна в розумінні Кремля є системоутворюючим фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший розпад російської «галактики», що є опорою нинішньої системи» [55].

Поряд із розвитком патронованої Росією інтеграції пострадянських країн, упродовж 1990-х рр. активізуються паралельні формати розширеної міждержавної співпраці. Про це, зокрема, свідчить Договір про поглиблення інтеграції в економічній і гу-

манітарній сфері, підписаний 29 березня 1996 р. лідерами Росії, Білорусі, Казахстану і Киргизстану. Документ засвідчив перспективу створення об'єднання держав шляхом поступового поглиблення співпраці в економіці, науці, освіті, культурі, соціальній сфері тощо [56]. Загалом, Казахстан для Росії, враховуючи його центральноевразійське географічне положення, був покликаний стати своєрідною об'єднавчою й стабілізуючою євразійською ланкою політико-економічного оформлення пострадянського простору в форматі СНД.

З розпадом СРСР, а разом з ним і колись єдиного господарського комплексу, новопосталі держави розпочали побудову національних економік. Хоча численні народногосподарські зв'язки між республіками колишнього СРСР й залишались тривалий час необхідними, однак вигода від них з часом ставала все меншою й визначалася переважно низькими цінами на енергоресурси та сировину. Введення національних валют було апріорі прив'язане не до нововведеного російського рубля, а до долара США, що призвело у підсумку до доларизації країн СНД та посилення впливу міжнародних фінансових організацій, таких як МВФ та МБРР, які почали кредитувати економіки країн Співдружності через надання траншів для стабілізації національних валют, що зрештою й визначило прозахідну орієнтацію окремих країн СНД. Крім того, збільшення експорту товарів і послуг до третіх країн підірвало взаємну торгівлю країн СНД. Це засвідчило ослаблення політичного й економічного впливу Росії в СНД, зокрема неспроможність запропонувати прийнятні для всіх пострадянських країн механізми єдиного валютного простору [57]. Хоча з 1995 р. здійснювалися конкретні кроки зі створення єдиного торговельного простору через заснування МС у складі Росії, Білорусі, Казахстану як основи ринку збуту в СНД.

Попри очікування, Україна відмовилася від цієї участі керуючись винятково безпековими мотивами, й далі діалог з Україною було продовжено у форматі «3+1» у рамках митного об'єднання

по лінії ЄЕП – МС – ЄАЕС. Зрештою формула «3+1» була відповіддю України на тиск з боку РФ у 2012–2013 рр. щодо обов'язкового входження України до МС [58, с.94-95].

Вплив РФ на пострадянському просторі безсумнівно переважає всіх інших геополітичних гравців, які намагаються розширити та закріпити свою присутність в даному регіоні. У щорічних посланнях до Федеральних зборів, зокрема у 2003 та у 2004 рр. російський президент зауважував, що Росія розглядає простір СНД як виняткову сферу своїх стратегічних інтересів.

У колективній експертній доповіді «Економічні інтереси і завдання Росії в СНД» від 3 квітня 2010 р. було зазначено про високу важливість пострадянського простору для Росії та чітко окреслено, що ареал СНД є для Росії по суті життєвим простором для збереження статусу євразійської наддержави. Тому проект ЄЕП, як і СНД, був одним із багатьох інструментів відродження так званої Великої Росії, передусім за рахунок десуверенізації України через втягнення її в євразійський інтеграційний процес [59, с.606].

Періодично, окрім України, у Росії виникали суперечності й з іншими учасниками СНД щодо економічної та політичної складових діяльності організації. У зв'язку з цим на початку 2000-х рр. було запропоновано концепцію «різношвидкісного» підходу до формування Співдружності, що передбачала різний рівень та обсяг участі країн в укладанні домовленостей та практичній діяльності СНД, про що, зокрема, йшлося в Концепції зовнішньої політики РФ на 2000 р. [60]. Такий підхід був покликаний сприяти політичному оформленню організаційного центру Співдружності, до якого повинні були увійти країни – зацікавлені в більш активному використанні переваг багатостороннього співробітництва.

Попри підтримку концепції «різношвидкісної» інтеграції пострадянського простору, президент Казахстану Н. Назарбаєв виступав із критикою намірів РФ використовувати СНД, МС та

ЄЕП як засіб реалізації зовнішньополітичних цілей на пострадянському просторі [61]. Це відбувалось на фоні зниження рівня взаємної торгівлі між найбільшими країнами Співдружності – Росією, Білоруссю та Казахстаном [62, с.30]. Зокрема, обсяг торгівлі РФ з Казахстаном та Білоруссю у 2009 р. зменшився на 42 % [63, с.21-22].

У 2007 р. під час підписання в Душанбе Договору про створення єдиної митної території та формування МС у рамках СНД, Росія заявила про свої наміри отримати 57 % голосів у майбутньому наднаціональному органі, тоді як Білорусі і Казахстану діставалося по 21,5 % голосів, що стало повним розчаруванням для Мінська й Астани. У зв'язку із цим казахський лідер Н. Назарбаєв як під час офіційної зустрічі, так і після неї вкотре наголошував на дотриманні принципу рівності в реалізації євразійських інтеграційних проєктів та актуалізував питання створення центрально-азійського економічного союзу з тим, щоб дозволити 50-мільйонному регіону створити власний самостійний ринок [64].

Згодом, під час одного з виступів, Н. Назарбаєв наголосив, що Казахстан залишає за собою право виходу з будь-якої організації, у разі загрози його суверенітету. Водночас Казахстан домагався від Росії дозволу на експорт власного газу до Європи через російські трубопроводи без сплати відповідних мит. Значні розбіжності простежуються також між Росією та її найближчим союзником – Білоруссю як в економічній, енергетичній, так і безпековій сферах [65].

Можемо стверджувати, що Білорусь зайняла досить вигідну для себе позицію в рамках СНД, оскільки як учасниці практично всіх євразійських структур, яка, окрім того, має преференції на дешеві російські енергоносії, цій державі вдалося побудувати доволі стійку модель економіки, яку можна умовно віднести до соціалізму білоруського зразка. Фактично ж від дня заснування Білорусь виступала проти формування будь-якого військово-політичного формування чи союзу у рамках СНД. Для О. Лука-

шення зближення із Росією в рамках СНД було необхідним для отримання дешевих енергоресурсів та забезпечення тривалого й відносно динамічного економічного зростання. РФ вимушена дотувати білоруську промисловість знижками на природний газ на знак «вдячності» за лояльність до Москви.

Фактично Білорусь є радше додатковим тягарем для російської економіки, аніж партнером по економічній інтеграції пострадянського простору. Знижуючи ціни на природний газ, Росія тим самим дотує машинобудування Білорусі, яке по суті є локомотивом її економіки [66, с.73-74]. Водночас Білорусь, як і Казахстан, виступає проти надмірного політичного та економічного тиску Росії через інститути СНД та МС. Досить чітко тодішню ситуацію передавала одна з опозиційних білоруських інтернет-газет, що характеризувала приєднання Білорусі до МС як «... злочин, який зробив цілу націю заручником імперської Москви, і та почала шантажувати Білорусь, цинічно вимагаючи нашу територію й економіку – без війни, – маніпулюючи залежністю від російських енергоресурсів» [67].

РФ, окрім усього іншого, була зацікавлена у посиленні своєї гео економічної присутності на пострадянському просторі ще й через неконкурентоспроможність своєї продукції на світових ринках. З тих же причин країни СНД загалом намагаються захистити свої ринки від вільної міжнародної конкуренції низкою тарифних і нетарифних обмежень. РФ передусім розглядала СНД як ринок для вигідного збуту власної продукції, зокрема енергоресурсів та продуктів машинобудування, й постійно намагалась розширити ринки збуту своїх товарів на пострадянському просторі.

Однак, на думку експертів, для самодостатнього функціонування єдиного економічного простору необхідне проживання в його межах не менше 300 млн. осіб. А тому навіть інтеграція всієї пострадянської Євразії не дозволить забезпечити повноцінне функціонування зазначеного простору [68, с.94].

Росія, виробляючи майже всі товари спеціалізації країн-партнерів, є при цьому серйозним конкурентом, що також не сприяє зближенню пострадянських республік довкола такого інтеграційного ядра. Саме тому РФ не може відігравати роль повноцінного локомотива інтеграції, якими є, наприклад, Німеччина та Франція в ЄС [69, с.44-45].

Фактично з самого початку створення СНД зв'язки між її учасниками дедалі більше послаблювалися, оскільки кооперація між підприємствами цих держав ставала не вигідною, неконкурентні товари втрачали внутрішнього споживача і швидко витіснялися імпортом із країн далекого зарубіжжя. Аналізуючи економічну сутність та торговельний вимір СНД зауважимо, що на 1997 р. взаємний товарообіг країн СНД дещо зріс порівняно з 1994 р., проте вже в 1999 р. він скоротився на 19 млрд. дол. або на 38 % порівняно з 1997 р. у зв'язку з негативною фінансовою ситуацією як у Росії, так і в СНД [70]. Частка Росії в торговельних зв'язках СНД у 1997 р. становила близько 40 %, а частка СНД у товарообігу РФ знизилася із 54,6 до 24 % [71].

За даними російського економіста Ю. Шишкова товарообіг між державами СНД упродовж 1991–2000 рр. знизився більш ніж удвічі. Частка взаємного експорту країн СНД у загальному його обсязі скоротилася у 3,5 рази. Загалом торгівля РФ із країнами СНД вже в 1990-х рр. значно поступалася рівню торгівлі із країнами так званого дальнього зарубіжжя [58, с.97]. Докладніше: упродовж 1991–2000 рр. частка взаємних торговельних зв'язків СНД у їхньому загальному обсязі скоротилася із 60 до 28,5 %. Зокрема, по експорту – із 71,8 до 20,2 %, по імпорту – із 50,6 до 45,4 %. За цей же період частка країн СНД в загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії знизилася із 54,6 до 18,6 %, а обсяг торгівлі Росії із країнами СНД скоротився зі 138,1 млрд. дол. до 25,5 млрд. дол. [72, с.289, 310-314].

Новою тенденцією економічної співпраці країн СНД стало різке зростання російського експорту, тоді як імпорт інших чле-

нів СНД до Росії дещо знизився. Так товарообіг Росії з країнами СНД у 2004 р. становив 46,1 млрд. дол. (експорт – 29,4 млрд. дол., імпорт – 17,7 млрд. дол.). У 2009 р. її товарообіг з країнами Співдружності був уже на рівні 68,5 млрд. дол., що фактично дорівнювало товарообігу Росії в цей час із Китаєм.

Створення Росією, Казахстаном та Білоруссю у 2010 р. Митного союзу та підписання 18 жовтня 2011 р. Договору про зону вільної торгівлі в СНД [73] (ратифікували Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Молдова, РФ, Таджикистан, Україна; Узбекистан приєднався) не справили суттєвого впливу на обсяги торгівлі між країнам, оскільки ця угода передбачала певні вилучення щодо експорту чи імпорту тих чи інших товарів. Особливо симптоматично, що РФ залишила собі право на експортне мито в 30% на природний газ [50, с.171].

Упродовж останніх півтора десятка років частка внутрішньої торгівлі в СНД скоротилася майже удвічі і при цьому 63 % експорту між країнами СНД припадає на мінеральні ресурси [74]. Попри заяви В. Путіна про перетворення МС на локомотив Євразійського співтовариства, частка Митного союзу в загальному обсязі товарного експорту Росії становила у 2010 р. лише 7,4 %, а в імпорті – 5,7 %. Для порівняння, частка ЄС у загальному обсязі російської торгівлі досягла на 2010 р. близько 50 %, частка країн СOT склала 88%, тоді як частка країн СНД була на рівні лише 14% [75, с.65]. Росія, як відомо, не в змозі обійтися без імпорту західних новітніх наукоємних технологій через надто виражений сировинний сектор своєї економіки. Як стверджує український експерт П. Гайдуцький, Росія імпортувала у 2012 р. із країн СНД у середньому 3 % високотехнологічної продукції, тоді як із Європи – 35 %, а з решти країн світу – 62 % [74].

Тому, навіть не зважаючи на створення у 2000 р. ЄврАзЕС, стало зрозумілим, що відбувається активна переорієнтація експортних товаропотоків із пострадянського простору в бік таких геоекономічних центрів, як США, ЄС, Китай, країни Півден-

но-Східної Азії тощо. Загалом можемо стверджувати, що торгівля між країнами СНД значно поступається торгівлі із країнами далекого зарубіжжя.

Якщо у 1992 р. на експорт між країнами СНД припадало 67 % сукупного експорту Співдружності, то у 2010 р. цей показник становив лише 18,5 %. Аналогічна картина спостерігалася з імпортом, частка якого, що припадала на СНД, скоротилася із 77,4 до 26,7 % [69, с.32]. Ці тенденції дають підстави говорити про низьку рентабельність торговельно-економічних зв'язків між країнами пострадянського простору. Відчутний удар по товарообігу на пострадянському просторі завдала фінансово-економічна криза 2008–2009 рр. Тоді товарообіг в СНД скоротився до рівня близько 40 % та навіть на 2012 р. порівняно з попереднім роком він зріс не більше ніж на 1 % [76, с.141].

Загалом же, згідно звіту ЮНКТАД, у 2005–2014 рр. на країни ЄС в цілому припадало близько 50 % загального обсягу російської торгівлі, тоді як на країни СНД прийшлося у середньому лише 17 % її обсягу [77, с.42, 60]. Якщо в 2005 р. частка ЄС (як головного торговельного партнера) у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії складала 55,7% [78] то на 2018 р. вона, на фоні введення санкцій, знизилася до 42,7% [79]. Однак і частка СНД у загальному обсязі зовнішньої торгівлі Росії, яка на 2005 р. складала 15,2% [80, с.52], на 2018 р. також знизилась до 12% [81].

Також, узагальнюючи статистичний аналіз торгівлі в рамках евразійських інтеграційних структур, можна дійти висновку, що за період 2005–2014 рр. доля країн СНД в імпорті Росії скоротилася з 20,9 до 11,9 % [77, р.42], а в експорті відповідно з 17,8 до 9,3 % [80, с.52].

Наведені дані свідчать про безперспективність економічної інтеграції між країнами колишнього СРСР через низький рівень економічного розвитку країн-учасників СНД, а також про те, що пострадянський простір можна вважати інтеграційним симулятором. Зазначені показники є також свідченням відсутності єдиної

зовнішньоторговельної політики як у межах МС, так і поза ними. Як зазначає казахська дослідниця Г. Ібрагімова, справдилися песимістичні прогнози щодо торговельно-економічних втрат Казахстану і Білорусі після їх вступу до євразійських інтеграційних структур, тоді як оптимістичний сценарій про додатковий приріст ВВП від участі цих країн у МС на 15 % не підтвердився [82].

Особливістю зовнішньоекономічної політики країн-учасників СНД є їх активна конкуренція між собою, основною причиною чого є схожість структури (в своїй основі – сировинної) господарств країн-учасників СНД. Загалом лише енергоносії та продукція металургії до певної міри витримують конкуренцію на світових ринках. Як зазначав російський економіст Ю. Шишков: «Країни однакового виробничого профілю у видобувній галузі і сільському господарстві не так взаємодоповнюють одна одну, як є конкурентами і тому взаємовідштовхуються. Який сенс обмінювати, скажімо, азербайджанську нафту на російську чи російський природний газ на туркменський?». При цьому готова продукція країн СНД відзначається низьким рівнем взаємообміну, оскільки через свою низьку якість витісняється зарубіжним аналогом [58, с.97-98].

В цілому Росія ті інші члени СНД не мали якоїсь помітної економічної вигоди від інтеграції, а повноцінне створення спільного ринку товарів, капіталів та послуг так і не відбулося. Боротьба за ринки в СНД сприяла введенню антидемпінгових заходів з їх захисту, що перетворило пострадянський простір на арену торговельних конфліктів. Наростання торговельно-економічної кризи у Співдружності, за словами Л. Косикової, збіглося в часі із прагненням суб'єктів СНД дистанціюватися від Росії задля зміцнення своєї національної безпеки, що розумілося як незалежність від РФ у стратегічних галузях – енергетиці та транзитній сфері [83, с.34].

На думку українського політолога А. Гольцова, інтеграція під егідою Росії лише посилюватиме консервацію економічних сис-

тем з переважанням сировинних та традиційних галузей. За таких умов слід очікувати посилення подальшої китайської товарної експансії на пострадянському просторі, оскільки КНР володіє достатнім потенціалом для масового виробництва недорогої промислової продукції середнього технологічного рівня [50, с.170].

Таким чином можемо стверджувати, що попри намагання відновити геоекономічний вплив на пострадянському просторі, Росія дедалі більше втрачає лідируючі позиції в СНД на тлі загострення економічних і соціальних суперечностей в організації. Для усіх країн СНД, окрім Білорусі, РФ втратила роль ключового торгового партнера. Росія, як і інші учасниці СНД, намагається вийти на позарегіональні та світові ринки зі своїми базовими ресурсами, що різко позначається на торговельній структурі в самій Співдружності.

Власне з початку 2000-х рр. попри намагання Росії хоч якось оптимізувати діяльність Співдружності, в ній поглибилися явні ознаки відцентровості. Свідченням поглиблення реінтеграційних процесів на пострадянському просторі є, зокрема, перманентна деструктивність відносин із країнами ЦА [84, с.9]. Оцінюючи розвиток СНД з точки зору сучасності можемо констатувати, що СНД за своєю сутністю була аморфною організацією, що з самого початку не мала якихось серйозних інтеграційних перспектив передусім через її геополітичну та геоекономічну асиметричність. Більшість договорів в рамках СНД підтримувалася та підписувалася у середньому лише шістьома – сімома країнами. В рамках Співдружності весь час посилювалося розшарування та диференціація, що не дозволило Росії перетворити СНД на самостійний суб'єкт регіональної та глобальної політики, а тим паче центр економічного тяжіння.

У дискурсі політичних кіл було вироблено кілька шляхів оптимізації політики РФ щодо СНД. Росія тривалий час намагалася розробити свою модель симетричних відносин із сусідніми державами через механізми преференцій для лояльніших та санкцій

проти негативно налаштованих суб'єктів Співдружності, а також пошуку розумного – «різношвидкісного» балансу між двома концепціями – Єдиний економічний простір (ЄЕП) – із країнами СНД та Об'єднаний єдиний економічний простір – із країнами Євросоюзу. Вважалося, що такий підхід дозволить Росії здійснювати диференційовану політику між країнами проросійської і прозахідної орієнтації. Однак Москва виявилася неготовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні.

СНД від самого початку також розглядалося більшістю його учасників як засіб перетворення пострадянського простору на своєрідний пояс безпеки/добросусідства, сформований із колишніх радянських республік, які є для Росії країнами-лімітрофами. Співдружність, як зауважує С. Шергін, «...розглядається російськими розробникам цієї стратегії як «пілотний полігон» для опрацювання проекту, який може бути запропонований міжнародній спільноті у ситуаціях, що вигідні Росії і країнам СНД» [85, с.288].

На посилення дезінтеграційних процесів і відцентрових тенденцій на пострадянському просторі у середині 2000-х рр. неодноразово наголошував і власне російський президент В. Путін, стверджуючи, що СНД фактично вичерпала свій інтеграційний ресурс, а тому потребує перегляду своєї діяльності в бік зміцнення, в іншому разі вона припинить своє існування, що означатиме для РФ початок геополітичного розмивання євразійської регіональної системи [86]. Зважаючи на ситуацію щодо завищених очікувань СНД, В. Путін констатував: «...усі розчарування від надлишкових очікувань... Якщо хтось очікував від СНД якихось особливих досягнень у сфері економіки, політики чи у військовій сфері, то, природно, цього і не було б, бо й бути не могло» [87].

Німецький експерт по Росії О. Рар, у 2009 р. писав: «СНД розвалюється на очах, і це треба визнати Москві, яка не помічає, скільки

негативу останнім часом нагромадилося в її стосунках із партнерами по Співдружності» [88]. СНД відзначається масштабною договірно-правовою базою, утім порівняно незначний відсоток угод і договорів було ратифіковано всіма державами-членами Співдружності. Зокрема із 900 рішень, документів і угод, прийнятих за перше десятиріччя існування СНД, реально застосовувалося на практиці не більше 130 [89, с.421]. Таким чином, 80% рішень, що приймалися в рамках СНД, не виконувалися, а всі члени організації прагнули провадити самостійну політику, що лише підтверджувало формальність СНД як пострадянської організації «клубного» формату.

Справді серйозним дезінтеграційним фактором пострадянського простору став вихід зі складу СНД Грузії (2009), а також призупинення співпраці з СНД України у 2014 р. та припинення її участі в роботі установчих органів СНД у 2018 р. після відповідного указу Президента України [90]. Доволі неоднозначну позицію в СНД займає Молдова, що має досить активне і проросійське і прорумунське інтеграційне лобі.

Вже починаючи із 2005 р., після того, як стало зрозуміло, що Україна не прагне брати участь в інтеграційних процесах в рамках СНД за виключенням формату ЗВТ, постало питання щодо подальшого існування Співдружності. У ході дискусій висловлювалася думка про розпуск організації як такої, що виконала свою місію, проте в підсумку зійшлися на її реформуванні.

Після невдачі з інтеграцією у форматі СНД, усі подальші інтеграційні процеси на пострадянському просторі Росія спрямовувала на відновлення свого беззаперечного домінування за рахунок тих країн, які свого часу входили до складу СРСР аж до реставрації нової євразійської імперії. Останнє, на нашу думку, є однією з необхідних умов для трансформації Росії у велику державу та перетворення її на «архітектора» побудови нового світового порядку.

Однак парадокс ситуації полягав у тому, що така експансіоністська геополітична поведінка не сприяла поглибленню інтеграції в

межах СНД. Так процес створення повноцінної ЗВТ у СНД гальмувався власне самою Росією унаслідок культивування непомірних великодержавних амбіцій, що не сприяло як лібералізації майбутнього спільного ринку, так і відлякувало інші пострадянські держави через посилення загрози суверенітету з боку РФ.

5 жовтня 2007 р. на саміті СНД в Душанбе була ухвалена Концепція подальшого розвитку Співдружності, яка фактично формувала нові механізми російської наднаціональної ідентичності на пострадянському просторі, а також розширення торговельної та військово-економічної співпраці. Йшлося передусім про заходи щодо забезпечення функцій російської мови як засобу міжнаціонального спілкування в СНД; про формування єдиного інформаційно-комунікаційного простору; створення спільного гуманітарного та науково-освітнього простору; відновлення єдиного культурно-історичного простору; розвиток співпраці в сфері видобування, транспортування й транзиту вуглеводнів; розвиток військово-економічної співпраці зацікавлених держав через розширення взаємодії оборонно-промислових комплексів; підвищення взаємодії міграційних органів держав-учасниць СНД [91].

Одним словом, Росія намагалася здійснити чергову спробу трансформувати СНД в наднаціональну інституцію. Проте із дванадцяти пострадянських держав-учасниць саміту Концепцію не підписали Грузія й Туркменістан, водночас Азербайджан, Молдова, Грузія й Туркменістан відмовилися підписувати документ про міграцію в рамках цієї Концепції, чим лише вкотре підтвердили існуючі суперечності в рамках СНД та неприйнятність будь-яких кроків до перетворення Співдружності на інструмент регіонального впливу. Утім, уже 6 жовтня 2007 р. Росією, Білоруссю і Казахстаном було підписано «Договір про створення єдиної митної території і формування Митного союзу» [92], який започаткував новий, євразійський формат інтеграції.

Однією з причин наростання песимізму щодо майбутнього СНД є криза безпеки. Перманентні міжетнічні суперечності, за-

кладені на зорі створення СРСР, дали про себе знати одразу після його розпаду, вилившись у збройні протистояння на території Нагірного Карабаху, Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, Таджикистані тощо.

Іншою важливою підставою, яка дозволяє говорити про невідмінність майбутнього СНД, є наявність суперечностей у її учасниць як політичного, так й економічного характеру. Адже Росія дедалі активніше відмовляється дотувати членів Співдружності, прагнучи позбавитися цього тягаря шляхом переходу до встановлення ринкових цін на свою продукцію. Такі дотації, насамперед на енергоносії, були тривалий час платою Росії за збереження свого політичного домінування на пострадянському просторі та лояльність її геополітичного оточення, що мало слугувати зміцненню безпеки в регіоні. На початку 2000-х рр. Росія, за деякими оцінками, забезпечувала на 80 % потреби сусідніх держав в енергоносіях і сировині [93, с.157]. Не сприяє інтеграції й те, що за пострадянським регіоном уже давно закріпилася репутація зони соціальної нестабільності, де у середньому 35–40 % населення мають доходи нижчі від прожиткового мінімуму, на високому рівні залишається частка безробітних, відчутною є проблема нестачі кваліфікованих й управлінських кадрів, необхідних для проведення модернізаційних заходів [93, с.158].

Додає скептицизму щодо майбутнього СНД як і всіх решти євразійських об'єднань стрімке розмивання політико-економічних зв'язків між їх учасниками. Ще у 1992 р. П. Гобл прогнозував, що СНД є «найбільшим у світі «фіговим листком», який покликаний прикрити втрату імперії, а тому СНД зрештою зазнає розпаду» [94, р.56].

Зрештою, задля оптимізації Співдружності у листопаді 2008 р. було узгоджено Стратегію економічного розвитку СНД на період до 2020 р. [95], а 22 травня 2009 р. – План реалізації її заходів [96]. Цими документами було визначено стратегію СНД щодо розвитку торгівлі, паливно-енергетичного й агропромислового комп-

лексу, транспорту та сфери інновацій. Проте зазначені алгоритми дій так і не були підтверджені реальними кроками з їх реалізації, оскільки передбачали створення регіонального міждержавного економічного об'єднання як одного із провідних центрів економічного та науково-технічного розвитку.

При цьому РФ виявилася не готовою надати самостійність СНД у процесі ухвалення рішень, убачаючи небезпеку вироблення її суб'єктами політичного курсу, який суперечитиме російським інтересам у регіоні. Як наголошує О. Волошин, російська еліта не прагнула щоб Співдружність справді перетворилася на повноцінну інтеграційну інституцію, оскільки за таких умов РФ з локомотива інтеграції перетворилася б на одну з країн-членів, вимушену виконувати волю наднаціональних структур організації [97, с.10].

Натомість РФ намагається втілювати концепцію «різношвидкісної» інтеграції на теренах СНД. Прикладом паралельної більш тісної інтеграції в межах СНД стало ЄврАзЕС, яке офіційно було створено відповідним Договором у жовтні 2000 р. у складі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану [98]. Передбачалося, що нове інтеграційне об'єднання покликане вивести євразійську «п'ятірку» на якісно новий рівень співпраці та перетворитися на справжнє ядро пострадянських інтеграційних процесів із товарообігом понад 1 трлн дол. У перші роки функціонування співтовариства було підписано Угоду про заходи доступу на ринки держав-учасниць МС товарів і послуг із третіх країн від 6 жовтня 2000 р. [99], Протокол про порядок введення і застосування вивізних мит держав – учасниць МС від 22 травня 2001 р. [100], Угоду про єдиний порядок експортного контролю держав-членів ЄврАзЕС від 28 жовтня 2003 р. [101].

Водночас Росія не полишає надій хоч якось «реанімувати» СНД. Так, згідно Концепції зовнішньої політики РФ від 2013 р. Росія мала працювати над «подальшою реалізацією потенціалу СНД, її зміцнення в якості впливової регіональної організації,

форуму для багатостороннього політичного діалогу та механізму багатопланового співробітництва у сферах економіки, гуманітарної боротьби із традиційними й новими викликами та загрозами» [102]. Зокрема передбачалась співпраця в сфері підтримки спільної безпеки (спільна протидія таким загрозам як міжнародний тероризм, екстремізм, наркоторгівля, транснаціональна злочинність та нелегальна міграція). Як бачимо, РФ окрім політико-економічного виміру продовжує намагатись надати СНД ще й безпекового змісту.

Загалом, трансформацію пострадянського простору з моменту розпаду СРСР можна описати як патронований Росією процес реінтеграції якому протистояли відцентровій дезінтеграційні тенденції. Тому російські економічні експерти й політики, на кшталт В. Язева, пропонують використовувати таке поняття як «ідеальний шторм», що постійно переслідує євразійські об'єднанчі проекти і який може стати каталізатором як дезінтеграційних, так й інтеграційних процесів [103, с.19]. Під «ідеальним штормом» розуміється криза євразійських структур в ході збігу несприятливих факторів, що зумовлюють підвищення ймовірності негативних наслідків від дезінтеграційних процесів для всіх акторів пострадянського простору. Водночас це бачення не відкидає того, що саме такі фактори сприятимуть у майбутньому відкриттю нових можливостей для реінтеграції пострадянської Євразії.

Все ці чинники є показником того, що політична складова інтеграційних процесів у регіоні Євразії завжди превалювала над економічною, оскільки Росія розглядала всі інтеграційні проекти не інакше як засоби досягнення своїх геополітичних цілей. Також, РФ не приховує планів використання євразійської інтеграції як інструменту підвищення свого геополітичного статусу та забезпечення вищого рівня політико-економічного впливу в регіоні.

В цілому, як показав чвертьстолітній досвід, уже на початковому етапі існування СНД зіштовхнулося із критичною різномірністю країн-членів, розмаїтістю структур національних економік

і схем реформування, суперечностями економічних стратегій і моделей розвитку, а головне – економічним домінуванням Росії. До того ж, жодна із держав-членів не збиралася узгоджувати свою зовнішньоекономічну політику з іншими членами співтовариства, що особливо стало помітним при обговоренні митних тарифів і перспектив вступу до СОТ держав-членів СНД [75, с.63].

Симптоматично, що Міжнародний валютний фонд ввів у 2019 р. нову класифікацію країн у якій група держав – Україна, Росія, Білорусь та Молдова – включені тепер в регіональну групу «Нова Європа, що розвивається», а інші країни пострадянського простору – Азербайджан, Вірменія, Грузія, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан, що донедавна входили в регіональну підгрупу «Кавказ і Центральна Азія» об'єднуються відтепер з Близьким Сходом, Північною Африкою, Афганістаном та Пакистаном і формують таким чином нову регіональну групу Близького Сходу і Центральної Азії [104]. Це означає, що СНД остаточно перестало сприйматись у світі як щось цілісне, як окремий суб'єкт міжнародних відносин і як організація де-факто зникла з геополітичної та геоекономічної карти світу.

Таким чином можемо стверджувати, що СНД була створена насамперед задля пом'якшення наслідків розпаду СРСР (так званого цивілізованого «розлучення») і збереження єдиного економічного, культурного та гуманітарного простору. Утім, відчутних економічних вигід учасники об'єднання так і не отримали, а Грузія та Україна припинили своє членство в СНД як неперспективній для них організації. Тож СНД так і не перетворилася на ефективний простір інтеграції, а радше стала віртуальним об'єднанням зі складною і бюрократизованою системою управління, будучи передусім одним з інструментів збереження геополітичного та геоекономічного впливу Росії на пострадянському просторі.

Оцінюючи інтеграційний потенціал СНД та причини того, що вона так і не стала ефективним механізмом реінтеграції пострадянського простору, загалом можемо зазначити наступ-

не. По-перше, СНД слугувала транзитивним інструментом трансформації пострадянського простору з метою збереження впливу РФ під виглядом економічної інтеграції. По-друге, пострадянські країни, інтегруючись до СНД, паралельно намагаються дедалі активніше вести самостійну зовнішню та економічну політику, надаючи перевагу торговельним відносинам із ЄС, Китаєм та іншими гео економічними центрами. По-третє, переважна більшість держав-членів СНД була невдоволена асиметричністю можливостей щодо захисту своїх політико-економічних інтересів в організації. По-п'яте, інтеграційний проект СНД не був вдалим, передусім через однотипний характер пострадянських економік. По-шосте, важливою причиною низького інтеграційного потенціалу пострадянських об'єднань стали імперські амбіції Росії в регіоні, у зв'язку з чим відбулося різке посилення відцентрових тенденцій в СНД через превалювання в ній геополітичної складової над економічною й безпековою. Саме ці чинники зумовили те, що СНД за чверть століття перетворилася на клуб держав, переважно з різними політико-економічними інтересами.

Список використаних джерел і літератури

1. Олкотт М. Второй шанс Центральной Азии. Москва; Вашингтон: Моск. Центр Карнеги; фонд Карнеги за междунар. мир, 2005. 487 с.
2. Хачатуров В.Р. Россия и геополитическая стабильность мира. *Независимая газета*. 1997. №10. 11 сентября.
3. Motyl A. What the Bolsheviks and Nazis can teach us about Russia today. *The Washington Post*. 2015. 14 March. URL: https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2015/03/14/to-understand-russia-and-the-ukrainian-conflict-look-to-studies-of-empires/?utm_term=.38ea1fe46f16.
4. Кutowой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 98–106.
5. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. URL: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&prevDoc=102013791&backlink=1&&nd=102013523>

6. Алма-Атинська декларація. 21.12.1991. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/997_189.
7. Тодд Э. После империи. Рах Americana – начало конца. М.: Международные отношения, 2004. 240 с.
8. Чекаленко Л.Д. Нестійке сьогодні – запорука хиткого майбутнього (з досвіду СНД). *Країни пострадянського простору в умовах формування багатопольярного світу: історичні уроки та перспективи*: зб. наук. праць / за заг. ред. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «ІВІ НАНУ», 2016. С. 47-54.
9. Банах В.М. Російська суспільно-політична думка 1990-хрр. Про участь України в інтеграційних процесах СНД. URL: <http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/2867/1/29.pdf>.
10. Основные положения концепции внешней политики Российской Федерации утверждены Распоряжением Президента Российской Федерации Б.Н. Ельцина от 23 апреля 1993 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991-2002: хрестоматия в 4 т. / Ред.- сост. Т.А. Шаплеина*. М.: РОССПЭН, 2002. Т 4: Документы. 590 с.
11. Орлик И.И. Россия и Восточная Европа: проблемы и перспективы. *Международная жизнь*. 1992. № 7.
12. Шаплеина Т.А. Россия и США в мире «жесткой силы». *Россия и мир: вчера, сегодня, завтра. Закономерности развития и национальные особенности политики, экономики и права / отв. ред. З.В. Ивановский*. М., 2007. С. 12–13.
13. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и ее геостратегические императивы. М.: Международные отношения, 1998. 256 с.
14. Гудби Дж. Неразделенная Европа. Новая логика мира в американо-росийских отношениях. М.: Международные отношения, 2000. 336 с.
15. Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. *The Liberal Delusions That Provoked Putin*. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. № 5. P. 77-84, 85-89 (13 pages).
16. Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений. М.: ООО «Манн, Иванов и Фербер», 2015. 464 с.
17. Страус А. НАТО. С Россией или без нее? *Международная жизнь*. 1998. № 4. С. 51-61.
18. Фортен О. Россия и Запад: без драки не обойтись. URL: <http://inosmi.ru/politic/20170209/238697827.html>.
19. Самохин А. Военное и экономическое присутствие США в приграничных странах как фактор безопасности юга России. *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 3: Экономика. Экология*. 2007. Вып. 11. С. 106-109.

20. Лейк Э. Новая стратегия США: от «сдерживания» к «расширению». *США: экономика, политика, культура*. 1994. № 3. С. 29-38.
21. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.
22. Угода про спільні заходи щодо ядерної зброї від 21 грудня 1991 р. *Голос України*. 1991. 24 грудня.
23. Угода між державами-учасниками Співдружності Незалежних Держав щодо Стратегічних сил від 30 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_082.
24. Ушкалова Д.И. Процессы регионализации на постсоветском пространстве: вызовы российско-белорусской интеграции. – М.: ИЕ РАН, 2010. 224 с.
25. Лавалье Ф. Геополитические стратегии современной России. URL: <http://www.proza.ru/2010/06/01/440>.
26. Кutowой Е.Г. СНГ – не остановиться на полпути. *Международная жизнь*. 1992. № 7. С. 98–106.
27. Преображенная Россия в новом мире. Научно-практическая конференция (26-27 февраля 1992 года). *Международная жизнь*. 1992. № 3/4.
28. Интервью Министра иностранных дел Российской Федерации А. Козырева. *Труд*. 1992. 28 февраля.
29. Украина и Россия в новом геополитическом пространстве: Материалы круглого стола НАН Украины, Институт национальных отношений и политологии. К.: Ассоциация «Україно», 1995. 160 с.
30. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав від 10 грудня 1991 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_077.
31. Соглашение об Объединенных вооруженных силах на переходной период. URL: <http://docs.cntd.ru/document/1900061>.
32. Постанова Верховної Ради України «Про стан проведення військової політики України та реалізації законодавчих актів з питань військової сфери» від 8 квітня 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 29. С. 975–976.
33. Kordan B. A year of Decision: Commentaries on the Soviet/post-Soviet crisis. August 4, 1991 June 18, 1992. Canadian Scholars Press Inc., 1994.
34. Договор о коллективной безопасности от 15 мая 1992 года. URL: https://odkb-csto.org/documents/documents/dogovor_o_kollektivnoy_bezopasnosti/.
35. Воробьев В. Никто не хлопнул дверью. Москва и Ташкент не отказываются от партнерства. 19.12.2012. URL: <http://www.rg.ru/2012/12/18/uzbekistan-site.html>

36. Кулик С.А., Спартак А.Н., Юргенс Ю.И. Экономические интересы и задачи России в СНГ. Москва: Экон-Информ, 2010. 120 с.
37. Послание Президента России Бориса Ельцина Федеральному Собранию РФ: «О действенности государственной власти в России». URL: <http://www.intelros.org/lib/ elzin/1995.htm>.
38. Стратегический курс России с государствами-участниками Содружества Независимых Государств. Утвержден Указом Президента Российской Федерации от 14 сентября 1995 года. № 940. *Собрания законодательства Российской Федерации*. 1995. № 38. 18 сентября. С. 6844-6849.
39. Лавров С. Россия имеет свои национальные интересы в СНГ. URL: http://www.toptj.com/News/2008/01/23/sergey_lavrov_rossiya_imeet_svoi_nacional_nye_interesy_v_sng
40. Russia's Foreign Policy Objectives: What are They? Hearing before the Committee on International Relations House of Representatives. 106 th Congress, 1 st Session. Washington U.S.: Government Printing Office, 2000. 101 p.
41. Гринберг Р.С. Весна Евразийского Союза: хрупкие надежды. *Мир перемен*. 2012. № 1. С.5-7.
42. Сушко О., Лісничук О. ЄврАзЕС: економічний сир у політичній мишоловці. Вступ до ЄврАзЕС означатиме політичну капітуляцію України як європейської держави. *Дзеркало тижня*. 2002. 11–18 жовтня.
43. Устав Содружества Независимых Государств. *Россия и СНГ: сборник документов*. 1991–2004. СПб.: Изд. Политехнического ун-та, 2006. Ч.1. 374 с.
44. Договор от 24 сентября 1993 г. о создании Экономического союза. URL: <http://base.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc;base=LAW;n=5465>.
45. Угода про створення зони вільної торгівлі. 15.04.1994. URL: https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_051
46. Соглашение о создании зоны свободной торговли. URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=3635&fld=134&dst=100000001,0&rnd=0.6113004425690772#0>.
47. Соглашение стран СНГ от 20 января 1995 года «О Таможенном союзе». URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_6257/.
48. Шумилов М.М. К истории процесса экономической интеграции в СНГ (Основные решения и проблемы). *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 2. С. 29-33.
49. Деменко О.Ф. Основні етапи євразійської інтеграції: від зони вільної торгівлі до Митного та економічного союзу. *Досвід та перспективи трансформації пострадянського простору в контексті інтеграційних та глобалізаційних процесів: зб. наук. праць / за ред. А.Г. Бульвінського*. К.: ДУ «ІВІ НАНУ», 2019. С. 87-98.

50. Гольцов А.Г. Геополітичний вимір стратегії Російської Федерації на пострадянському просторі. К.: Центр навчальної літератури, 2018. 392 с.
51. Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. URL: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>.
52. Вардомский Л.Б., Шурубович А.В. Факторы и модели модернизации экономик стран СНГ. *Мир перемен*. 2011. № 3. С. 47–52.
53. Быков А.Н. Геополитические аспекты евразийской интеграции. М.: ИЭ РАН, 2012. 48 с.
54. Цветков В.А. Основные направления посткризисного развития ЕврАзЭС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 8. С. 47–56.
55. Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: <https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bole-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm>.
56. Договор между Республикой Белоруссия, Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Российской Федерацией об углублении интеграции в экономической и гуманитарной областях от 29 марта 1996 г. URL: http://www.base.spinform.ru/show_doc_fwX?rgn=3990.
57. Тиммерман Х. Процессы дезинтеграции и реорганизации СНГ. *Мировая экономика и международные отношения*. 1998. № 12. С. 41–46.
58. Шишков Ю. Россия и СНГ: неудавшийся брак по расчету. *Pro et Contra*. 2001. Т.6. № 1/2. С. 91–106.
59. Вітман К.М. Інтеграційні процеси на пострадянському просторі як продовження дезинтеграції СРСР. *Держава і право*. 2010. № 48. С. 601–606.
60. Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 28 июня 2000 г. *Внешняя политика и безопасность современной России. 1991–2002: хрестомат. в 4 т. / ред.-сост. Т.А. Шаклеина*. М., 2002. Т. 4: Документы. С. 109–122.
61. Назарбаев предлагает распустить ЕврАзЭС и расширить Таможенный союз. 24.10.2013. URL: <https://ria.ru/economy/20131024/972390055.html>
62. Финогенов И.В. Взаимная торговля, инвестиции и тренды интеграции в ЕврАзЭС. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С.29–31.
63. Язев В.А. Страны ЕврАзЭС на пороге нового этапа сотрудничества. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 6. С. 21–26.

64. Гетьманчук А. Прощальні подарунки імениннику Путіну. *Дзеркало тижня*. 2007. 12- 19 жовтня.
65. Кінець Митного союзу? 21.05.2013. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/kopec-tamozhennogo-sojuza>
66. Суздальцев А. Сменит ли Евразийский экономический союз Союзное государство Белоруссии и России. *Мировая экономика и международные отношения*. 2013. № 8. С. 71-75.
67. Таможенный союз – могильная яма. 07.07.2010. URL: <http://inosmi.ru/belorussia/20100707/161114249.html>
68. Гринберг Р.С. Россия должна быть частью цивилизованного мира. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2007. № 2. С. 93-95.
69. Филькевич И.А. Перспективы развития экономического потенциала Содружества Независимых Государств. Москва: Экон-Информ, 2011. 293 с.
70. Адрианов В. Проблемы и перспективы формирования единого экономического пространства СНГ. URL: <http://economic.narod.ru/nbene/econom/feconom20.htm>
71. Ляхович А.Г. Геополитическая структура постсоветского пространства: основные факторы и этапы развития. URL: <http://www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2006/2006razd4/Lyakhovich.htm>
72. Содружество Независимых Государств в 1991-2010 гг.: Статистический сборник. М., 2011.
73. Договір про зону вільної торгівлі від 18 жовтня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25.
74. Гайдуцький П. Україна і Митний союз: проблеми інтеграції. *Дзеркало тижня*. 2013. 22- 29 березня.
75. Гринберг Р.С., Ушкалова Д.И. 10 лет ЕврАзЭС: все только начинается. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2010. № 7. С. 62-65.
76. Бельянинов А.Ю. Интеграционная политика России в Евразии. М.: Научная книга, 2013. 276 с.
77. UNCTAD Handbook of Statistics. NewYork; Geneva, 2015. URL: https://unctad.org/system/files/official-document/tdstat40_en.pdf
78. Доля Евросоюза в товарообороте РФ. URL: <http://www.kauppatie.fi/2006/04-2006/8.htm>
79. В 2018 году товарооборот между Россией и ЕС вырос на 19,3%. 07.02.2019. URL: <https://russian.rt.com/business/news/600178-оборот-torgovlya-es-rossiya-rost>
80. Андреев А.В. Особенности взаимной торговли России со странами Содружества Независимых Государств. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2010. № 7. С.51-58.

81. ФТС: объем внешней торговли России в 2018 году вырос на 17,6% до 692,6 млрд. долларов. 06.02.2019. URL: <https://www.banki.ru/news/lenta/?id=10846975>
82. Ибрагимов Г.Е. Содружество независимых государств в 2005–2010 гг.: актуальные проблемы и перспективы (по материалам периодической прессы). URL: [http:// repository.enu.kz/xmlui/bitstream/handle/123456789/2895/Sodrujestvo.pdf?sequence=1](http://repository.enu.kz/xmlui/bitstream/handle/123456789/2895/Sodrujestvo.pdf?sequence=1)
83. Косикова Л.С. Трансформации в СНГ и их последствия для отношений с Россией. *Россия и Центрально-Восточная Европа: трансформации в конце XX – начале XXI в.: монография в 2 т./ ред. С.П. Глинкина, И.И. Орлик*. М., 2005. Т. 1: Преобразования. С. 304–359.
84. Иванов И.С. Россия в мировой политике. *Международная жизнь*. 2001. № 5. С.3-10.
85. Шергін С.О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 287-292.
86. Путин В.В. Выступление на заседании Совета Безопасности РФ. 2004. Июнь. URL: http://news.isvestia.ru/politic/news_86737.
87. Зарождение и развитие партнерских отношений в рамках СНГ. URL: http://studbooks.net/1007911/pravo/organizatsionno_pravovoy_mehanizm_sotrudnichestva_protivodeystvii_transgranichnoy_prestupnosti_ramkah_sodruzhestva.
88. Пар А. СНГ разваливается на глазах. *Независимая газета*. 2009. 8 октября.
89. Глобализация экономики и внешнеэкономические связи России / под ред. И.П.Фаминского. М.: Издательство Республика, 2004. 444 с.
90. Указ Президента України №139/2018 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 травня 2018 року «Про припинення дії для України окремих міжнародних договорів, укладених у рамках Співдружності Незалежних Держав». URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1392018-24202>.
91. Решение о Концепции дальнейшего развития Содружества Независимых Государств и Плана основных мероприятий по ее реализации от 5 октября 2007 г. URL: [https:// zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_e82](https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/997_e82).
92. Три саммита в Душанбе. URL: <http://www.infoshos.ru/ru/?idn=699>.
93. Соколова Т.В. Модернизация на постсоветском пространстве: социальный ракурс. *Журнал Новой экономической ассоциации*. 2011. № 11. С. 157-160.
94. Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. № 86. P. 56-65.

95. Стратегия экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года Утверждена Решением Совета глав правительств СНГ от 14 ноября 2008 года. URL: <http://cis.minsk.by/page.php?id=18764>.
96. Решение о Плане мероприятий по реализации первого этапа (2009-2011 годы) Стратегии экономического развития Содружества Независимых Государств на период до 2020 года. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/997_k96.
97. Волошин О.А. Політика Росії щодо Співдружності Незалежних Держав; автореф. дис. канд. політ. наук. К.: Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2012. 20 с.
98. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества от 10 октября 2000 года. URL: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>.
99. Соглашение от 6 октября 2000 года о мерах по регулированию доступа на рынки государств-участников Таможенного Союза товаров и услуг из третьих стран. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_33610.
100. Протокол о порядке введения и применения вывозных таможенных пошлин государствами-участниками Таможенного Союза. URL: http://www.lex.uz/pages/GetAct.aspx?lact_id=1323124.
101. Соглашение о едином порядке экспортного контроля государств – членов Евразийского экономического сообщества. URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ky-kg/39747>.
102. Концепция внешней политики Российской Федерации утверждена Президентом Российской Федерации В.В. Путиным 12 февраля 2013 г. URL: http://archive.mid.ru//brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7E.
103. Язев В.А. «Идеальный шторм» должен стать катализатором интеграционных процессов. *Евразийская интеграция: экономика, право, политика*. 2009. № 5. С.18-24.
104. МВФ включил Украину в группу развивающихся стран Европы. 17.10.2019. URL: <https://www.facenews.ua/news/2019/461905/>

Олександр Деменко

СУТНІСТЬ, ОСОБЛИВОСТІ ТА ОСНОВНІ ЕТАПИ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Переважна більшість науковців називає однією із закономірностей міжнародних відносин другої половини ХХ – початку ХХІ ст. динамічний розвиток міжнародної інтеграції у різних регіонах світу. Загалом інтеграція є наслідком і формою прояву інтернаціоналізації всього суспільного життя, однією з провідних тенденцій світового цивілізаційного розвитку, що прискорюється науково-технічним прогресом, поліпшенням інформаційного обміну, усвідомленням необхідності спільного вирішення глобальних проблем сучасності [1, с.144-145]. Відповідно існує думка, що інтеграційні процеси формують один з головних напрямів сучасного глобального розвитку [2, с.4].

Змістом будь-якої інтеграції є формування нової спільності, певного цілісного утворення з упорядкованими, органічними відносинами між його елементами. Станом на сьогодні інтеграційні процеси досягли найбільшої глибини і найвищого рівня розвитку на європейському континенті: Європейський Союз перетворився на взірць для інших регіональних організацій світу. Сучасний ЄС характеризується ознаками, притаманними і федеративній державі, і конфедерації, і міжнародній організації, але разом з тим його зміст не вичерпує жодна з цих категорій у чистому вигляді.

За словами голови представництва Європейського Союзу в Україні Х. Мінгарелі, більш ніж шість десятиліть поспіль, від заснування Європейських співтовариств у 1957 р. і до сьогоднішнього дня, громадяни ЄС жили в безпрецедентному мирі, процвітанні та безпеці. Не можна не помітити контраст цього періоду з першою половиною ХХ ст., коли після двох світових воєн континент залишався спустошеним, розділеним і виснаженим.

Для країн, які постійно воювали між собою, європейська інтеграція стала найуспішнішим мирним проектом в історії [3]. Водночас сьогодні ЄС переживає не найкращий період свого існування. На зміну одномірному зіткненню двох ворогуючих ідеологій у роки «холодної» війни прийшла багатовимірна взаємодія політичних, національних, релігійних, культурних та соціально-економічних факторів, яка потребує абсолютно нових підходів для позитивного вирішення наявних проблем і суперечностей.

Інтеграційні процеси на пострадянському просторі мають свої особливості, найважливішою з яких слід, мабуть, вважати різновекторність. Курс на європейську інтеграцію та вступ до НАТО визначили ключовим пріоритетом зовнішньої політики країни Балтії, Грузія, Молдова та Україна. Йдучи цим шляхом, Естонія, Латвія, Литва 2002 р. вступили до Організації Північноатлантичного договору та 2004 р. до Європейського Союзу, Грузія, Молдова та Україна уклали 2014 р. угоди про асоціацію з ЄС включно з угодами про зони вільної торгівлі. Туркменістан послідовно сповідує політику нейтралітету. Решта пострадянських країн тією чи тією мірою задіяні в процесах євразійської інтеграції, головним ідеологом і провідною рушійною силою якої виступає Російська Федерація.

Просування вперед проекту євразійської інтеграції багато в чому залежить від Росії, від її політичного та соціально-економічного розвитку. Будь-яка інтеграція зазвичай відбувається за двома алгоритмами: або за згодою всіх потенційних учасників об'єднання, як у випадку з ЄС, або ж шляхом насаджування інтеграційної моделі з боку сильнішого суб'єкта, який є потенційним ядром інтеграційних процесів, як у випадку з РФ. Росія послідовно намагається реінтегрувати пострадянський простір, ініціюючи різноманітні інтеграційні проекти й позиціонуючи себе в ролі безальтернативного центру євразійської інтеграції [4].

Дехто схильний вважати початком євразійської інтеграції створення 1991 р. на уламках СРСР Співдружності Незалежних

Держав, проте чимало фахівців вважає, що така постановка проблеми є не зовсім коректною, бо СНД не ставила перед собою завдань інтеграційного спрямування [5].

З перших кроків існування цієї організації в її рамках здійснювалися спроби запуску й активізації інтеграційних процесів на пострадянському просторі, які здебільшого ініціювалися РФ. У вересні 1993 р. у Москві глави дев'яти країн (Росії, Азербайджану, Білорусі, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Таджикистану, Узбекистану) підписали договір про утворення Економічного союзу, який ставив за мету створення умов для стабільного розвитку економік країн-членів, поетапне формування єдиного економічного простору, спільну реалізацію економічних проєктів, вирішення економічних проблем [6]. Україна і Туркменістан, хоч і були на той момент учасницями СНД, від підписання документу ухилилися.

Низку документів інтеграційного характеру було прийнято в 1994 р.: Договір про створення єдиного економічного простору, Угоду про створення зони вільної торгівлі, Угоду про створення платіжного союзу країн-членів СНД [7; 8]. Однак наприкінці 1994 р. стало зрозуміло, що про реальне створення Економічного союзу в рамках СНД годі й думати, а підписані «інтеграційні» угоди залишаться «деклараціями про наміри». Головними причинами такого перебігу подій виявилися, з одного боку, слабкість Російської Федерації як головного рушія інтеграційних процесів на пострадянському просторі, з іншого, – системна економічна криза, що охопила всі країни СНД, розпад рубльової зони. Стимулюючи антиінтеграційну роль зіграли неготовність більшості нових незалежних країн втрачати бодай частину щойно здобутого суверенітету, різне спрямування їх геополітичних намірів, а також вплив колективного Заходу в особі США та ЄС. Після розпаду СРСР його територія опинилась у фокусі уваги і конкурентної боротьби практично всіх основних акторів системи міжнародних відносин, включно з Китаєм.

Причини невдач інтеграційних починань у рамках СНД містилися й у різному баченні учасниками суті та принципів функціонування нового утворення. Росія вбачала в СНД перехідний етап на шляху до реінтеграції пострадянського простору, натомість для решти країн-членів СНД слугувала засобом досягнення національної незалежності та зміцнення державності [9].

Відтак, ідея євразійської інтеграції продовжила існування поза рамками СНД. Одним з її послідовних прихильників був президент Казахстану Н. Назарбаєв. 1994 р., виступаючи в Московському державному університеті, він висунув ініціативу більш тісної економічної співпраці на пострадянському просторі [10]. У тому ж році було розроблено перший інтеграційний проект «Про формування Євразійського Союзу Держав». Йшлося про інтеграцію країн пострадянського простору на взаємовигідній економічній основі поза рамками СНД.

Першим реальним кроком на шляху євразійської інтеграції було підписання 1995 р. «Угоди про Митний союз» між Російською Федерацією та Республікою Білорусь, до якої приєдналася Республіка Казахстан. У 1996 р. було підписано «Договір про поглиблення інтеграції в економічній та гуманітарній сферах» за участі Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану та Таджикистану. Договір ставив за мету створення Співдружності інтегрованих держав, формування спільних органів управління інтеграційними процесами. 1999 р. ці ж п'ять країн уклали «Договір про Митний союз та Єдиний економічний простір», який визначив цілі, принципи, механізм функціонування Митного союзу, етапи його формування [5, с.35]. Утім, через неготовність країн, які підписали згадані документи, втрачати власний суверенітет, а також в силу суперечностей політичного та економічного характеру між учасниками, реальні інтеграційні процеси у цих форматах у 1990-х рр. так і не розпочалися.

2000 р. Митний союз, започаткований у 1995 р., трансформувався в Євразійське економічне співтовариство (ЄврАзЕС). До-

говір про заснування ЄврАзЕС підписали ті ж п'ять країн: Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан. У 2006 р. до них приєднався шостий учасник – Узбекистан.

Утворення ЄврАзЕС обґрунтовувалося близькістю культур, спільністю історичних доль, тривалими добросусідськими відносинами, єдиним географічним простором та схожістю геополітичних інтересів його учасників [4, с.330]. Проте цього виявилось замало: значних успіхів та здобутків новостворений союз не продемонстрував.

Тим часом Москва, виходячи з власних інтересів, не полишала намірів стимулювати інтеграцію на пострадянському просторі. Процес прискорився після обрання 2000 р. президентом РФ В. Путіна, виявившись, зокрема, у намірі створити Єдиний економічний простір. Одним з його учасників, за задумом ініціаторів, мала стати Україна. Новий інтеграційний проект було започатковано 23 лютого 2003 р. у Москві, коли президенти України, Білорусі, Росії, Казахстану домовилися підготувати до вересня 2003 р. угоду про формування ЄЕП, підписавши спільну заяву.

Проте від самого початку процесу сторони мали різне стратегічне бачення майбутнього об'єднання. Якщо для України, яка на той момент проголосила пріоритетом зовнішньої політики європейську інтеграцію, найважливішим елементом ЄЕП було запровадження зони вільної торгівлі без вилучень і обмежень, то Російська Федерація ставила за мету досягнення повної економічної інтеграції аж до запровадження єдиної валюти.

В Україні розгорнулися дискусії між прихильниками формування ЄЕП та його противниками, які в проекті Єдиного економічного простору побачили загрозу для європейського курсу країни та підпорядкування національних інтересів імперським прагненням Кремля. Незважаючи на активне несприйняття проекту ЄЕП значною частиною політичної еліти та громадянського суспільства, президент Л. Кучма разом з президентами Росії, Казахстану та Білорусі 19 вересня 2003 р. в Ялті на саміті СНД

підписав Угоду про формування Єдиного економічного простору. 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України 266 голосами ратифікувала цей документ, щоправда із застереженням: «Україна братиме участь у формуванні та функціонуванні ЄЄП у межах, що відповідають Конституції України». Проти ратифікації голосували депутати від опозиційних фракцій. Того ж дня угоду ратифікувала Державна Дума РФ [11]. Після обрання президентом України в грудні 2004 р. В. Ющенко офіційна позиція Києва щодо ЄЄП змінилася. Київ продовжував наполягати на тому, що його участь в ЄЄП має бути обмежена лише зоною вільної торгівлі та не повинна суперечити курсу на євроінтеграцію. Впродовж 2005–2006 рр. відбулося декілька раундів безрезультатних переговорів та дискусій щодо участі України в ЄЄП, паралельно Росія намагалася чинити тиск через антидемпінгові розслідування, торговельні обмеження, газові війни, підтримку проросійських політичних сил. Зрештою, після вступу України до Світової організації торгівлі в травні 2008 р., тема Єдиного економічного простору в публічному просторі України втратила актуальність.

Після фактичної відмови Києва брати участь в інтеграційних проектах під орудою Москви ці процеси на пострадянському просторі продовжувалися без України. 6 жовтня 2007 р. було підписано Договір про створення єдиної митної території та формування Митного союзу між Росією, Білоруссю і Казахстаном й Договір про Комісію Митного союзу. Порядок формування Комісії та її повноваження вже носили наднаціональний характер. Згодом було підписано ще кілька міжнародних договорів, що сформуvalи міжнародно-правові підвалини Митного союзу: 25 січня 2008 р. – Угоду про Єдине митне тарифне регулювання, 27 листопада 2009 р. – Договір «Про Митний кодекс Митного союзу». З 1 липня 2011 р. Митний союз почав функціонувати в повному обсязі.

Митний союз став першим реально функціонуючим інтеграційним об'єднанням на пострадянському просторі з єдиною системою товарно-цінового і нетарифного регулювання, єдиною

митною територією та єдиним митним законодавством. У межах Союзу було скасовано митний контроль, встановлено єдиний митний тарифний збір на зовнішніх кордонах країн-членів, тобто запроваджено єдину зовнішньоторговельну політику щодо трьох країн [4, с.336].

Наступною формою інтеграції учасників Митного союзу стало формування Єдиного економічного простору. До спільної митної території додавалися: вільний рух капіталів, послуг та робочої сили, узгоджена макроекономічна політика, гармонізація та уніфікація національних законодавств. У грудні 2010 р. було підписано одразу сімнадцять базових міжнародних договорів, що створили основу для початку функціонування Єдиного економічного простору. Пакет документів набув чинності з 1 січня 2012 р. У правовому сенсі це означало початок переходу від традиційного міждержавного співробітництва до формування наднаціонального об'єднання, якому держави-члени передають частину свого суверенітету [12].

18 листопада 2011 р. президенти країн-учасниць Митного союзу та Єдиного економічного простору підписали Договір про Євразійську економічну комісію, створену як єдиний постійно діючий регулювальний орган. Комісія наділялася наднаціональними повноваженнями у сферах митно-тарифного та технічного регулювання, встановлення торгівельних режимів щодо третіх країн, конкурентної, макроекономічної, енергетичної політики. Того ж дня було підписано Декларацію про євразійську економічну інтеграцію, що ставила за мету завершення до 1 січня 2015 р. кодифікації міжнародних договорів, які утворювали нормативно-правову базу Митного союзу та Єдиного економічного простору. На цій основі планувалось утворити Євразійський економічний союз (ЕАЕС).

Шлях до Євразійського економічного союзу виявився непростим. Загалом концепція економічної інтеграції, заснована на ідеї об'єднання економік країн колишнього СРСР через віднов-

лення втрачених зв'язків та вирішення проблем технологічної та виробничої відсталості, мала підтримку як політичних еліт, так і більшості населення Російської Федерації, Казахстану та Білорусі. Фактично інтеграція базувалася на ідеї певного «промислового реваншу», на прагненні спільними зусиллями підвищити економічне значення пострадянських країн у світовій економіці [13]. Утім, практична реалізація інтеграційних прагнень зіштовхнулася із серйозними проблемами та суперечностями між учасниками процесу. Казахстан та Білорусь у поглибленні інтеграційних процесів та в їхньому виведенні на якісно вищий рівень керувалися суто економічною логікою й мотивами, сподіваючись на зростання товарообігу між країнами, розширення ринків збуту, збільшення виробництва продукції. Казахстан, окрім усього іншого, розраховував транспортувати свою експортну продукцію через територію Росії за внутрішніми російськими тарифами, а Білорусь прагнула отримувати російські енергоносії без сплати мит.

Для Росії, крім суто економічних питань, важливе значення мали геополітичні й геоекономічні інтереси, зокрема, прагнення взяти під свій контроль ключові економічні активи в пострадянських країнах та залучення до об'єднання слабких та неготових до інтеграції країн: Вірменії, Киргизстану, Таджикистану і навіть аж ніяк не пострадянської Сирії. Москва нав'язувала вигідні лише їй рішення та повною мірою контролювала наднаціональні структури. Митний кодекс у межах Митного союзу на 92% копіював російський митний кодекс, 84% працівників Євразійської економічної комісії були громадянами Російської Федерації [14].

Негативний вплив на інтеграційні процеси здійснювали структурні відмінності національних економік, їхній асиметричний характер, різний рівень державного регулювання та соціального патерналізму. Як наслідок, між учасниками постійно виникали серйозні суперечності, а економічна співпраця демонструвала значні дисбаланси між сторонами на користь РФ. Так, російський

експорт до Казахстану зріс з 11 млрд. дол. у 2010 р. до 18 млрд. дол. у 2013 р., натомість експорт Казахстану за цей час практично не змінився, залишившись на рівні близько 6 млрд. дол. на рік. Казахстан став імпортувати майже 40% обсягу всього російського невійськового машинобудівного експорту [13].

Незважаючи на труднощі й проблеми, після тривалих переговорів Росія, Казахстан та Білорусь 29 травня 2014 р. підписали Договір про Євразійський економічний союз. Це – складний за структурою і доволі об’ємний міжнародний документ, що складається з 4 частин, 28 розділів, 118 статей та 33 додатків [15].

Договір декларує формування союзу, у рамках якого забезпечується вільний рух товарів, послуг, капіталів та робочої сили, проведення скоординованої, узгодженої або єдиної економічної політики у визначених сферах та засновує органи ЄАЕС: Вищу Євразійську економічну раду, Євразійську міжурядову раду, Євразійську економічну комісію, Суд ЄАЕС. Крім того, документ визначає принципи діяльності об’єднання, серед яких: повага до загальноновизнаних норм міжнародного права, включно з принципами суверенної рівності держав та їхньої територіальної цілісності, повага до особливостей політичного устрою країн-членів, взаємовигідне співробітництво та рівноправність, дотримання принципів ринкової економіки та добросовісної конкуренції тощо.

Юридично ЄАЕС за участі Білорусі, Казахстану та Російської Федерації розпочав своє функціонування з 1 січня 2015 р. З 2 січня 2015 р. до союзу приєдналася Вірменія, з 12 серпня 2015 р. – Киргизстан.

ЄАЕС стратегічно запланований як перший етап формування Євразійського союзу (ЄАС). Саме ЄАС має стати багатофункціональною (в ідеалі – універсальною) організацією – наднаціональним, побудованим на формально рівноправних засадах об’єднанням пострадянських країн. За стратегічним задумом Кремля, Євразійський союз має, по суті, стати Російською

неоімперією з відповідними геопросторовими структурами для забезпечення політичного, економічного та культурно-інформаційного латентного домінування «центру» (РФ) над «периферією» (рештою кран-членів). Як вважають у Росії, проект ЄАС у разі його реалізації надасть змогу РФ досягнути реального статусу одного з «полюсів» сучасного світу, забезпечити її імперську могутність, спроможність повноцінної конкуренції на світових ринках товарів і послуг, отримати вигоди від ролі «мосту» між Євросоюзом і Азійсько-Тихоокеанським регіоном [16].

Відповідно до планів Кремля, ЄАС мав би бути створений до 2025 р. До його складу, крім наявних учасників, мали б бути залучені інші країни пострадянського простору, зокрема Таджикистан, Узбекистан, Молдова, Україна. Враховуючи небажання більшості пострадянських країн повертатися під контроль РФ на шкоду власним національним інтересам, російське керівництво реалізує комплексну програму примусового залучення вказаних країн до процесів євразійської інтеграції. Ця програма включає такі напрями: збереження економічної залежності пострадянських країн від Росії; руйнування базових принципів державності та національної самоідентифікації; посилення політичного впливу РФ на пострадянському просторі через підтримку політичних партій та рухів проросійського спрямування; нав'язування ідей щодо наявності спільних загроз для країн регіону з метою втягнення їх до власних військово-політичних союзів та розміщення на їхній території російських військових баз [17].

Оцінюючи чотирирічний період діяльності ЄАЕС, важко побачити позитивну динаміку в розвитку об'єднання. Фахівці Російської ради з міжнародних справ у доповіді «Зовнішня політика Росії: погляд у 2018 рік» скромно зазначають, що пріоритетом головування Росії в ЄАЕС у 2018 р. є скасування вилучень та обмежень у торгівлі, підтримка експорту та інновацій, розвиток агропромислового комплексу. При цьому, вказуючи на наявність багатьох суперечностей всередині ЄАЕС, російські експерти роблять ви-

сновок, що швидкі результати інтеграції вже вичерпано, а кожне нове досягнення буде вимагати значних зусиль у міждержавній кооперації [18]. Підсумовуючи доповідь, вони зазначають, що найважливішим невирішеним завданням Росії щодо пострадянського простору залишається створення моделі соціально-економічного та політичного розвитку, привабливої для сусідів РФ і спроможної стримувати їхні прагнення інтегруватися в інші геоекономічні або геополітичні конструкції. Особливо складно реалізовувати на практиці цей підхід стало після запровадження з 2014 р. країнами Заходу низки економічних санкцій проти Росії [18].

Видаючи бажане за дійсне, Росія намагається штучно підвищувати популярність та міжнародний авторитет ЄАЕС. З цією метою в травні 2015 р. було підписано Угоду про вільну торгівлю між ЄАЕС та В'єтнамом. В інформаційний простір постійно вкидаються ідеї про райдужні перспективи співпраці ЄАЕС з Туреччиною, Сербією, Сінгапуром, Індонезією, Таїландом, Камбоджею, охопленою війною Сирією, країнами АСЕАН тощо. Водночас нинішні учасники об'єднання, зокрема Білорусь та Казахстан, періодично висловлюють невдоволення економічною політикою РФ через те, що білоруським та казахським товарам дедалі важче конкурувати з дешевшою російською продукцією [4, с.357].

Євразійська економічна комісія ледве встигає вирішувати конфліктні ситуації, що виникають одна за одною. Білорусь не влаштовують численні вилучення з начебто єдиних для всіх членів Союзу митних правил. У Мінську впевнені, що створити спільний ринок товарів і послуг через наявність численних нетарифних бар'єрів не вдалося. Казахстан активно співпрацює як із Заходом, так і з Китаєм. У Казахстані почалося поетапне переведення казахського алфавіту з кирилиці на латиницю, яке планується завершити до 2025 р. Стримують євразійську інтеграцію і санкції Заходу проти Росії та російські економічні контрзаходи у відповідь, які Москва вводить, не порадившись з країнами-партнерами по ЄАЕС.

Координація монетарної політики здійснюється на низькому рівні. Тільки у двосторонній торгівлі з Росією переважає використання російського рубля, у решті випадків країни торгують з використанням американської валюти. І найголовніша проблема – відсутність спільних цінностей, які могли б служити основою для об'єднання. ЄАЕС тримається або на військовому факторі, або на російських грошах чи енергоресурсах [19].

Наприкінці 2018 р. розгорілася чергова суперечка між Російською Федерацією та Республікою Білорусь з приводу умов постачання та цінової політики на російські енергоносії. Москва поставила Мінськ перед вибором: або припинення фінансової допомоги в розмірі 10 млрд. дол. на рік, або поглиблення інтеграції економічних і політичних систем Росії та Білорусі в рамках Союзної держави. Причина конфлікту полягає в намірі РФ здійснити «податковий маневр», який призведе до запровадження 30% мита на нафту, яку Росія постачає до Білорусі. Кремль заявляє про готовність компенсувати втрати білоруської сторони за умови реальної побудови Союзної держави, включаючи запровадження єдиної валюти, формування єдиної митної служби, судової системи, рахункової палати, узгодження законодавства, проведення єдиної податкової і цінової політики та політики в галузі тарифоутворення. Президент Білорусі О. Лукашенко розцінив дії керівництва РФ як шантаж і загрозу незалежності для своєї країни [20].

Складність, суперечливість, запутаність, присутні в євразійській інтеграції, нагромадження великої кількості різноманітних угод та інших правових документів, існування багатьох міжнародних організацій, які мають уособлювати інтеграційні процеси, зумовили різні підходи до періодизації інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

На думку Т. Ісаченко, доцільно виділити інституційний етап, який характеризується утворенням ЄврАзЕС, підписанням угод про Єдиний економічний простір і Митний Союз, і етап реальної

інтеграції, коли власне розпочалася діяльність Євразійського економічного союзу [21].

Є. Іванова вважає за доцільне розпочинати періодизацію євразійської інтеграції з моменту створення СНД, виділяючи такі етапи: 1) зародження економічної інтеграції у рамках СНД; 2) створення Митного союзу та Єдиного економічного простору; 3) формування Євразійського економічного союзу [8, с.114-117].

На нашу думку, в історії євразійської інтеграції доцільно, взявши за основу підхід Р. Вінникової [5, с.36], виділити наступні етапи:

1. *1995–2006 рр.* Період зближення політичних позицій, пошук узгоджених моделей інтеграції, початок формування правової бази, здебільшого рамкового характеру, а також створення ЄврАзЕС – міжнародної організації, що ставила за мету сприяння інтеграційним процесам, проте не володіла наднаціональними повноваженнями.
2. *2007–2009 рр.* Передінтеграційний період, під час якого було прийнято рішення про створення єдиної митної території, визначені терміни її формування, удосконалювалась договірно-правова база Митного союзу і створено Комісію Митного союзу – першого органу з наднаціональними повноваженнями.
3. *2010–2011 рр.* Початок функціонування Митного союзу Росії, Білорусі та Казахстану, формування єдиної митної території, початок практичної діяльності органу з наднаціональними повноваженнями – Комісії Митного союзу.
4. *2012–2014 рр.* Період, коли учасники Митного союзу (Білорусь, Казахстан та Російська Федерація) сформували Єдиний економічний простір, і розпочала свою діяльність Євразійська економічна комісія як орган наднаціонального регулювання.
5. *З 1 січня 2015 рр. до цього часу.* Початок функціонування Євразійського економічного союзу як повноцінної міжнародної наднаціональної організації.

Євразійська інтеграція в процесі свого розвитку виявляє деякі особливості, які, на наш погляд, є притаманними не всім інтеграційним проектам, а саме їй. Перша з них полягає в тому, що створення ЄАЕС є пріоритетом зовнішньої політики РФ. Це об'єднання необхідне Росії для подальшого закріплення впливу на пострадянському просторі за умов жорсткої геополітичної, геоекономічної, безпекової й навіть цивілізаційної конкуренції зі США, ЄС, Китаєм, яку Росія фактично не має реальних шансів витримати.

ЄАЕС, за задумом правлячої еліти РФ, покликаний реанімувати інтеграцію Євразії після двох попередніх проектів, що виявилися невдалими: Російської імперії та СРСР. «Збирання земель» у межах новоствореного ЄАЕС необхідно РФ передусім для реалізації стратегії повернення її могутності на міжнародній арені, хоча б частково наближеної до тої, якою володів СРСР. Кремль розраховує, створивши окремий центр сили та впливу майбутньої багатополярної системи, вести діалог у міжнародних структурах не лише від свого власного імені, а від імені Євразійського союзу [22, с.44]. В умовах розвитку інтеграційних процесів у багатьох регіонах світу створення власної інтеграційної організації дає можливість Росії продемонструвати світові відновлення могутності та здатності трансформувати як євразійський простір, так і світовий порядок загалом.

При цьому, однак, необхідно враховувати, що, демонструючи амбіції стати окремим центром сили в системі міжнародних відносин, Росія перебуває фактично в міжнародній ізоляції, має відсталу економіку сировинного спрямування, не здатну до інновацій, цурається елементів правової держави, а свою економічну відсталість та ідеологічну слабкість намагається компенсувати ядерним шантажем та тотальним ігноруванням норм міжнародного права. Деякі експерти вказують, що серйозною перешкодою для розвитку російських інтеграційних проектів стала маргіна-

лізація Росії після приєднання Криму, вторгнення до України та погіршення відносин із Заходом [23].

В. Іноземцевев зазначає [24], що сучасна Росія повністю втратила стратегічне бачення економічного розвитку. Найважливішим завданням В. Путіна є підтримка status quo, який дозволяє експлуатувати наявну ресурсну базу, спрямовуючи отримані кошти на зміцнення бюрократичної структури та на збагачення самого себе і свого найближчого оточення. Більшість обіцянок, даних на найвищому рівні, не виконуються і не будуть виконані (так, наприклад, президент РФ уже шість разів переносив терміни «входження Росії до п'ятірки найбільших економік світу»; давно забуті наміри перетворити рубль на одну з вільно конвертованих валют; мало надій на технологічні прориви; зростання економіки практично зупинилося).

Політика російського правлячого класу після анексії Криму вказує на те, що амбітні економічні цілі забуті: влада зосереджена на збереженні досягнутого. З огляду на те, що системні виклики для російської економіки, починаючи від технологічного відставання від Заходу і закінчуючи наростанням інфраструктурних проблем та скороченням обсягів видобутку нафти, лежать за межами традиційного для Кремля «горизонту планування», розрахованого на 5–6 років, можна не сумніватися, що «економічний дрейф», в який лягла Росія, це «серйозно і надовго» [24].

Тому й не дивно, що, хоч за формою організації інтеграційних процесів ЄАЕС намагається копіювати ЄС, за змістом євразійська інтеграція нагадує скоріше Раду економічної взаємодопомоги, яка в роки «холодної війни» об'єднувала країни соціалістичного табору.

Слід відзначити відсталість, слабкість, сировинний характер економік, нерівномірність соціально-економічного розвитку, асиметричність економічного потенціалу та масштабу країн, які входять до ЄАЕС. За деякими оцінками на долю РФ припадає близько 87% ВВП та 83% населення ЄАЕС. Для порівняння – еко-

номіка Німеччини складає 15,8% ВВП та лише 6% населення ЄС [4, с.47]..

ЄАЕС є забюрократизованою інституцією, яка вимагає від учасників довготермінового погодження позицій з будь-якого питання. Його конкурентоспроможність обмежено низьким ступенем диверсифікації економік членів, а також незначною часткою внутрішнього товарообігу [25]. Так, за даними Євразійської економічної комісії, за час існування об'єднання внутрішній товарообіг фактично не зріс. 2015 р. він складав 13,5%, за 2016–2017 рр. зріс до 14,6%, а 2018 р. знову знизився до 13,5% [26].

Рівень взаємної торгівлі в ЄАЕС є нерівномірним. Для головного рушія євразійської інтеграції – Російської Федерації, – доля країн ЄАЕС у структурі товарообігу за 2018 р. становить 8,3%; для Казахстану – 20,4%; для Вірменії – 28,8%; для Киргизстану – 35,1%. Найбільшою мірою економічними зв'язками з країнами ЄАЕС пов'язана Білорусь: у структурі зовнішньої торгівлі цієї країни вони становлять 50,8% [27]. Частка Російської Федерації у взаємному експорті країн ЄАЕС за 2018 р. становить близько 65%, Білорусі – 23%, Казахстану – 10%, Вірменії і Киргизстану – по 1%. У взаємному імпорті питома вага країн є наступною: Російська Федерація – 33%, Білорусь – 39%, Казахстан – 23%, Вірменія і Киргизстан – по 3% [27]. Ці цифри не йдуть ні в яке порівняння з Європейським Союзом, де частка внутрішнього товарообігу між країнами-членами складає близько 2/3. При цьому для всіх країн Євросоюзу цей показник перевищує 50%, тоді як доля внутрішньої торгівлі для невеликих країн-членів ЄС складає до 70% [28].

За умов, коли політична складова ЄАЕС превалює над економічною, Росія має достатньо як економічних, так і політичних важелів впливу для тотального контролю над організацією. Кремль мало зважає на інтереси інших учасників. Підтвердженням цього є той факт, що Росія не враховувала інтереси членів ЄАЕС, коли з 2014 р. неодноразово в односторонньому порядку запроваджувала санкції проти України, ЄС, США та інших країн, зупинила

з 1 січня 2016 р. транзит українських товарів до країн Центральної Азії, не кажучи вже про анексію Криму та інші зовнішньополітичні авантюри Кремля. Для інших учасників ЄАЕС участь в об'єднанні є радше питанням виживання через критичну залежність від РФ у багатьох сферах.

Так, умовами існування збиткової білоруської економіки та утримання соціальної сфери є російські дотації, адже найбільшими джерелами поповнення бюджету Білорусі є:

- переробка російської нафти й продаж за кордон нафтопродуктів. У загальному обсязі експорту товарів з Росії в Білорусь поставки нафти й нафтопродуктів становлять близько 30% (у першому півріччі 2018 р. цей показник зріс до 37%). При цьому вражають обсяги такого експорту: щороку Білорусь одержує від Росії 24 млн. т. нафти, хоча для власних потреб їй необхідно лише 6 млн. т. Решта нафти переробляється та експортується, зокрема й до України [29];

- пряме і опосередковане російське субсидування білоруської економіки, що триває вже чверть століття. За даними журналу «Forbes», щороку обсяги підтримки білоруської економіки з боку Москви є співвідносними із загальним обсягом дотацій усіх регіонів РФ з федерального бюджету. МВФ оцінює загальну підтримку білоруської економіки з боку РФ у 106 млрд. дол. лише за період 2005–2015 рр., тобто по 10,6 млрд. дол. на рік [29].

Казахстан зацікавлений у забезпеченні надійного транзиту через російську територію енергоносіїв та іншої експортної продукції. Крім цього, Казахстан через участь в ЄАЕС намагається балансувати між Росією та Китаєм, вплив якого у Середньоазійському регіоні дедалі посилюється. Водночас під впливом російської агресії проти України політична еліта Казахстану почала чітко усвідомлювати, що значна кількість етнічних росіян, які проживають у цій країні, становлячи більшість населення в її північних областях, у будь-який момент може слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян».

Для Вірменії Росія є гарантом суверенітету та фактично єдиним союзником у врегулюванні нагірно-карабаського конфлікту з Азербайджаном. Ключові сектори вірменської економіки перебувають під контролем або у власності російського бізнесу: залізниця, електричні та комунікаційні мережі, низка енергетичних та промислових об'єктів, «Газпром» забезпечує постачання та розподіл газу. На Росію припадає 96,5% торгівлі Вірменії з країнами ЄАЕС. Багато в чому саме монополізм і свавілля російських компаній призвели до протестного руху проти підвищення тарифів на електроенергію влітку 2015 р. Намагання Вірменії диверсифікувати постачання газу шляхом будівництва газопроводу з Ірану чи розширити транспортну інфраструктуру через будівництво залізниць з Ірану до Грузії, фактично блокується російською стороною [30].

Залежність від Москви змусила Єреван восени 2013 р. відмовитися від підписання Угоди про асоціацію з ЄС та вступити до ЄАЕС. Під час підготовки до цього кроку керівництво Вірменії акцентувало увагу не так на вигодах від членства в євразійському проекті, як на негативних наслідках (зокрема, й військово-політичних), які могла б зазнати держава у разі відмови від приєднання до цього об'єднання [31].

Найбідніший учасник ЄАЕС – Киргизстан – через участь в об'єднанні розраховує отримувати від РФ фінансово-економічну допомогу та намагається захиститися від економічного тиску з боку Китаю.

Росія щорічно спрямовує на підтримку державного бюджету Республіки Киргизстан 30 млн. дол. Москва списала Бішкеку борг у розмірі 240 млн. дол. за раніше наданими кредитами. Це дозволило Киргизстану, значно знизивши суму зовнішнього боргу, вирішити ряд соціальних проблем. Також у рамках двосторонньої співпраці 2017 р. російською стороною було виділено 200 млн. дол. на адаптацію республіки до умов ЄАЕС. Ще 500 млн. дол. Росія виділила в рамках Киргизько-російського фонду роз-

витку. Позитивно на розвиток економіки Киргизстану впливають безмитні поставки нафти з РФ. Відповідний указ президент Росії підписав на початку 2017 р. Близько 100 млрд. рублів було вкладено Росією в газову галузь Киргизстану. Це дозволило на 38% збільшити забезпечення республіки блакитним паливом. Суттєвий внесок Росія робить у військово-технічне співробітництво, постачаючи на безоплатній основі бойову техніку і озброєння та готуючи військових фахівців для киргизької армії [32].

Слід зазначити, що на сучасному етапі процеси євразійської інтеграції вступають у пряму суперечність з ініціативою Китайської Народної Республіки «Один пояс, один шлях», зокрема щодо впливу на регіон Центральної Азії. При цьому можна впевнено констатувати, що можливості РФ виглядають досить обмеженими порівняно з тим, що вже пропонує й готовий запропонувати Пекін.

Для прикладу, статутний капітал Євразійського банку розвитку (головного фінансового інституту ЄАЕС) складає 7 млрд. дол. А статутний капітал створеного Пекіном Азійського банку інфраструктурних інвестицій – 100 млрд. дол. Крім цього, існує Фонд «Шовкового шляху» КНР у розмірі 40 млрд. дол. Таким чином фінансові можливості Пекіну на цьому конкретному напрямі перевищують можливості Москви у двадцять разів [25]. На відміну від Росії, яка намагається залучити країни Центральної Азії до власних інтеграційних процесів в економічній та військово-політичній сферах, Китай робить ставку на двосторонню економічну співпрацю за широким спектром напрямів. Це сприяє підвищенню суб'єктності країн регіону та слугує для них серйозним захистом від російської експансії. Китай є найважливішим економічним партнером країн Центральної Азії, а також головним імпортером енергоносіїв з регіону.

За повідомленнями китайського агентства новин «Сінхуа», експорт нафти з Казахстану до Китаю у 2017 р. виріс до 10 млн. т. (загалом 2017 р. Казахстан видобув близько 86 млн. т. нафти), а

кількість компаній-експортерів нафти з Казахстану до Китаю за останні роки збільшилася більш ніж у чотири рази. Також на Казахстан припадає понад 60% китайського імпорту урану. Туркменістан щорічно постачає до Китаю понад 30 млрд. м3 газу, його частка в імпорті до Китаю трубопровідного природного газу 2016 р. склала 77%. Киргизстан не має значних запасів енергоресурсів, але є важливою транзитною країною для постачання вуглеводнів з Казахстану і Туркменістану до Китаю [33].

Щедрі китайські кредити під низькі відсотки значною мірою допомагають розбудувати транспортну та енергетичну інфраструктуру між країнами Центральної Азії та КНР, що сприяє збільшенню товарообігу, зменшує залежність вказаних країн від російського впливу. Як слушно зауважує А. Гончарук, виходячи «з сучасного довгострокового тренду, Росія у Центральній Азії є «державою, що йде». На заміну їй іде Китай, чий економічний, а відтак і політичний вплив у регіоні постійно зростає». КНР є значно більш привабливим економічним партнером для країн Центральної Азії, ніж Росія: на відміну від Москви, Пекін не тільки пропонує більш вигідні умови для співпраці, а й не вимагає безумовної політичної інтеграції для закріплення економічних відносин [25]. Відмова України від євразійської інтеграції та остаточна переорієнтація на європейську та євроатлантичну спільноту стали причиною анексії Росією Криму 2014 р. та розгортання війни на сході України. Агресія проти України наочно продемонструвала країнам-членам ЄАЕС, як Російська Федерація реагуватиме на будь-які спроби захисту ними своїх національних інтересів.

Європейський досвід доводить, що лише після досягнення певного рівня економічної інтеграції доцільно приступати до об'єднання зусиль у реалізації наступних, більш складних етапів. Натомість, в ЄАЕС спостерігаємо форсований темп інтеграції. При цьому навіть перший етап економічної інтеграції у вигляді зони вільної торгівлі так і не реалізовано повною мірою. Вільний

ринку нафти й газу, приміром, планується створити тільки 2025 р. [34].

Білоруський економіст Я. Романчук, оцінюючи ЄАЕС, зазначає, що де-факто зони вільної торгівлі з РФ Білорусь немає, кількість різних обмежень є гігантською, все постійно змінюється, з'являються нові й нові нетарифні обмеження. Саме це є перешкодою для потенційних інвесторів, які могли б використовувати Білорусь як хаб або місце оптимізації товарних потоків. «А поки що бачимо взагалі незрозумілі речі: для польських та литовських перевізників, попри нашу з Росією Союзну державу, там кращі умови отримання ліцензії, ніж для білорусів» [35].

На відміну від процесів європейської інтеграції, коли кожен етап розвитку мав широкий суспільний резонанс і підтримку громадськості, євразійська інтеграція в розумінні більшості громадян країн-членів є нагромадженням великої кількості угод та документів, які не мають прикладного значення і практичної реалізації з погляду забезпечення стійкого розвитку країн ЄАЕС. Наявність великої кількості правових документів свідчить, з одного боку, про намагання максимально уніфікувати правову базу діяльності структур євразійської інтеграції, з іншого, – про відсутність цілісної концепції та послідовності цього процесу.

Як зазначає Т. Ісаченко, жодна угода так і не стала реальним внеском у формування єдиної торговельної політики і забезпечення конкурентних позицій як всього євразійського блоку, так і його окремих учасників. Майже в усіх правових документах головну увагу зосереджено на поверховому бюрократичному оформленні, а не на реальному поглибленні співробітництва. На відміну від ЄС, де ініціатива в розвитку інтеграційних процесів йшла від підприємницького середовища та бізнесу, угоди в рамках євразійської інтеграції відображали здебільшого інтереси авторитарної політичної еліти без урахування потреб ринкового середовища [21].

Якщо інтеграційні процеси в інших регіонах світу здебільшого розвиваються на основі положень ГАТТ/СОТ, то розвиток євразійської інтеграції відбувається на підставі досвіду і підходів, які нав'язуються Російською Федерацією.

Ще однією особливістю євразійської інтеграції є специфіка політичного контексту: у ній беруть участь країни з авторитарними політичними режимами, які характеризуються високим рівнем корупції, відсутністю вільних засобів масової інформації та верховенства права. Рішення щодо розвитку інтеграційних проектів ухвалюються здебільшого кулуарно, як правило на рівні президентів країн, без широкого суспільного обговорення та залучення інших гілок влади, переговори проводяться в закритому для громадськості режимі. Користуючись значною залежністю країн ЄАЕС від Росії, остання намагається «проштовхувати» рішення вигідні саме їй, національні інтереси інших держав не враховуються. Відсутність реальних демократичних перетворень, нерозвиненість інститутів громадянського суспільства лише посилюють ці перекося.

Аналіз політики Російської Федерації на пострадянському просторі, як у рамках ЄАЕС, так і щодо інших країн, зокрема, й України, дозволяє зробити висновок про те, що під прикриттям інтеграційної риторики Москва намагається реалізувати послідовну і комплексну стратегію колонізації пострадянського простору.

Фахівці Національного інституту стратегічних досліджень чітко визначили складові цієї стратегії:

- збереження залежності економік пострадянських республік від сировини, виробничих зав'язків та ринків РФ;
- посилення корупційної залежності місцевих еліт від тіньових схем та розподілу надприбутків від діяльності російських компаній;
- проникнення російського фінансового капіталу та бізнесу в національні економіки;

- підтримка лояльних до Москви політичних сил та лідерів, надання їм ресурсної допомоги та формування сприятливих обставин для приходу або збереження при владі;
- використання російської мови, спільних елементів культури та історичної пам'яті для збереження єдиного гуманітарного простору;
- дискредитація альтернативних до проросійських сил і орієнтацій, навішування ярликів «націоналізму», «фашизму» тощо;
- намагання утвердити сприйняття зовнішніх партнерів, особливо Заходу, як ворожих сил;
- масштабна присутність російських культурних індустрій, медіа, церковних організацій у публічному просторі відповідних країн;
- використання концепцій захисту «співвітчизників» та «російськомовного населення» для втручання у внутрішні справи суверенних країн;
- створення кризових ситуацій, інспірування конфліктів, сепаратизму, а згодом «посередництва», «гарантування», розміщення збройних контингентів та іншої військової присутності з метою посилення залежності від РФ;
- намагання контролювати національні силові структури, спецслужби, військове середовище через формування горизонтальних зв'язків з російськими аналогами, різноманітні спільні програми, «обмін досвідом», а також активна агентурна робота на територіях «братніх» країн;
- інституційне оформлення зони власного домінування (СНД, ОДКБ, ЄврАзЕС, ЄАЕС тощо) [36].

Щодо загальних тенденцій розвитку євразійської інтеграції, то слід зазначити, що на сьогоднішній день потенціал РФ дозволяє втримувати існуючі формати об'єднання під контролем. Незважаючи на міжнародну ізоляцію та санкційний тиск, Росія володіє необхідною військовою силою та економічними спроможностями для того, щоб змушувати учасників ЄАЕС рухатися у фарватері її інтеграційної політики.

Але проблема інтеграційних процесів на євразійському просторі стає дедалі актуальнішою мірою загострення геополітичної конкуренції між США, ЄС, Китаєм та Росією. Формування нового світового порядку впливатиме на долю пострадянських країн, задіяних в інтеграційних об'єднаннях під егідою РФ. З одного боку, маємо брутальну агресію проти України та Грузії, намагання за будь-яку ціну втримати під власним контролем решту країн пострадянського простору, з іншого, – прагнення загорнути в красиву обкладинку власний інтеграційний проект, яким є ЄАЕС. Через це, на нашу думку, перспективи до кінця так ще і не створеного Євразійського союзу виглядають не дуже оптимістично, а фінал євразійської інтеграції ризикує виявитися таким самим, як і в її попередниці – соціалістичної інтеграції у вигляді Ради економічної взаємодопомоги та Організації Варшавського договору.

Підсумовуючи, слід зазначити, що ефективність становлення і розвитку інтеграційних процесів між народами і країнами залежить від багатьох факторів. Найголовнішими серед них є наявність демократичного суспільного устрою, ефективно функціонуюча ринкова економіка, високий рівень соціально-економічного розвитку, поетапність, зваженість, відповідальність під час реалізації тактики і стратегії об'єднання. Добровільність і рівноправність, взаємна вигода і взаємоповага між учасниками об'єднання є запорукою успішного розвитку інтеграційних процесів у сучасному світі. Найбільш динамічно інтеграція розвивається на регіональній основі, бо цьому сприяють спільні історичні, політичні, економічні, соціальні та культурно-цивілізаційні традиції. Намагання передчасно прискорювати інтеграційні процеси в політичній сфері як правило закінчуються провалом.

Євразійська інтеграція під егідою Російської Федерації мало відповідає вищезазначеним критеріям, адже справжня ціль Росії полягає не у побудові потужного інтеграційного союзу, а в намаганні взяти під повний одноосібний контроль країни пострадянського простору.

Список використаних джерел і літератури

1. Політологічний енциклопедичний словник. – К.: Генеза, 1997. 400 с.
2. Павлова Е.Б. Португалия и интеграционные процессы в современном мире: политические аспекты. СПб.: [б.и.], 2001. 136 с.
3. Мінгареллі Х. Євросоюзу – 60 років. Яке майбутнє чекає на об'єднану Європу? 24.03.2017. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/24/7063557/>
4. Кондратенко О. Геостратегічний вимір зовнішньої політики Російської Федерації. К., 2017. 607 с.
5. Винникова Р. В. Этапы евразийской интеграции // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: Право. – 2016. Т. 1. Вып. 1. – С. 34–39.
6. Договір про створення Економічного союзу, 24.09.1993. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_035
7. Киевич А.В., Король О.В. Евразийская интеграция: этапы становления и перспективы развития. Экономические науки. 2016. №1 (134). С.123–129;
8. Иванова Е.М. Евразийская интеграция: путь от СНГ к ЕАЭС. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2015. № 6. С.112–119.
9. Дорошко М.С. Митний союз і Єдиний економічний простір як російські геополітичні проекти. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2011. Вип. 17. С. 66–69.
10. О Союзе. Хронология развития. 1994. Сайт Евразийского экономического союза. URL: <http://eaeunion.org/#about-history>
11. Бульвінський А. Проект Єдиного економічного простору: російське та українське бачення. *Віче*. 2009. №18. С.14–17.
12. Нешатаева Т.Н. К вопросу о создании Евразийского союза: интеграция и наднационализм. 07.05.2015. URL: <http://отрасли-права.рф/article/2747>
13. Акимбеков С. Евразийский большой вопрос. *Центр Азии*. 2014. № 1 (89). URL: <https://www.asiakz.com/evraziyskiy-bolshoy-vopros>
14. Иконников А. Таможенное добро. *Центр Азии*. 2014. № 1 (89). URL: <https://www.asiakz.com/tamozhennoe-dobro>
15. Договор о Евразийском экономическом союзе. URL: <https://docs.eaeunion.org/Pages/DisplayDocument.aspx?s=bef9c798-3978-42f3-9ef2-d0fb3d53b75f&w=632c7868-4ee2-4b21-bc64-1995328e6ef3&l=540294ac-c3c9-4511-9bf8-aaf5d6e0d169&EntityID=3610>
16. Гольцов А. Г. Геополітика Російської Федерації в пострадянському просторі. *Наукові праці МАУП. Політичні науки*. 2015. Вип. 44. С. 17–24.

17. Евразийская интеграция как глобальный геополитический проект России: его сила и слабость. 22.12.2012. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/evraziyskaya-integratsiya-kak-globalnyiy-geopoliticheskiy-proekt-rossii-ego-sila-i-slabost.html>
18. Кортунов А.В. Внешняя политика России: взгляд в 2018 год: прогнозный доклад Российского совета по международным делам: доклад № 36/2017 / А.В. Кортунов, И.Н. Тимофеев. М., 2017. 28 с. URL: <http://russiancouncil.ru/papers/Russia2018Report.pdf>
19. Фаляхов Р. Развал империи: Евразийский союз идет по пути СССР. 04.01.2018. URL: <https://www.gazeta.ru/business/2017/12/25/11535446.shtml>
20. Паливода А. Примус до інтеграції. *Дзеркало тижня*. 2018. № 49. 21–27 грудня.
21. Исаченко Т. Эволюция евразийской интеграции: перспективы и риски. 12.03.2015. URL: <https://www.ictsd.org/bridges-news/мосты/news/эволюция-евразийской-интеграции-перспективы-и-риски>
22. Кондратенко О.Ю. Євразійський економічний союз – новий геополітичний проект Російської Федерації. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2016. № 127. С. 42–56.
23. Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. 12.02.2019. URL: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-cto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>
24. Иноземцев В. Російська економічна стратегія: необхідні та вірогідні кроки. 20.05.2018. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=66507&lang=ukr
25. Гончарук А. Євроазійські інтеграційні проекти Росії та Китаю: порівняльний аналіз. 11.02.2018. URL: http://www.r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=59890&lang=ukr
26. Аналитические материалы. Сайт Евразийской экономической комиссии. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Pages/default.aspx
27. Об итогах взаимной торговли товарами Евразийского экономического союза. Январь–декабрь 2018 года. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2018/Analytics_I_201812.pdf
28. Лунин Э.А. Особенности торговых взаимоотношений стран ЕС. *Мировая экономика и международные экономические отношения*. 2009. №6 (55). С.382–386.
29. Паливода А. Українські наслідки капітуляції Лукашенка. *Дзеркало тижня*. 2018. 6–12 жовтня.

30. Иноземцев В. Экономика Армении: вызовы и перспективы. 03.07.2017. URL: <http://golosarmenii.am/article/55384/ekonomika-armenii-vyzovy-i-perspektivy#>
31. Аналіз стану та перспектив розвитку євразійського економічного об'єднання. 26.08.2014. Незалежний аналітичний центр геополітичних досліджень Борисфен Інтел. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/eazs/>
32. Обзор: Кыргызстан, Россия, ЕАЭС. 18.11.2017. URL: <http://www.ca-portal.ru/article:39933>
33. Русак Н. Роль стран Центральной Азии в обеспечении энергетической безопасности КНР. URL: <http://mirec.ru/upload/ckeditor/files/rol-stran-centralnoj-azii-v-obespechenii-energeticheskoy-bezopasnosti-kr.pdf>
34. Хоменко С. ЄАЕС: новий Союз на пострадянському просторі. 01.01.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/01/141231_eaeu_sx
35. Пульша С. Транзит годує Білорусь. 08.05.2018. URL: <http://m.tyzhden.ua/publication/213345>
36. Режим Путіна перед викликами часу: аналітична доповідь / НІСД / за заг. ред. М.М. Розумного. К., 2017. 84 с.

Viktoriiia Soloshenko

PLUNDERED AND LOOTED ART AS A FOCUS OF REMEMBRANCE: UKRAINIAN AND RUSSIAN CASES

Plundered or looted art has been a recurrent phenomenon in human history for centuries. It is an issue that affects not only the population of Europe but also many other parts of the world. Historically, a cultural identity of the society is shaped by people, events, places, and memories. Individual memories allow historians to reconstruct a complete picture of past events and to research the collective memory. Ukrainians, Russians, Poles, and Germans have many shared memories that are closely bound up with the aftermath of World War II and are interpreted differently in the cultures of remembrance of each nation.

Since the territory of Ukraine was shared over the centuries between various different empires (the Polish-Lithuanian Commonwealth,

Greater Romania, Austria-Hungary, and the Russian and Ottoman Empires), negotiating the restitution of Ukrainian looted art is a much more complicated and arduous issue than in the case of other countries.

What is the full scope of the problem? Poland desires the return of cultural artifacts that were removed as a consequence of the war and is demanding numerous artifacts from former Polish territories that are part of Ukraine today. Germany is demanding the return of Soviet looted art. Ukraine and Russia agree that Germany should not simply make demands for restitution but is also under an obligation to make reparations for the immense destruction of the war. At the same time, Kyiv is involved in a dispute with Moscow about the return of cultural artifacts which, after being looted from Ukraine under German occupation and subsequently restored to the USSR, ended up in Russia rather than Ukraine [1].

Germany bears the responsibility for the looting, plundering, and destruction of significant Ukrainian cultural artifacts. As successor states of the Soviet Union, Ukraine and Russia are negotiating the restitution of Ukrainian objects that were brought to the USSR – either to Russia itself or to other Soviet republics – after the war. These objects include cultural artifacts that were stolen during the German occupation and returned to Russia instead of Ukraine [1].

As successor states of the Soviet Union, Russia and Ukraine have been obliged to coordinate their efforts to locate and restore looted cultural property. The dispute about ownership rights is still in progress. Cultural artifacts have always been, and continue to represent, the desirable spoils of war. And the undeclared war in Ukraine yielded new booty in 2014. Ukraine calls for Russia to return Ukrainian cultural property that belonged to the Crimean Peninsula. In many cases, restitution is impossible. However, there are cases where cooperative efforts resulted in the location and return of national cultural artifacts [2].

More and more often, Ukrainian and German cultural goods are appearing in Russian museums, exhibitions, and catalogues, London

auctions, and further afield in America. The restitution of stolen and looted art is a sensitive subject and one of the main questions occupying the attention of scholars [3].

What happened to the stolen objects, and what was their subsequent fate? There are still many cultural artifacts whose origins remain unknown. The fundamental issues concern the provenance of the objects and their current whereabouts. Still awaiting scholarly attention are the questions of which objects can still be returned, which controversial artworks are still on Ukrainian or Russian soil, and which objects survive only in memory.

According to the Ukrainian historian Serhij Kot, 250,000 cultural artifacts and approximately fifty million books were lost from twenty-one Ukrainian museums during World War II. Kot stresses that the objects looted by the Germans in Ukraine account for approximately 55 percent of all the Soviet Union's cultural goods [4].

The cultural policy of Nazi Germany was closely linked to the themes of Nazi plunder, «degenerate art», and looted art. The term «Nazi plunder» refers to the large-scale illegal expropriation of private property as part of the policy of discrimination, disenfranchisement, persecution, and ultimately extermination pursued by the Nazi regime. This type of looted art refers exclusively to cultural losses caused by the Nazi persecution of private collectors, who were blackmailed, dispossessed, and in many cases murdered. In the case of «looted art», the interventions and consequences are of a different nature, since this phenomenon primarily affected public institutions [5]. To provide for their daily needs or to cover the costs of emigration, collectors sold a great number of paintings, graphics, sculptures, books, and antiques.

For many years, memory and remembrance have been the subject not only of various academic disciplines but also of broader everyday discourse. The conventional media such as pictures, museums, monuments and memorial sites, archives, and libraries figure in both scholarly and informal debates about memory and remembrance. Life consists of millions of moments and memories, but there is a special

poignancy in the memories of plundered and looted art and in the recollected feeling that the present is lost and fading [6]. What is at issue here is often not the financial value of the objects but the history and mementoes of a life that no longer exists and of families that were extinguished.

It must be stressed that public and private remembrance in Ukraine is characterized by the experience of the dual dictatorship and occupation by Stalinism and National Socialism. Ukrainian and Russian scholars have analyzed and placed into a historical context the experiences and memories of the Ukrainian population whose property was confiscated before and during World War II [7].

Thomas Sandkühler [8], Dieter Pohl [9], Eliyahu Yones [10], Jakub Honigsmann [11] and Janna Kovba [12] are only some of the researchers who are studying the persecution of the Jewish people during the war. The looting of Jewish property in the Soviet Union and Ukraine has been researched in detail by Yitzhak Arad [13]. Martin Dean has focused on confiscations by military strike forces [14]. It is important to note that the plundering and confiscation of Jewish private property in Ukraine during World War II has been very sketchily studied to date.

After World War I, the Soviet government robbed the Jewish and non-Jewish population of Ukraine as well as the country's museums, exhibitions, and private collections. The October Revolution triggered the most extensive expropriations of cultural artifacts the world had ever seen, with nationalizations primarily affecting the court, the nobility, the bourgeoisie, and the Church. The army, the militia, and museum experts confiscated privately owned art, antiques, jewelry, and furniture and fittings [15].

The treatment of art treasures in the Soviet Union was highly atypical. As early as 1918, a large number of world-famous paintings were removed from the Bohdan and Varvara Khanenko Museum of Arts in Kyiv and taken to Russia. They were brought to the State Office of Antiquities in Leningrad by a representative of a state-owned

import–export agency, or Gostorg. Many years later, after World War II, the paintings were sold in the US. One such painting was the diptych *Adam and Eve* by the great German painter Lukas Cranach the Elder (1472–1553). It was identified by chance by Sergei Gilyarov, the assistant director of the Khanenko Museum, on June 11, 1928, in one of the churches in the Kyiv Monastery of the Caves, which is where all the cultural goods confiscated from private citizens and churches were brought. As late as 1929, Cranach’s diptych showing Adam and Eve, which was painted in 1530, was held by the Khanenko Museum in Kyiv. During restoration work, which took over a year, it became clear that Adam and Eve had originally been two separate paintings, which were later put together to form a diptych. The further the restoration work progressed, the more beautiful the painting turned out to be, even as the moment of its irrecoverable loss came ever nearer. It was destined to be expunged from memory [16]. The diptych was taken to Leningrad (as mentioned above); where the authorities stressed that the proceeds of the sale of the painting were needed for the industrialization of the country. The work was sold at auction in Berlin in 1931, where the Dutch collector Jacques Goudstikker bought it for \$10,000; subsequently it came into the possession of Hermann Göring. The painting was eventually sold to the Norton Simon Museum in Pasadena. *Eve* has been in the US since 1970 and *Adam* since 1971. The current value of the work is approximately \$30 million. Jacques Goudstikker’s heirs fought a court battle against the Norton Simon Museum for the restitution of the diptych. The diptych’s provenance is not yet fully established. It is still an open question of how it came to Kyiv, as well as its ownership before 1919. The director of the Kyiv Monastery of the Caves Museum, Mr. Kurinnoy, surmises that the painting could have been brought here together with other Church property in the course of the dissolution of the so-called regimental churches that existed on Galician soil during World War I. Unfortunately, however, there is no evidence that might corroborate this hypothesis [16]. Nor can a Jewish provenance be ruled out.

During the Soviet era, many Ukrainian cultural artifacts were removed to Russian museums. For example, the thirteenth-century Water-Carrier of Shirvan was taken from the Khanenko Museum in Kyiv and taken to the State Office of Antiquities in Leningrad in 1929 with the intention of selling the work to the West. In 1932, however, this unique work from the collection of Bohdan and Varvara Khanenko was acquired by the Hermitage Museum. One typical method of stealing art has been for works lent out for an exhibition to be held and never returned. One of the works that was lost to Ukraine in this way is the valuable mosaic St. Demetrius of Salonica, stolen in 1934–1935 [17]. One of the best-preserved mosaics of the Cathedral of St. Michael in Kyiv, it is currently held by the Tretyakov Gallery in Moscow. Some pieces were subsequently sold by the Russian museums, while the Water-Carrier of Shirvan found its way into the Hermitage Museum.

For Ukraine, all these objects primarily symbolize determination and independence. Museums in Russia still hold many cultural artifacts from the Scythian burial mounds in Ukraine – for example, the Hermitage Museum currently holds a golden comb from Soloha, a silver amphora from Chertomlyk, various Cossack documents, club hammers, and other objects – but the places where they were found are never acknowledged.

Ukraine has sufficient documentary evidence to bring about the restitution of many Ukrainian objects from Russia, but many other items are irretrievably lost, such as a large collection of over seven hundred icons from various Ukrainian churches and museums [17]. These icons are officially presumed to have been destroyed by fire, but experts believe that they remain hidden somewhere or were dispersed to other countries.

The fate of many cultural artifacts that were either sold without their owners' permission or confiscated in Germany between 1933 and 1945 has not yet been sufficiently studied either in Germany or in the rest of the world. There are many different reasons why this is the case. Whether deliberately or unconsciously, German historians,

art historians, and museum experts paid very little attention in the postwar decades to the problem of the identification, provenance, and restitution of cultural artifacts misappropriated during the Nazi era.

It is not possible to give an accurate assessment of how many artworks have still not been returned to their rightful owners, but remain scattered all over the world, in the possession of public collections, museums, art galleries, and private owners. As for the looted cultural artifacts that were destroyed, taken to unknown locations, or privately appropriated, we can only guess.

For example, Evgeniya Denisova argues that, in most cases, the restitution of cultural artifacts was spontaneous and unsystematic in character, which makes it difficult to identify and document the restituted items. As a result, cultural artifacts from occupied Germany that did not appear on the lists of looted art, which found their way to other countries and were then often regarded as lost [18].

In most cases, the numerous individuals who were dispossessed of their artworks and cultural artifacts in Western and Eastern Europe during the Nazi era suffered this in the context of racial and political persecution. Even in the twenty-first century, the consequences of these inhuman Nazi policies have not yet been resolved.

Cultural artifacts were taken to the West by Nazi organizations and divisions such as the Reichsleiter Rosenberg Task Force (ERR) and the «Gruppe Künsberg» battalion. The ERR was one of the most important Nazi organizations responsible for the systematic looting of cultural property [19]. With Hitler's explicit approval, the ERR extended its operations to include «valuable cultural property» that had belonged to Jews. Initially in France, and later in all the occupied territories, the organization plundered art collections, archives, and libraries [20], eventually targeting not only Jewish property but also any «enemy» art collections; the damage to the cultural heritage of the affected regions was catastrophic. It should be stressed that a large number of valuable Ukrainian objects from museums, archives, and libraries remain lost to this day.

Attacks on Jewish property were very widespread in occupied Eastern Europe. Similarly, the assets of the victims of persecution were appropriated, their lives were threatened, and many artworks were sold far below their value. Since the looted objects were regarded as «belonging» to the Third Reich, they were not subsequently returned to their rightful owners, but became the property of the German state.

Between 1933 and 1945, privately and publicly owned artworks, books, and archival material were extorted, Aryanized, seized, and looted first in Germany, then throughout Europe. Special offices and organizations were formed for this purpose. The Jewish population was robbed with particular savagery. The Nazi occupation policy in Western Europe was significantly different from that in the East. The losses reported in France, Belgium, and the Netherlands after their liberation primarily concerned private art collections, frequently those owned by Jews. In Eastern Europe, the various German agencies also pillaged churches, museums, art galleries, and libraries, and transferred some of the looted property to Germany [20]. Museum holdings were plundered, and artworks from private collections were confiscated.

The looting of art in connection with World War II encompasses cultural property stolen by German organizations in the occupied areas during the war as well as the plundering of cultural property by Allied occupying forces after the end of the war. In point of fact, very few individual items can still be found in Germany today [21]. Working groups have been established here at the political level in connection with negotiations with Russia. There are also cultural encounters and museum dialogues between Germany and Russia [22].

Nazi plunder and looted art are parts of the national memory and constitute focal points of remembrance. The distinction between these two categories of stolen art cannot always be clearly applied to individual cultural artifacts. There is sometimes an overlap between Nazi appropriation and the work of Soviet trophy brigades and the Trophy Commission. As a cultural phenomenon, the looting of art in the aftermath of wars predates Nazism. It must be stressed that the

concept of looted art is the more significant one in the context of Russia and Ukraine, where the term “Nazi plunder” plays a less prominent role in scholarly discourse than it does in Europe. Although the problem of Nazism and its consequences in the former Soviet Union states have been well researched, scholars have devoted most of their attention to the cultural consequences affecting their own countries – what objects were removed from Russia or Ukraine and by whom, and how they could be returned to their country of origin.

At the end of the war, most of the Nazi plunder from the various European countries was located in depots in the American-occupied zone. The objects had been looted primarily from German Jews and from those persecuted as Jews in all the areas occupied by the Wehrmacht during World War II [5].

The massacre of Babyn Yar remains in memory as the largest mass shooting of World War II. In September 1941, members of the SS (backed by Ukrainian police auxiliaries) murdered almost 34,000 Jews at the edge of a ravine near Kiev. The men, women, and children were carrying their valuables on their persons or in suitcases and bags. There was vicious hatred for the Jews, and the infringements on their property extended, from the very beginning, to artworks and art collections. It is necessary for these historical events to be known and understood, and therefore it is important for the events of September 29 and 30, 1941, to be commemorated worldwide. Social and historical remembrance from the 1930s to the present day has taken a variety of different forms at public places of remembrance (museums, memorial sites, and monuments) in the different countries and cultures of East-Central and Eastern Europe. This appears to be particularly true of the era of socialist dictatorship in Eastern Europe and, in particular, for these dictatorships’ attitudes to the Holocaust. They disapproved strongly of any mention of the Holocaust and took steps to silence the voices urging that its memory be kept alive. The deliberate purging of the Holocaust and other central aspects of the Nazi’s racist persecution and genocide from the public commemoration of World War II in

the socialist societies of the Soviet Union is obvious. Like all other important ideological and political questions, the themes for the official remembrance of Nazi crimes in the socialist societies of East-Central and Eastern Europe after the war were largely specified by the Moscow regime.

Starting in the late 1960s and early 1970s, the laying of wreaths with Jewish symbols was forbidden at the sites of massacres, including Babyn Yar, and was regarded as anti-Soviet agitation. Commemoration of Jewish victims originally began in the Baltic states where the anti-Soviet sentiments were always strong [23].

In Eastern Europe, 1945 also marked the beginning of a new dictatorship – that of Stalinism. The dual experience of Nazism and Stalinism shaped public and private remembrance in the Soviet Union. In the recent years, this remembrance has included the commemoration of Soviet crimes, which were not made public until after 1990.

Ukraine and Russia shared the same tragic fate during World War II. The search for and restitution of cultural property lost as a result of the war is complicated by the fact that the Soviet state ignored the issue for many decades. Negotiations between the two countries are fraught with conflict as both sides attempt to secure the return of lost cultural property.

The majority of objects of Soviet provenance was returned to the USSR in nineteen railway cars. Unfortunately, the documentation of the subsequent fate of these museum items in Russia, Ukraine, and Belarus have not been adequately studied to date. Ukrainian researchers suspect that the contents of Russian museum storage facilities may include cultural property from Ukraine. To reassemble the scattered museum collections, they suggest that German lists of items removed from Ukraine should be compared with surviving inventory books from the prewar years and that Ukrainian lists of special museum holdings in Russia be searched for Ukrainian property that may have remained there [2, 303-304].

The internationally renowned American researcher Patricia Kennedy Grimsted has made significant strides in the study of the documents, lists of the Kyiv archive, and the ERR photo library. In the Kyiv archive, she examined lists and images of Soviet cultural property that was taken from Germany to the Soviet Union in the postwar period. The ERR photo library is an important repository of photographs of exhibits in the museums of Kyiv in 1943 [24].

Russian-Ukrainian negotiations concerning cultural property are based on an agreement about cultural cooperation signed by the CIS states on February 15, 1992, and another such agreement dated March 25, 1994. The 1992 agreement calls for the formation of an international expert committee to deal with the restitution of cultural property. The governmental treaty of July 26, 1995, on cooperation in the fields of culture, science, and education is also important in this context.

In 1992, a national commission for the restitution of cultural property was established in Kyiv. The commission's work culminated in the publication of catalogues of cultural goods lost from the art museums of Kyiv and the Simferopol Museum during World War II. The first volume of the complete catalogue of cultural goods of the Russian Federation looted or lost during World War II appeared in 1999. The catalogue of items lost from the Simferopol art museum (2002) turns out to contain a number of errors and inaccuracies, probably because of the poor quality of the sources [2, 303-304].

As an example of cooperation between Russian and Ukrainian experts, we can cite here the restitution of fresco fragments from St. Michael's Cathedral in Kyiv, which had previously been held by the Hermitage Museum in St. Petersburg. After the destruction of the cathedral in 1934, twenty-three frescoes and other cultural artifacts were taken to Germany during the occupation of Kyiv. After the war, some of these objects were returned to Novgorod. Based on the inventory numbers, experts were able to determine where the items had been stored before their removal to Germany. The eleven fresco

fragments from Kyiv were identified as belonging to the Novgorod museum complex, and more specifically the Monastery of St. Anthony. With permission from the Russian Ministry of Culture, the Novgorod Museum transferred these frescoes to the Hermitage Museum in 1953 for permanent storage. The Ukrainian experts were able to show from archival documents that four of the fragments in the Hermitage Museum were works from St. Michael's Cathedral in Kyiv. The frescoes were restored to Ukraine in 2001. The other seven fragments were returned in August 2004 after being studied by experts in detail [2, 303-304].

The dialogue about the restitution of Russian and Ukrainian cultural property cannot be described as particularly productive or positive. In 2002, the Russian Ministry of Culture handed over to Ukraine documents about paintings and drawings from the State Russian Museum, which had been brought to museums in Ukraine in the context of World War II.

It is unusual for lost artworks to be returned to Ukraine. More commonly, these artifacts turn up in London auctions [25]. These works were considered irretrievably lost for many decades. In this context, Alexander Feldman must be mentioned as one of the foremost Ukrainian arts patrons of our time. He purchased the painting *Arcadian Landscape* at his own expense at one of the auctions and returned it to the Khanenko Museum.

Arcadian Landscape, an oil-on-wood work painted by Cornelis van Poelenburgh (b. 1594/95 in Utrecht), was removed from the museum in August 1943 on the orders of the Nazi occupation authorities along with numerous other works and taken to Königsberg (modern Kaliningrad in Russia). These works were believed to have been destroyed by fire on February 17, 1945, in Vildenhoff Castle near Königsberg until the painting appeared in an auction in Europe in May 2011. It was originally part of the collection of the museum founders Bohdan and Varvara Khanenko. The Alexander Feldman Fund covered all the costs of returning the work to Ukraine. In a prewar exhibition, *Arcadian*

Landscape had taken pride of place as a work signed with its creator's authentic monogram [26].

As Russia's policies toward Ukraine are the subject to widely diverse interpretations, it must be unequivocally stated what these policies entail and the consequences attendant upon them: here we may include the annexation of the Crimean Peninsula and military interventions in Donbas, civilian collateral damage, anti-Ukrainian propaganda [27], a mass-media campaign against Ukraine, and the illegal removal of cultural property from the Crimean Peninsula [28]. The Minsk Agreements [29] are not respected. It should be noted that this is not the first example of a war in the history of Ukrainian-Russian relations – in fact, it is approximately the tenth war waged by Russia against Ukraine [30].

In the course of the undeclared war, Russia and Ukraine are also fighting a battle for cultural property. The disputed objects include Scythian gold [31], a collection of paintings from the Ivan Aivazovsky Gallery (Feodosia, The Crimean Peninsula, The Niagara Falls, Storm near Yevpatoriya on November 2, 1854, The Ship «The Twelve Apostles», Ice Mountains in Antarctica, Icebergs), the frescoes from St. Michael's Cathedral in Kyiv, the palace of the Khans of Crimea in Bakhchysarai, the Sudak fortress, and many more. Elena Gagarina's argument is simple but also courageous given the politically charged atmosphere: she holds that exhibits in state museums belong not to the museums but to the state. The Scythian gold was brought to Amsterdam from Ukraine, so it should be returned to Ukraine. If countries can no longer be certain that these rules and agreements will be honored, it would spell the end of all cultural exchange between nations [31]. According to the historian Serhij Kot, all the works in the Feodosia Museum are insured to the value of \$2 million. In 2012, Evening in Cairo by Aivasovsky was sold at Sotheby's £2.5 million on behalf of a private collector. Two years later, the painting View of Constantinople and the Bosphorus was sold there for £3.2 million.

Russia should comply strictly with its obligations under international law and respect the territorial integrity and sovereignty of Ukraine. There is much in Russia's policy and development that can be explained by the long shadow cast by a past that has yet to be processed. It is important to note that there are approximately 925,000 valuable artifacts on the Crimean Peninsula.

One example of good cooperation before 2014 and the start of the war in Ukraine is the compilation and publication of the catalogue of the Simferopol Museum titled *Art in the Flames of War* [32]. The catalogue lists 109 paintings, which have been identified as the works of eighty-six world-renowned artists from the sixteenth, seventeenth, and eighteenth centuries from Germany, Holland, Flanders, France, Italy, and Spain. For many years after World War II these paintings were kept hidden in museum storage, and their public display was prohibited. Scholars have found that seventy-four of these paintings belonged to the Suermondt-Ludwig Museum in Aachen. Ukraine was one of the first of the former Soviet republics to set a good example in releasing and publicizing secret museum holdings.

One important historical fact to be borne in mind is that the issue of looted art remains live between Russia and the Ukraine because the war is still in progress. It must be stressed that the issue of Nazi plunder and art looted in Ukraine and Russia during and after World War II is in need of further thorough scholarly examination.

Although Ukraine sustained great losses of valuable cultural property in the Soviet era and during World War II, the Ukrainian authorities are paying little attention to this important issue. Doing so would require a long-term government program and the formation of a national commission (the last commission was dissolved) to search for looted art and help the country to recover its cultural property. The specific issues of the provenance and restitution of cultural property can only be solved through dialogue.

Russia and Ukraine must also accept the Washington Principles and draw conclusions from the new German Act on the Protection of

Cultural Property. All these questions must be solved in cooperation with the museums, which should report the presence in their holdings of objects that do not belong to them and whose provenance and circumstances of acquisition are unknown.

We can keep the remembrance of plundered and looted art alive for as long as we continue to map out and discuss these issues.

REFERENCES

1. Kot, S. (2006). Kiever Knoten: Restitution zwischen der Ukraine, Deutschland, Russland und Polen. *Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. Osteuropa* № 1–2. S. 287–288.
2. Nekrasova, S. (2006). Kooperation und ihre Grenzen: Restitution zwischen Rußland und der Ukraine. *Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. Osteuropa* № 1–2. S. 301–314.
3. Eichwede, W.; Zubkova, E. (2014). Zur Anatomie des Kunstraubs: Die Kunst als Opfer deutscher und sowjetischer Politik im Zweiten Weltkrieg. *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder* № 4. S. 25–29; Hartung, Ulrike (2000)., Verschleppt und verschollen: Eine Dokumentation deutscher, sowjetischer und amerikanischer Akten zum NS-Kunstraub in der Sowjetunion (1941–1948). Bremen: Edition Temmen. S. 37–38.
4. Istoryk Serhii Kot – v prohrami pro istorychni tsinnosti, BBC Ukrainian, July 11, 2009. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2009/07/090711_kot_interactive_is.shtml
5. Die Folgen des Zweiten Weltkriegs für Kunst- und Kulturgüter: Kunstraub, Beutekunst und entartete Kunst. Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, Ausarbeitung WD 10 - 3000 - 055/2012, June 8. 2012. S. 4–6.
6. Assmann, A. (1999). *Erinnerungsräume: Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Munich: C. H. Beck. 420 p.
7. Kozlov V. (1991) *Istoriya otechestva: Lyudi, idei, resheniya. Ocherki istorii Sovetskogo gosudarstva*, vol. 2. Moscow: Politizdat. C. 182 (in Rus.); Fitzpatrick Sh. (2008), *Povsednevnyiy stalinizm: Sotsialnaya istoriya Sovetskoy Rossii v 30-e godyi*. M.: Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya [ROSSPEN]. 336 c. (in Rus).
8. Sandkühler, Th. (1996). “Endlösung” in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941–1944. Bonn: Dietz. S. 198.
9. Pohl, D. (1996). *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941–1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. Munich: Oldenbourg. S. 123– 127.

10. Yones E. (1999) Evrei Lvova v godyi Vtoroy Mirovoy voyni i katastrofy evropeyskogo evreystva 1939–1944. M. Rossiyskaya Biblioteka Holokosta [Russian Library of the Holocaust]. С.114–115, 144. (in Rus).
11. Honigsman, J. (2007). Zagłada Żydów lwowskich. Warsaw: Żydowski Instytut Historyczny. S. 31–32, 38, 43–44.
12. Kovba Zh. (2009) Liudianist u bezodni pekla: Povedinka mistsevoho naseleння Skhidnoi Halychyny v roky “Ostatochnoho rozviazannia yevreiskoho pytannia”. K.: Dukh i Litera. С. 296. (in Ukr).
13. Itzhak A., Razgrablenie natsistskoy Germaniy evreyskogo imuschestva na okkupirovannyih territoriyah SSSR. URL: https://www.yadvashem.org/yv/ru/pdf/yad_vashem_studies/arad_1.pdf (in Rus).
14. Dean, M. (2000). Jewish Property Seized in the Occupied Soviet Union in 1941 and 1942: The Records of the Reichshauptkasse Beutestelle. Holocaust and Genocide Studies 14, № 1. P. 83–101.
15. Bayer, W. (2006). Der legitimierte Raub: Der Umgang mit Kunstschatzen in der Sowjetunion, 1917–1938. Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. *Osteuropa* № 1–2. S. 55.
16. Gilyarov A. (2011) Moy Kranah. Association of European Journalists, April 1, 2011. URL: <http://aej.org.ua/History/851.html> (accessed April 13, 2017) (in Rus).
17. Los E. (2015) Kak mirovoe obschestvo razbiraetsya so ‘spornymi sukrovishchami’ ukradennymi ili nezakonno prodannymi kulturnymi tsennostyami. *Segodnya*. 4 oktyabrya 2015. URL: <http://www.segodnya.ua/life/stories/kak-mirovoe-obshchestvo-razbiraetsya-so-spornymi-sukrovishchami-ukradennymi-ili-nezakonno-prodannymi-kulturnymi-tsennostyami-654147.html> (in Rus).
18. Denisova E. (2012) Pravovyie osnovyi restitutsii kulturnyih tsennostey, peremeschennyih vo vremya i po okonchaniy Vtoroy mirovoy voyni. *Vestnik MGIMO Universiteta*. №1. С. 281–287. (in Rus).
19. Ilse von zur Mühlen Die Kunstsammlung Hermann Görings: Ein Provenienzbericht der Bayerischen Staatsgemäldesammlungen. Munich: Bayerische Staatsgemäldesammlungen, 2004. S. 27.
20. Regine Dehnel Die Täter, die Opfer und die Kunst: Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug. Kunst im Konflikt. Kriegsfolgen und Kooperationsfelder in Europa. *Osteuropa* № 1–2, 2006. S. 7, 15–17.
21. Die Rückgabe kriegsbedingt verlagerter Kulturgüter. Deutscher Bundestag, Wissenschaftliche Dienste, Ausarbeitung WD 10 - 3000 - 129/10, November 3, 2010. S. 3–5.
22. Regine Dehnel, “Einmal in die Sowjetunion und zurück? *Arsprototo: Das Magazin der Kulturstiftung der Länder* № 4. 2014. S. 34–38.

23. Grüner F., Hettrich U., Löwe H.D., eds., “Zerstörer des Schweigens”: Formen künstlerischer Erinnerung an die nationalsozialistische Rassen- und Vernichtungspolitik in Osteuropa. Cologne: Böhlau, 2006. S. 25.
24. Kennedy, Patricia (2013). Grimsted Art and Icons Lost in East Prussia The Fate of German Seizures from Kyiv Museums”. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas* 61, №1. 2013. S. 47–91.
25. Ministerstvo Zakordonnykh sprav Ukrainy. Lyst No.9/37-13110 vid 06.08.1992 r. Pro notu Posolstva Velykobrytanii v Ukraini. Fond No.1., opys 4, spr. No.6932 a. Ark. 72-73.
26. Soloshenko V. (2016) Dosvid podolannia naslidkiv polityky natsional-sotsializmu. *Zovnishni spravy*. № 8. C. 28–34. (in Ukr).
27. Polyakova, A.; Laruelle, M.; Melster, St.; Barnett, N. (2016). The Kremlin’s Trojan Horses: Russian Influence in France, Germany, and the United Kingdom. Washington DC: Atlantic Council. P. 34
28. Bazhan O., Blashchuk S., Boriak H., Vlasenko S., Makovska N. (2016) Krym v umovakh suspilno-politychnykh transformatsii (1940–2015): *Zbirnyk dokumentiv i materialiv*, 2nd ed. K., Instytu t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 1092 c. (in Ukr).
29. Federal Agency for Civic Education. Ukraine-Analysen – Dokumentation: Das Minsker Abkommen vom 12. Februar 2015. URL: <http://www.bpb.de/internationales/europa/ukraine/201881/dokumentation-das-minsker-abkommen-vom-12-februar-2015>
30. Brekhunenko V., Kovalchuk V., Kovalchuk M., Korniienko V. (2016) “Bratnia” navala: Viiny Rosii proty Ukrainy XX-XXI st. C. 248. (in Rus).
31. Herold, F. (2016). Skythen-Gold: Die Stimme von Jelena Gagarina. *Berliner Zeitung*, December 16.
32. Kot, S.; Kudriasheva, L. (2015). Art in the Flames of War: Western European Paintings in the Collection of the Simferopol Art Museum; Catalogue and Album. Simferopol-Kiev, 2015. 300 p.

РОЗДІЛ II.

РЕГІОНАЛЬНІ МОДЕЛІ РОСІЙСЬКОГО ЕКСПАНСІОНІЗМУ

Андрій Бульвінський

ПОЗИЦІЯ РОСІЇ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВЕКТОРУ МОДЕРНІЗАЦІЇ УКРАЇНИ

Одним із ключових питань розвитку Української держави та напрямку соціально-економічних змін у країні є фактична та символічна визначеність щодо вектору суспільної модернізації.

В українських реаліях відповідь на це питання є перш за все відповіддю на питання чи вважає Україна себе частиною Європейського світу, поділяє його цінності і прагне рухатись до його стандартів життя, чи Україна вважає себе частиною «Російського світу» і хоче жити й розвиватись за традиціями і стандартами, прийнятими у цій цивілізаційній спільноті.

Вже тривалий час опитування громадської думки засвідчують перевагу прихильників європейської інтеграції в Україні. Дані соціологічних досліджень 2013 р. підтверджують цю тенденцію. Так, за результатами опитування Фонду «Демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» та Центру Разумкова 17-22.05.2013 р., 41,7% українців вважають, що Україна має рухатись шляхом вступу в ЄС (31% – шляхом вступу до Митного союзу з Росією, Білорусією та Казахстаном) [1]; за даними опитування КМІС 13-23.09.2013 р., у разі проведення референдуму за вступ України до Європейського Союзу проголосувало б 43,2% громадян (проти – 30,1%) [2]; за даними опитування СГ

«Рейтинг» 26.09-06.10.2013 р., 53% українців підтримують приєднання України до ЄС (не підтримують – 35%), і при цьому 47% вважають підписання угоди про асоціацію та ЗВТ з ЄС більш вигідним для України, ніж вступ до Митного союзу (34%) [3].

Водночас, позиція Росії щодо європейського вектору модернізації України ґрунтується на уявленнях про Україну як невід’ємну частину російського історико-культурного світу, пов’язану з нею і спільністю історичної долі, і традиційними економіко-технологічними зв’язками.

Президент РФ В. Путін вважає українські землі споконвічними російськими територіями, які Росія втратила внаслідок розпаду СРСР. Так, під час зустрічі з творчим колективом газети «Комсомольська правда» 23.05.2005 р. В. Путін наголосив на тому, що «Російська Федерація при розвалі Радянського Союзу [...] пішла на безпрецедентні в історії людства жертви, віддала десятки тисяч квадратних кілометрів своїх споконвічних територій» [4], а під час Бухарестського саміту НАТО у квітні 2008 р. В. Путін заявив Президенту США Дж. Бушу, що «Україна – це навіть не держава! Що таке Україна? Частина її територій – це Східна Європа, а частина, і значна, подарована нами!» [5].

Більше того, В. Путін вважає росіян і українців одним народом, про що заявляв і в липні 2013 р. у Києві на конференції «Православно-слов’янські цінності – основа цивілізаційного вибору України» [6], і у вересні 2013 р. в інтерв’ю «Першому каналу» і агентству «Ассошіейтед Прес» [7] та на засіданні міжнародного дискусійного клубу «Валдай» [8].

Система поглядів на колишні республіки СРСР, як на невід’ємну частину російського історико-культурного світу, була оформлена президентом РФ В. Путіним у геокультурну концепцію «Російського світу», вперше публічно презентовану в його посланні до Федеральних Зборів РФ у квітні 2007 р. [9].

Розвиваючи ідеологічну концепцію «Російського світу» патріарх РПЦ Кирил під час свого виступу на Асамблеї Російського

світу 03.11.2009 р. наголосив, що «Російський світ» потрібен для того, «щоб не втратити цінності і спосіб життя... орієнтуючись на які створювалась «велика Росія» і що «ядром Російського світу сьогодні є Росія, Україна, Білорусь», «народи яких приймають російську духовну і культурну традицію як основу своєї національної ідентичності, або, принаймні, як її істотну частину».

За переконанням глави РППЦ, «можна було б навіть увести у вжиток таке поняття, як країна Російського світу. Воно означало б, що країна відносить себе до Російського світу, якщо в ній використовується російська мова як мова міжнаціонального спілкування, розвивається російська культура, а також зберігається загальноісторична пам'ять і єдині цінності суспільного будівництва» [10].

Ряд ключових положень цієї концепції були закріплені і в російських стратегічних документах, зокрема, у Концепції зовнішньої політики РФ [11] та Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р. [12].

Стратегічною метою сучасної Росії, відповідно до пріоритетів, представлених у Стратегії національної безпеки РФ до 2020 р., є набуття Росією статусу світової держави. А це неможливо без перетворення Росії на самостійний центр інтеграції в Євразії, що, як вважає В. Путін, і має бути ключовою метою нинішнього геополітичного позиціонування Росії.

Говорячи про формування Митного союзу, ЄСП та зони вільної торгівлі СНД В. Путін, чітко зазначає, що у такий спосіб Росія «попередовно намагається створити єдиний ринок зі своїми сусідами», а потрібно це для «збільшення розмірів внутрішнього ринку, що зробить його більш привабливим для прямих інвестицій» [13]. Інакше кажучи, Росія розраховує за рахунок більш тісної інтеграції із колишніми пострадянськими державами збільшити інвестиційну привабливість для іноземних інвестицій власного ринку.

Згідно з планами В. Путіна, викладеними у статті «Новий інтеграційний проект для Євразії – майбутнє, яке народжується

сьогодні», «будівництво Митного союзу та ЄЕП закладає основу для формування в перспективі Євразійського економічного союзу», який має перетворитись на «потужне наднаціональне об'єднання, здатне стати одним із полюсів сучасного світу і при цьому грати роль ефективної «зв'язки» між Європою і динамічним Азіатсько-Тихоокеанським регіоном» [14].

Більш чітко й відверто суть російських стратегічних інтересів на просторах СНД було сформульовано у напівофіційній доповіді «Економічні інтереси і завдання Росії в СНД», оприлюдненій 04.03.2010 р. в Інституті сучасного розвитку, головою наглядової ради якого на той час був Президент РФ Д. Медведєв.

Відповідно до цього документу, «держави Співдружності – це життєвий простір, необхідний нашій країні для збереження статусу великої держави, для забезпечення власного сталого розвитку, для підтримки господарської цілісності. Більш конкретно Росія потребує:

- формування спільного економічного простору СНД з широким виходом до кордонів ЄС і на Азіатсько-Тихоокеанський регіон для виконання місії євразійської держави;
- доступу до розробки мінерально-сировинної бази країн СНД для зміцнення власної ресурсної бази та отримання дефіцитних корисних копалин, а також для підвищення своєї ролі на світових сировинних ринках і в якості гаранта міжнародної енергетичної безпеки;
- доступу до надлишкової робочої сили країн СНД, чому немає альтернативи в умовах наростання у нас демографічної проблеми і з урахуванням високої адаптивності трудових мігрантів з СНД до умов роботи в Росії;
- доступу до інтелектуальної, значною мірою російськомовної, еліти країн СНД для заповнення «витоку мізків» на Захід і стимулювання інноваційних процесів в російській економіці;
- доступу до системоутворюючих активів, забезпечення стабільності та передбачуваності співробітництва у сферах, що

представляють стратегічний інтерес для Росії (в оборонній, атомній, авіаційній, ракетно-космічній промисловості);

- використання геостратегічного потенціалу СНД, у тому числі як транзитної території» [15].

Більше того, російські стратеги цілком свідомі того, що «серйозною причиною обмежених успіхів Росії в інтегруванні СНД є низька міжнародна конкурентоспроможність національної економіки, зростаюче технологічне та інноваційне відставання від розвинених і держав, що розвиваються...

На зовнішньому ринку Росія та інші країни СНД виступають по ряду товарів як конкуренти, а не партнери, що посилює суперечності між ними. На ринку Євросоюзу Україна змагається з Росією по більшій частині експортного асортименту...» [15].

В.Путін також цілком свідомий, що Росія «змогла побудувати економіку, яка стала органічною частиною світової... в основному за рахунок наших природних ресурсів. Понад чверть ВВП Росії – це результат продажу на світовому ринку газу, нафти, металів, лісу, інших сировинних продуктів або продуктів першої переробки» [13].

Більше того, на думку Президента РФ, у новий, трансформаційний етап свого розвитку Росія входить як країна, що пережила «масштабну деіндустріалізацію, втрату якості і тотальне спрощення структури виробництва. Звідси вкрай висока залежність від імпорту споживчих товарів, технологій і складної продукції». А тому, визнає В. Путін, ми «маємо економіку, яка сильно залежить від зовнішнього ринку і у виробництві, і у споживанні», у народному господарстві «є величезні сектори, де наша технологічна і організаційна культура «застрягла» в минулому столітті», через системну корупцію «ми програємо в «конкуренції юрисдикцій» – бізнес, що працює в Росії часто вважає за краще реєструвати власність та угоди за кордоном». «Відкати» при використанні державних грошей складають 5-10% бюджету країни, а продуктивність праці є у 3-4 рази нижчою, ніж у розвинутих економік.

«У масштабах країни низька продуктивність праці – це глобально неконкурентоспроможна економіка» [13].

Саме з метою «зупинити розвал інтелектуальних галузей нашої промисловості, зберегти науковий і виробничий потенціал за рахунок консолідації ресурсів і централізації управління» і були «створені великі держкорпорації і вертикально інтегровані холдинги – від Ростехнологій і Росатома до Об'єднаної авіабудівної корпорації і Об'єднаної суднобудівної корпорації». Проте В. Путін вимушений визнати, що «поки більшість інтегрованих структур не стали ні глобально конкурентоспроможними, ні високо капіталізованими, ні навіть стійко прибутковими» [13].

У своїй статті «Демократія і якість держави» В. Путін також відверто пише, що спроби запровадити у Росії демократичні форми життя на початку 1990-х рр. принесли країні олігархічний режим, який ледь не згубив країну, та створили стійку недовіру великої частини населення до самих понять «демократія» і «ринкові реформи» [16]. Інакше кажучи суспільна модернізація у її західному розумінні у Росії не прижилась і свідомо відкидається нинішньою російською політичною елітою.

На нашу думку, російським керівництвом не проводилось і не планується проводити модернізацію політичної, державної та економічної системи Росії з оперттям на принципи реальної, а не контрольованої чи «соборної» демократії, так як це зробили фактично усі країни Центрально-Східної Європи, які у ХХ ст. були частиною соціалістичного табору.

Основним завданням сучасної Росії є зміцнення себе і свого геополітичного становища у сучасному швидкозмінному світі та визнання за Росією права брати участь у процесі вироблення рішень, які задають правила гри. А це означає, що ключові зусилля спрямовуватимуться на зміцнення держави та її основних інститутів і лише потім на розбудову та формування системи, орієнтованої на покращення рівня життя громадян.

Ситуація зі створеним у 2010 р. Митним союзом Росії, Білорусії і Казахстану показує, що цей формат без участі України є недостатнім для реалізації амбітних планів Москви, більше того, він явно пробуксовує у якості ефективного економічного союзу. У дослідженні, проведеному у 2012 р. Центром розвитку Вищої школи економіки на замовлення Мінекономрозвитку РФ, констатувалося, що за два роки, що пройшли з моменту створення Митного союзу, частки взаємного товарообігу всіх країн-учасниць не змінилися у порівнянні з періодом до створення МС [17].

Аналіз ефективності функціонування МС у 2013 р., здійснений аналітичною групою «Da Vinci AG» у дослідженні «Митний Союз: кризові явища і ризики для України» [18] засвідчив, що за перші 5 місяців 2013 р. обсяги взаємної торгівлі у рамках МС та ЄЕП скоротились на 9,9% у порівнянні з попереднім роком. Причини погіршення динаміки взаємної торгівлі у межах МС полягають у сировинному характері експорту та низькій конкурентоздатності несировинних товарів. Але при цьому РФ реалізує політику зниження доступу до трубопроводів та інфраструктури, тому, наприклад, Білорусь не може отримати казахську нафту. За висновками «Da Vinci AG», вже зараз «намічається тенденція до створення стійкої системи, де Білорусь, а в більшій мірі Казахстан, займуть нішу сировинного придатку для економіки Росії». Більше того, «вигоду від даного об'єднання отримали виключно представники ФПП, орієнтованих на сировинні ресурси: нафту, газ, метал, зерно. Це суперечить твердженням про зацікавленість країн МС у розвитку високотехнологічних секторів економіки. Так, у структурі взаємної торгівлі галузь машинобудування займає лише 19,2%».

Одним із ключових завдань МС є монополізація каналів торгівлі з ЄС на пострадянському просторі, а Євразійського союзу – концентрація системи політичних зв'язків країн колишнього СРСР з ЄС. Плани України підписати угоду про асоціацію та створити зону вільної торгівлі з ЄС прямо суперечать російській зовнішньополітичній стратегії. Саме тому Москва наполегливо

пропонує Україні приєднатись до МС, погрожуючи появою різних проблем у разі відмови. Парадокс ситуації полягає у тому, що реалізовувана Росією політика запровадження торгових бар'єрів є не лише демонстративним покаранням України, а й наслідком кризи розвитку та торгівлі у самому МС.

У 2013 р. Росія інтенсифікувала зусилля щодо власного утвердження у якості одного з інтеграційних центрів світу. У своєму посланні до Федеральних Зборів наприкінці 2012 р. В. Путін анонсував час рішучих дій: «Зараз наше завдання – створити багату і благополучну Росію. При цьому хочу, щоб всі ми чітко розуміли: найближчі роки будуть вирішальними і, може бути, навіть переломними, і не тільки для нас, а практично для всього світу, який вступає в епоху кардинальних змін, а може бути, навіть і потрясінь... У світі ХХІ століття на тлі нової розстановки економічних, цивілізаційних, військових сил Росія повинна бути суверенною і впливовою країною... Росія повинна не просто зберегти свою геополітичну затребуваність – вона повинна її помножити, вона повинна бути затребувана нашими сусідами і партнерами... На тлі суперечливих процесів, що йдуть у світі, інтереси нації вимагають від нас рішучих дій...» [19].

На рух України у бік підписання угоди про асоціацію та ЗВТ з ЄС, яка неминуче має привести країну до здійснення модернізації суспільно-політичного та економічного життя за європейськими стандартами, Росія відповіла політичними погрозами, торговельними війнами і блокадами.

При цьому російське керівництво є цілком свідомим того, що об'єктивним наслідком підписання угоди про асоціацію та ЗВТ України з ЄС є реалізація курсу на модернізацію економіки відповідно до високих європейських стандартів. В одному зі своїх виступів В. Путін підкреслив, що розуміє, що «Україна зобов'язується впровадити на своїй території, у своїй економіці технічні регламенти Євросоюзу... Це хороші технічні регламенти, навіть дуже хороші. Але для того, щоб по них випускати

товари, потрібна модернізація економіки і різних галузей виробництва» [20].

Але Росію така перспектива не влаштовує. Саме тому протягом усього 2013 р. на Україну чинився потужний економічний тиск. Так, у січні 2013 р. ВАТ «Газпром» виставив НАК «Нафтогаз України» рахунок на 7 млрд. дол. за газ, який Україна не купувала в 2012 році [21]. У квітні 2013 р. Президент Росії В. Путін доручив «Газпрому» розробити будівництво в обхід України газопроводу «Ямал–Європа-2» через Білорусь [22], а ВАТ «Газпром» звинуватив німецьку компанію RWE, яка з 01.11.2012 р. почала постачати газ в Україну, у реекспорті російського газу [23]. У липні 2013 р. уряд РФ спочатку подав до СОТ повідомлення про намір підвищити мита на імпорт з України шоколаду, цукру, флоат-скла, а також кам'яного вугілля, потім ухвалив рішення відмовитися від продовження на II півріччя дії квоти на безмитні поставки українських труб [24], а Росспоживнагляд 29.07.2013 р. ввів заборону на постачання до Росії продукції української компанії Roshen [25].

Проте зовсім іншого, показового, масштабу торгівельна війна проти українських товарів та підприємств набула наприкінці липня 2013 р., коли Федеральна митна служба РФ фактично заблокувала експорт товарів 46 українських підприємств до Росії, перевівши їх у розряд ризикованих. Під ці показово недружні заходи потрапили товари таких українських експортерів, як Дніпровагонмаш, Укрнафта, ДСС Глобал Трейдинг, Дніпроспецсталь, Дніпропетровський завод ім. Комінтерну, Лутугінський науково виробничий валковий комбінат, Менорита, Кременчуцький сталеливарний завод, СПОТ «Комінматінвест», Марганецький ГЗК, Дніпродзержинський сталеливарний завод, ДЗВТК «Комінмет», Біотрейд, ТД «Азовзагальмаш», Азовелектросталь, Сігур, Стальканат-Сігур, НТП Нові машини і технології, КФ «Рошен», ККФ «Рошен», ККФ ім. К. Маркса, Вінницька кондитерська фабрика, Маріупольська кондитерська фабрика «Рошен», Кременчуць-

ка кондитерська фабрика «Рошен», Богдан Моторз, Турбоатом, Кримський титан, Кримський содовий завод, Синтез ресурс, Вольногорський ГЗК, Северодонецьке об'єднання «Азот», Суміхімпром, Стахановський вагонобудівний завод, ВО «КОН-ТІ», Горлівська кондитерська фабрика, Донецька кондитерська фабрика, Костянтинівська кондитерська фабрика, Агропродекспорт, Комо-експорт, Дубномолоко, Хімічна компанія «Бензол», НВО «Заря», Артемівський завод з обробки кольорових металів, ДП «Артемсіль», ПГ «Креатив» [26]. З 14 серпня у розряд ризикованих були переведені всі без виключення українські експортери [27].

Пояснюючи дії російської сторони, яка зняла показову блокаду українського експорту у Росію 20 серпня, радник президента РФ С. Глазьев пояснив, що «ми про всяк випадок готуємося до більш жорсткого митного адміністрування, якщо раптом Україна здійснить цей самовбивчий крок, підписуючи угоду про асоціацію з ЄС» [28].

В інтерв'ю газеті «Вести» 21.08.2013 р. С. Глазьев змалював широку перспективу згортання двосторонніх відносин у разі підписання угоди про асоціацію та ЗВТ України з ЄС: «...ми будемо вимушені посилювати митне адміністрування, щоб уникнути реімпорту європейських товарів через українську територію. Ми вимушені будемо посилювати систему ветеринарного і санітарного контролю, оскільки Україна переходить на європейські норми. Можливо, буде порушено питання про припинення відносин вільної торгівлі з Україною, вивченням цього питання вже займається Євразійська економічна комісія. Багато проектів, які ми намітили спільно з українськими партнерами, включаючи атомну енергетику, оборонно-промисловий комплекс, ракетно-космічну, авіаційну промисловість, переглядатимуться у бік їх скорочення, тому що Україна бере на себе дуже жорсткі зобов'язання в частині виконання європейських технічних регламентів і слідування європейській оборонній та зовнішній політиці» [29]. В інтерв'ю

телеканалу «Росія 24» С. Глазьев взагалі заявив, що підписавши угоди з ЄС «Україна перестане бути для нас стратегічним партнером, вона зникне як суб'єкт міжнародного права», наголосивши, що «підписання проекту угоди України про асоціацію з Європейським союзом спричинить незворотне довгострокове погіршення торгово-економічних відносин із Росією, Білоруссю і Казахстаном» [30]. А в інтерв'ю газеті «Коммерсант Україна» 02.09.2013 р. навіть звинуватив Україну у тому, що «вибравши асоціацію з Євросоюзом, Україна відмовляється від виконання ст. 13 договору про дружбу, співпрацю і партнерство з Росією» [31].

Зі свого боку, глава російського уряду Д. Медведев 23.09.2013 р. підкреслив, що у випадку підписання угоди про асоціацію з ЄС «для України особливий режим, партнерський режим, який діяв досі, він закінчиться. Так, ми ...будемо торгувати, але це буде торгівля така ж, як ми ведемо з нашими іншими партнерами – без будь-яких привілеїв і, навпаки, може бути, навіть з обмеженнями» [32].

Перспективу підписання угоди про асоціацію з ЄС Україною у Росії розглядають крізь призму втрати свого політичного впливу та конкуренції з ЄС. Так, у заяві Державної Думи РФ від 20.09.2013 р. щодо резолюції Європейського парламенту 2013/2826 від 12.09.2013 р. наголошується, що «за резолюцією Європейського парламенту вгадується прагнення підірвати відносини народів, що проживають в Росії і на Україні, а також в інших державах пострадянського простору, і включити ці держави у виняткову зону інтересів Європейського союзу. З таким підходом, який віддає неоімперськими амбіціями, категорично не можна погодитися» [33].

Цікаво, що саме у жовтні 2013 р. стало відомо, що відповідно до затвердженої міністром оборони РФ С. Шойгу концепції розвитку Повітрянодесантних військ, у 2016 р. поблизу українського кордону у Воронежі буде сформована нова десантно-штурмова бригада [34]. Наприкінці жовтня глава МЗС РФ С. Лавров заявив,

що українці і росіяни при перетині державного кордону між країнами повинні користуватися закордонними паспортами, а не внутрішніми документами [35]. У жовтні 2013 р. Росія заборонила постачання залізничних вагонів виробництва «Азовзагальмашу», «Дніпровагонмашу» і Крюківського вагонного заводу. З 12.11.2013 р. на українсько-російському кордоні був запроваджений більш жорсткий режим забезпечення дотримання митного транзиту стосовно товарів, які ввозяться на територію Митного союзу [36].

Нових конфліктних фарб українсько-російським відносинам у 2013 р. додала безпрецедентна ситуація з потопленням російськими прикордонниками баркасу з українськими рибалками в Азовському морі, у результаті чого 17.07.2013 р. загинуло четверо українських рибалок, а вцілілий рибалка потрапив у своєрідний «російський полон» на понад 100 днів [37].

Вищевикладене дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Позиція Росії щодо реалізації Україною курсу на європейську інтеграцію та суспільно-політичну модернізацію є неконструктивною за змістом та конфліктною за суттю. Її зміст полягає у перешкоджанні формалізації відносин України з ЄС.
2. Росія розглядає рух України до асоціації з ЄС як наближення до російських кордонів тих міжнародних гравців, з якими Москва конкурує у світі, і вважає це загрозою для себе, оскільки втрачає територіальний бар'єр, яким була Україна.
3. Підписання Україною угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС розглядається Росією як остаточна втрата західної частини територіального історичного спадку Російської держави. Ця подія в ідеолого-політичному значенні для Москви буде навіть більш болючою, ніж розпад СРСР у 1991 р. Оскільки тоді існувала надія, що Москва зможе знову стати центром інтеграції на пострадянському просторі, але підписання угоди про асоціацію України з ЄС в символічному розумінні означає, що Україна стала інтегральною частиною Європейського

світу. Більше того, фактичний кордон між Російським і Європейським світами у загальних рисах повернеться до стану на середину XVII ст., а росіяни програють конкуренцію європейцям у боротьбі за вплив на Україну.

4. Підписання угоди про асоціацію між Україною та ЄС означає для Росії втрату перспектив здійснювати інтеграційні проекти за межами власне євразійського вектору розвитку. Крім того, без України суттєво зменшуються шанси на успішний розвиток Митного союзу та ЄЕП.
5. Російське керівництво розуміє неконкурентоспроможний, сировинний характер російської економіки, у зв'язку з чим прагне, використовуючи різні інтеграційні формати, залучити ресурси України та інших країн пострадянського простору для підживлення та зміцнення позицій власної економіки.
6. У разі глибокої економічної інтеграції з ЄС українська економіка з часом вийде на новий технологічний рівень, зміняться структура виробництва, пріоритетність розвитку галузей, умови ведення бізнесу стануть більш цивілізованими, посилиться конкурентоздатність економіки. Можлива успішна модернізація української економіки та суспільно-політичної сфери, ґрунтована на європейських стандартах, неминуче матиме серйозний вплив на російське суспільство. Адже у такому разі під боком у Росії з'явиться серйозна альтернатива соціально-економічного розвитку, на яку росіяни не зможуть не звернути уваги. А така ситуація загрожуватиме ідеологічним та соціально-економічним основам функціонування Російської держави у її традиційному розумінні.

Список використаних джерел і літератури

1. Ставлення громадськості до європейської інтеграції України. URL: <http://dif.org.ua/ua/polls/2013-year/mlfgblfblgmkl.htm>
2. Яким шляхом іти Україні – до якого союзу приєднуватись? URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=196&page=1>

3. Динаміка ідеологічних маркерів: жовтень. URL: <http://ratinggroup.com.ua/products/politic/data/entry/14073/>
4. Стенографический отчет о встрече с творческим коллективом газеты «Комсомольская правда», 23.05.2005. URL: http://www.kremlin.ru/appears/2005/05/23/2050_type63376type63381_88557.shtml
5. Блок НАТО разошелся на блокпакеты. Коммерсантъ. 2008. 07 апреля. №57/П(3874). URL: <https://www.kommersant.ru/doc/877224>
6. Конференция «Православно-славянские ценности – основа цивилизационного выбора Украины». 27.07.2013. Киев. URL: <http://www.kremlin.ru/news/18961>
7. Интервью «Первому каналу» и агентству «Ассошиэйтед Пресс». 04.09.2013. URL: <http://kremlin.ru/news/19143>
8. Заседание международного дискуссионного клуба «Валдай». 19.09.2013. URL: <http://www.kremlin.ru/news/19243>
9. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента России Владимира Путина. Российская газета. Федеральный выпуск. 2007. 27 апреля №4353.
10. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. 03.11.2009. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>
11. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12.07.2008. URL: <http://archive.kremlin.ru/text/docs/2008/07/204108.shtml>
12. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации до 2020 г. 13.05.2009. URL: http://news.kremlin.ru/ref_notes/424
13. Путин В. О наших экономических задачах. 30.01.2012. URL: <http://putin2012.ru/#article-3>
14. Путин В. Новый интеграционный проект для Евразии – будущее, которое рождается сегодня // Известия. — 2011. — 3 октября.
15. Экономические интересы и задачи России в СНГ. М.: Высшая школа экономики, 2010. 48 с.
16. Путин В. Демократия и качество государства. Коммерсантъ. 2012. 06 февраля. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/1866753>
17. Центр развития. Разработка модели долгосрочного прогнозирования основных макроэкономических показателей стран-участниц ЕЭП (Беларуси, Казахстана) и Украины. Работа выполнена по заказу Минэкономразвития. 11.07.2012. URL: http://www.dcenter.ru/science/DC_CIS_NIR_2012.pdf
18. Таможенный Союз: кризисные явления и риски для Украины. 05.09.2013. URL: <http://ru.davinci.org.ua/docs/CU030913.pdf>

19. Послание Президента Федеральному Собранию. 12.12.2012. URL: <http://www.kremlin.ru/news/17118>
20. Пресс-конференция по итогам заседания Высшего Евразийского экономического совета. 24.10.2013. URL: <http://www.kremlin.ru/transcripts/19485>
21. «Нафтогаз» підтвердив, що «Газпром» хоче 7 мільярдів за недобір. 26.01.2013. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/01/26/6982294/>
22. Газпром підписав з поляками меморандум щодо газопроводу «Ямал-Європа-2», 05.04.2013. URL: <http://www.unian.ua/news/564030-gazprom-pidpisav-z-polyakami-memorandum-schodo-gazoprovodu-yamal-evropa-2.html>
23. «Газпром» звинуватив «Нафтогаз» в незаконному реекспорті газу. 25.04.2013. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/04/25/372727/>
24. Торгова війна між Росією і Україною набирає обертів. 17.07.2013. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/07/17/385853/>
25. Росія заборонила ввезення цукерок Порошенка. 29.07.2013. URL: <http://www.epravda.com.ua/news/2013/07/29/387258/>
26. Половецький М. Росія розв'язала торговельну війну проти України. 12.08.2013. URL: <http://www.epravda.com.ua/publications/2013/08/12/389401/>
27. Прес-служба Федерації роботодавців України. Росія блокує український експорт. 14.08.2013. URL: <http://ua.fru.org.ua/rosiya-blokuje-ukrainskij-eksport/>
28. Росія готує реакцію на «самовбивчу» асоціацію України з ЄС. 18.08.2013. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/18/6996231/>
29. Против ТС выступают люди, далекие от жизни. Вести. 2013. 21 августа.
30. Радник Путіна: Україна перестане бути стратегічним партнером. 27.08.2013. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2013/08/27/6996699/>
31. «С подписанием СА Украина перестает быть не просто стратегическим, но даже полноценным партнером». Коммерсантъ Украина. 2013. 03 сентября. №135 (1838).
32. Партнерский режим с Россией у Украины закончится с ассоциированным членством в Евросоюзе. Медведев. 23.09.2013. URL: <http://www.itar-tass.com/c12/886270.html>
33. Заявление Государственной Думы в связи с принятием Европейским парламентом резолюции, содержащей безосновательные обвинения в адрес Российской Федерации. 20.09.2013. URL: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28Spravka%29?OpenAgent&RN=344080-6&02>

34. Новая десантно-штурмовая бригада ВДВ будет сформирована в 2016 году в Воронеже. 08.10.2013. URL: <http://www.itar-tass.com/c96/904828.html>
35. ШвейцМ., Братерский А., Матвеева П. «Точканеозврата» Украиньк Росси. 28.10.2013. URL: http://www.gazeta.ru/politics/2013/10/28_a_5727929.shtml
36. На кордоні з Росією в силу вступили нові правила Митного союзу. 12.11.2013. URL: <http://www.unian.ua/news/604784-na-kordoni-z-rosieyu-v-silu-vstupili-novi-pravila-mitnogo-soyuzu.html>
37. Журналісти відтворили хронологію зіткнення російських прикордонників та українських рибалок. 29.08.2013. URL: <http://tsn.ua/svit/rosiyski-prikordonniki-napali-na-ukrayinskih-ribalok-u-azovskomu-mori-308609.html>

Тетяна Ляшенко

ФАКТОР ВПЛИВУ «РУССКОГО МИРА» НА ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

Поширення концепції «русского мира», який уже безпосередньо загрожує існуванню балансу в світі, базується, зокрема, на широкому розповсюдженні російської мови на територіях колишнього СРСР, пропаганді ідеї єдиного мовного, культурного та політичного простору. Водночас, в усіх нових незалежних державах інтенсивно відбувається процес розвитку національних мов і культур. Виникає протистояння, розвиток якого нерідко призводить до утворення осередків напруги.

У країнах центральноазійського регіону стан російської мови характеризується варіативністю політики лідерів держав (можливо, за виключенням Туркменістану), розбіжностями поглядів суспільства, нерівномірністю внутрішніх умов і зовнішніх впливів.

Дії центральноазійських лідерів свідчить про те, що вони чітко усвідомлюють справжню ціну «дружби» з Москвою. Всі очільники держав ЦА опинились у лещатах подвійного тиску: з одного

боку, підтримка Кремля допомагає їм залишатися при владі протягом тривалого часу, а з іншого – ідеологічна агресія РФ є загрозою для суверенітету країн Центральної Азії та викликає розкол у суспільстві.

Проте, для російських пропагандистських ЗМІ важливо сформувати думку не лише офіційної влади республік Центральної Азії, а, насамперед, багатомільйонного населення регіону. Москва, спостерігаючи за поступовим відходом російської мови з Центральної Азії, зміцнює стратегію «м'якої сили» в сфері освіти.

Ще більше посилення впливу Росії на держави центральноазійського регіону, нав'язування її громадянам поглядів Кремля на події у світі загалом і процеси в Україні, зокрема, шкодить національним інтересам України. Тому дослідження цих процесів, аналіз шляхів протидії їм є надзвичайно важливим і потребує детального розгляду спеціалістами не лише гуманітарного профілю.

Метою статті є розгляд сучасного стану російської мови в державах Центральної Азії, аналіз загроз, які несе кремлівська пропаганда для інформаційного простору регіону та вплив цих процесів на створення іміджу України й сприйняття нашої країни громадянами Центральної Азії.

Намагаючись легітимізувати свої загарбницькі дії, президент В. Путін прикривається «співвітчизниками», до яких зараховується «біля третини мільярду російськомовного населення або майже кожний двадцятий житель планети, який має духовні та ментальні ознаки російськості та є небайдужим до долі і місця Росії у світі» [1, с.64]. Будь-яка логіка відходить на задній план, якщо мова йде про захист «суперетносу», який «несе цивілізацію і культуру». «Реальною метою російського лідера є те, що він називає «інтеграційним проектом» щодо територій колишнього СРСР, задуманим для пожвавлення Росії та відновлення російської цивілізації на позиціях, що належали їй – на його думку – по праву. Путін прийняв його в якості своєї місії і вірить, що успішне

здійснення цього проекту гарантуватиме йому міцне місце в російській історії» [2].

21 червня 2020 р. в інтерв'ю в рамках програми «Москва. Путін. Кремль» на телеканалі «Росія 1», зокрема, В. Путін заявив: «Виникає питання: якщо та чи інша республіка увійшла до складу Радянського Союзу, але отримала в свій багаж величезну кількість російських земель, традиційних російських історичних територій, а потім раптом вирішила вийти з складу цього Союзу – ну хоча б тоді виходила з тим, з чим прийшла. І не тягла б з собою подарунки від російського народу».

Висловлювання В. Путіна не були прокоментовані жодним державним діячем країн Центральної Азії. Деякі місцеві політологи вважають, що промова була насамперед спрямована на російську внутрішню аудиторію. Але така заява не перший випадок імперського ставлення до сусідніх держав. Варто лише згадати коментар В. Путіна в 2014 р. про те, що казахи не мали власної державності. Не звертати уваги на подібні посили войовничо налаштованої держави, яка наразі перебуває у важкій економічній та політичній кризі, видається недалекоглядним. Подібний наратив безпосередньо впливає на російську діаспору, що проживає в державах Центральної Азії, закликаючи її, за словами Путіна, «залишатися на просторах великого русского мира» [13].

Прагнення Росії відродити колоніальне панування над Центральною Азією все частіше проявляється в спробах Москви втрутитися у внутрішні справи пострадянських держав. Наприкінці квітня 2020 р. міністерство юстиції Узбекистану запропонувало внести зміни до законодавства, що передбачають штрафи для чиновників за невикористання узбецької мови в діловодстві. Після цього розгорілась дискусія, в якій навіть взяла участь речниця МЗС Росії М. Захарова. За визначенням видання «Diplomat» М. Захарова «політизувала питання», заявивши, що прихильники пропонуваніх змін представляють меншість в Узбекистані, а також, що «збереження російської мови в офіційному вжитку в пов-

ній мірі відповідає духу історії та сучасній якості наших відносин, а головне – інтересам численних громадян Узбекистану, які часто роблять вибір на користь навчання або роботи в Росії» [3]. Авторка статті в «Diplomat» У. Хашимова зазначила: «Це – вперше в історії незалежного Узбекистану, коли російський чиновник прокоментував суто внутрішню справу країни» [3].

Казахстан і Киргизстан були та залишаються найбільш русифікованими країнами Центральної Азії. Навіть при суттєвому зниженні кількості росіян в цих державах, російська мова тут має найбільш сприятливий, порівняно з іншими державами Центральної Азії, правовий статус. Росіяни залишаються більшістю в двох регіонах Казахстану (Північно-Казахстанська та Костанайська області), займають значну частку (понад 25% населення) ще в п'яти регіонах країни – Східно-Казахстанській, Павлодарській, Карагандинській і Акмолинській областях, а також в Алмати. Хоча загалом казахів в Казахстані стало більше на 255 тис. і на 1 січня 2019 р. їхня кількість складала 70,23 % [4].

На суспільну думку в Казахстані досі суттєво впливають російські ЗМІ. Згідно зі спостереженнями експертів із початку україно-російського конфлікту казахстанське суспільство розділилося на два ворогуючі між собою табори. При цьому, вважають вони, в більшій частині населення країни явно домінують проросійські настрої, які нерідко мають агресивний характер. Власник медіа-групи «ТАН» Арманжан Байтасов у 2014 р. поскаржився: «Я беру участь у кількох Whats App-чатах і відчуваю агресивність моїх опонентів, явно прокачаних російською ідеологією. Такі люди вкрай вороже ставляться до іншої точки зору, і цей свій негатив абсолютно не приховують» [5]. На думку А. Байтасова, проросійська орієнтація значної частини казахстанського населення є наслідком тієї інформаційної політики, яка проводиться в країні: «Все почалося з кінця 90-х – початку 2000-х рр. Держава стала регулювати вітчизняні ЗМІ. Це і обмеження ретрансляції зарубіжних каналів, і введення правила мовлення за принципом 50 на

50. Тобто 50 відсотків казахською мовою і 50 відсотків на інших мовах. Нарешті, поділ ЗМІ на тих, хто отримує кошти з державного бюджету, і тих, хто нічого не отримує і виживає як може» [5].

Особлива увага з боку Російської Федерації приділяється східному Казахстану, де зосереджена велика кількість етнічних росіян. Казахстан за національним складом населення, географічним і економічним становищем має з Україною багато спільного. Як і в Україні, росіяни становлять у Казахстані близько 1/5 населення, яке в своїй більшості говорить російською мовою. Республіка має величезний кордон з Росією, а їхні економіки так тісно інтегровані, що «самостійно» існувати Казахстану досить важко.

За словами відомого казахського журналіста С. Малеева, «... у російських шовіністів були і є претензії і до нашої країни. І якби сьогоднішня війна всіх цих «стрільців і бісів», перетворилася б для терористів Південного Сходу України в легкий променад, про який їм так мріялося спочатку, то наступними на черзі до поглинання Росією стояли б ми» [6]. Поряд з цим, «Путіну не забезпечити своєї історичної спадщини тільки шляхом загарбання Криму. Його бачення вимагає більш великої Росії, сформованої або територіально, або на екстериторіальних засадах. Але це бачення не може бути реалізоване мирними способами або залишатися стійким на довгий час. В Україні, в Казахстані та інших частинах колишньої радянської території (в тому числі і в самій Росії) занадто багато людей, які не потерплять цього» [6]. До можливої появи в Східному Казахстані російських «зелених чоловічків» місцеві жителі ставляться вкрай скептично. Однак журналісти зазначають, що радіти приходу «ввічливих людей» будуть 90% місцевих росіян, хоча й не дуже сподіваються на це. Мовляв, у Криму та Донбасі є за що воювати, а в Казахстані – лише голий степ.

На інформаційному ринку країн Центральної Азії працює ряд російських ЗМІ, включаючи федеральні видання, телеканали та новинне агентство «Спутнік» з метою сформувати позитивний імідж Росії. За допомогою підконтрольних медіа-каналів Москва

намагається переконати громадян Центральної Азії в правильності своєї зовнішньої політики. Це стосується насамперед бойових дій повітряних сил РФ у Сирії, підтримки сепаратистів на сході України, анексії Криму тощо. Окрім того, як зазначив медіа-експерт із Бішкека Е. Сатибеков: «Для Москви важливо залучити керівництво країн Центральної Азії в різні ініційовані [Москвою] проекти, наполягаючи на тому, що вони відповідають інтересам нашого регіону... Без підтримки правлячих еліт Кремлю було б важко реалізувати, наприклад, ідею Євразійського економічного союзу (ЄАЕС)» [7].

В політичну площину перейшло наразі мовне питання в Киргизстані. Свідчення цьому – неодноразові висловлювання чиновників, представників держкомісії з розвитку державної мови про те, що час ікс – час перекладу діловодства на киргизьку мову – настав. І зволікати з цим більше не можна. Адже в Республіці Киргизстан навіть на офіційному рівні не використовується державна киргизька мова: «Національна комісія з державної мови виступила з ініціативою, щоб всі телеканали Киргизії перейшли на національну мову «хоча б на 50%». При цьому, за даними, отриманими в результаті моніторингу становища російської діаспори в країнах колишнього СРСР (замовником проекту був МЗС РФ), тільки 7% опитаних володіють киргизькою досконало, 23% можуть трохи спілкуватися і 70% не знають її взагалі. Майже 10% опитаних заявили, що у разі повного витіснення російської мови вони покинуть республіку. І тільки 27% сказали, що залишаться і вивчать державну киргизьку мову. Більше половини росіян живуть з думкою про від'їзд до Росії, і лише 2% збираються залишитися» [8, с.53].

Тим не менш, в усіх державах Центральної Азії спостерігається чітка тенденція як до зниження частки росіян, так і до зниження рівня використання російської мови. У Казахстані, наприклад, частка росіян протягом останнього часу знизилася на 0,44 п.п. (35,5 тисяч осіб) і на 1 січня 2019 р. склала лише 19,32% населення

країни. Змінилась ситуація з навчанням. На початку 1990-х рр. 65% школярів у Казахстані навчалися російською мовою, 32% – казахською. За 28 років ситуація змінилася: за даними за 2018 р., близько 32% дітей навчалися в російських класах, 65% – в казахських.

В інших країнах центральноазійського регіону також спостерігається чітка тенденція до скорочення вжитку російської мови. Так, у Туркменістані та Узбекистані, порівняно з 1989 р., чисельність російськомовного населення знизилась з 15-17% до 2-3% згідно з експертними оцінками, оскільки офіційних даних немає. Володіють російською мовою: в Узбекистані трохи більше 14%, а в Туркменістані – 12%. Взагалі не володіють російською мовою 59% населення Узбекистану і 82% населення Туркменії. При цьому росіян в Узбекистані – 4,91%, у Туркменістані – 3,23%, а в Таджикистані – 0,46%.

Починають втрачати позиції в країнах Центральної Азії і російські федеральні телеканали. Наприклад, у Киргизстані з кожним роком зменшується кількість глядачів російських каналів. До такого висновку дійшли бішкекський Центр політичних технологій «Pro-kg» та Центр соціологічних досліджень і прогнозування «Ел-пикір» у результаті спільного дослідження, проведеного в березні 2017 р. Так, одне з опитувань, в якому взяли участь 1 200 респондентів з 48 міст Киргизстану, продемонструвало, що 72,9% опитаних використовують киргизьке національне телебачення в якості основного джерела політичних новин, а російське телебачення дивляться тільки 17,6% респондентів, що на 3,2% менше, ніж у 2015 р. [9].

Експерти вважають це закономірним результатом методів і підходів, що використовуються російськими медіа в Центральній Азії. Медіа-експерт з Бішкека Е. Сатибеков зазначив, що російські телеканали «перегинають палицю», проводячи пропагандистську інформаційну політику, а також наголосив, що «один із ключових напрямків інформаційної політики прокремлівських ЗМІ –

це просування позитивного іміджу президента Росії В. Путіна, як політика, здатного забезпечити стабільність і безпеку в Центральній Азії» [10].

Поряд з цим, блогер Азіз Хакімов на своїй сторінці у Facebook 4 квітня 2020 р. написав: «Російська пропаганда через ТБ, інтернет і ЗМІ дотягується своїми щупальцями і до нас з вами, і у неї це виходить. Я думаю, що нам потрібно, по можливості, максимально захищати наше населення від цієї вкрай деструктивної, шкідливої інформації». Його пост отримав сотні позитивних реакцій і коментарів. Мешканець Самарканда Абдурахмон Обідов сказав в інтерв'ю, що перестав дивитися російське телебачення після того, як одного разу побачив негативний репортаж про узбеків-мігрантів: «Російські ЗМІ показують нас так, ніби ми злочинці або дикуни. І після цього вони хочуть, щоб ми їм довіряли?» [11].

У червні 2019 р. телеведучий В. Соловійов викликав обурення казахстанців, заявивши в ефірі телеканалу «Росія-1», що Москва повинна розбомбити біолабораторії в Алмати. В Узбекистані лунають заклики до влади активніше боротися з російською пропагандою, а політичні пропагандистські програми заборонити взагалі.

Натомість інформаційна політика Росії безпосередньо в країнах Центральної Азії подає зовсім іншу картину взаємин між росіянами та вихідцями з регіону ЦА – це взаємоповага і дружба. Наголос робиться на співпраці, добросусідстві та переплетенні культур.

Подібна нещирість кремлівських ЗМІ спрямована на використання сусідніх держав Центральної Азії у своїх цілях. Адже Центральна Азія з більш ніж 50-мільйонним населенням і багатими запасами природних копалин, гідроресурсів, стратегічною транзитною інфраструктурою завжди перебувала і залишається в сфері інтересів Росії, зазначає медіа-експерт із Бішкека Ерлан Сатибеков [10].

Все більше молоді в центральноазійському регіоні дізнається новини з альтернативних джерел. Міжнародна організація Інститут з висвітлення війни і миру (IWPR), яка займається в Центральній Азії питаннями розвитку ЗМІ та прав людини, провела дослідження споживання новин в інтернеті та способів отримання інформації онлайн, підсумки якого представила в Алмати 9 вересня 2019 р. Робота охопила чотири країни Центральної Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. З травня по червень 2019 р. було опитано 4130 громадян-користувачів інтернету. У звіті IWPR йшлося, що «в останні роки в Центральній Азії зростає частка користувачів соціальних мереж, новинних сайтів, месенджерів та додатків для смартфонів. На цьому тлі збільшується і кількість форм дезінформації й маніпуляції, фейкових новин і «клікбейтних» заголовків» [11]. Автори дослідження висловили стурбованість з приводу рівня інформаційної грамотності населення, наголосивши, що «на порядку денному гостро стоїть питання про те, як забезпечити збалансований, об'єктивний і альтернативний контент в ЗМІ» [11].

Усе частіше жителі країн Центральної Азії надають перевагу онлайн-інформації рідною мовою, вважаючи російськомовні новинні ресурси пропагандою. Найпопулярнішими джерелами інформації в Центральній Азії є соціальні мережі, куди, щоб дізнатися про новини, заходять від 87% (Узбекистан) до 92% (Киргизстан) користувачів. У Таджикистані (82%) та Узбекистані (70%) провідною соціальною мережею для отримання новин виявився Facebook, в той час як в Казахстані (89%) й Киргизстані (83%) люди набагато частіше отримують новини з Instagram. Наступними в уподобаннях йдуть новинні сайти – від 75% в Киргизстані до 82% в Узбекистані.

Найменш затребуваними онлайн-джерелами новин у Центральній Азії виявилися месенджери в силу особливостей платформи. В Узбекистані 60% респондентів знайомляться з новинами

в Telegram. WhatsApp більше користуються в Казахстані і Киргизстані, Telegram і Viber більше поширені в Таджикистані.

У звіті IWPR відзначається зростання попиту на контент в інтернеті казахською та киргизькою мовами в Казахстані та Киргизстані, а в Таджикистані й Узбекистані більшою популярністю користуються блоги, що пропонують контент таджицькою або російською мовами.

Отже, якими б «гуманітарними проектами» не прикривалась Російська Федерація, немає сумнівів, що Кремль веде боротьбу за уми підростаючого покоління, нав'язуючи їм свою культуру та цінності. Лояльність до російської мови, як і до самої Росії в країнах Центральної Азії зберігається значною мірою через необхідність виїжджати на заробітки до Росії, де постає питання іспиту з російської мови, історії Росії та її законодавства. «Оскільки життя в деяких центральноазійських республіках колишнього СРСР сьогодні великою мірою залежить від трудових мігрантів, ці люди, незважаючи на суперечливе ставлення з боку російського суспільства, в цілому позитивно налаштовані до Росії і готові активно вивчати російську мову й засвоювати російську культуру. Слід відзначити, що геокультурний варіант «русского мира»... відзначається реалістичним тлумаченням сьогоденної складної демографічної ситуації в Росії та наявністю позитивного потенціалу для використання трудових мігрантів з Центральної Азії з метою зміцнення позицій Росії в Азії і світі» [12, с.68].

Також Москва, за твердженням західних і деяких казахстанських аналітиків, може спровокувати в республіці внутрішні заворушення і, скориставшись ними, захопити північні і північно-східні області країни за таким само сценарієм, який відбувся в Криму. Тому необхідно тверезо підходити до внутрішньої та зовнішньої політики держав Центральної Азії. Усвідомити, що деякі їхні кроки обумовлені жорстким впливом або навіть шантажем з боку РФ і є способом зберегти цілісність територій або отримати суттєву фінансову підтримку. Проте, зважаючи на все більше

входження в життя альтернативних джерел інформації, Україна отримує можливість активніше просуватися в інформаційний простір цього регіону, спираючись насамперед на молоду інтернет-аудиторію, залучати до українського інформаційного кола нечисельну українську діаспору.

Список використаних джерел і літератури

1. Батанова О.Н. Русский мир и проблемы его формирования: дисс. канд. полит. наук. Москва, 2009. 163 с.
2. Brill Olcott M. Will Kazakhstan be Next in Putin's Reintegration Project? Московский Центр Карнеги. URL: carnegie.ru/2014/03/05/
3. Hashimova U. Can Uzbekistan Put the Uzbek Language First? The Diplomat. 2020. 19 May. URL: <https://thediplomat.com/2020/05/can-uzbekistan-put-the-uzbek-language-first/>
4. Этническая карта Казахстана: казахов больше, европейцев меньше, третий мононациональный регион. URL: <https://vlast.kz/obsshestvo/32977-etniceskaa-karta-kazahstana-kazahov-bolse-evropejcev-mense-tretij-mononacionalnyj-region.html>
5. Об информационной безопасности и евразийском рынке масс-медиа. URL: <http://sayasat.org/tribune/1040-ob-informacionnoj-bezopasnosti-ievrazijskom-rynke-mass-medjia>
6. Угрожают ли Казахстану российские СМИ? URL: <http://russobalt.org/forum/topic/524527-ugrozhaiut-li-kazahstanu-rossiiskie-smi/>
7. «Мы не дураки», – говорят оскорбленные кыргызы российским СМИ. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2018/09/03/feature-01
8. Немешина Л. Русские в Киргизии: этнокультурная и социально-политическая структура. Русский мир в Центральной Азии: сборник статей и материалов. Бишкек, 2007. Вып. 1. С. 34–54.
9. Алтынбаев К. По результатам опросов, российское телевидение теряет влияние на родине и в Центральной Азии. URL: <http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmica/features/2019/08/22/feature-01>
10. Унижение таджикской журналистки в московском аэропорту вызвало общественный резонанс. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/10/25/feature-01
11. Жители Центральной Азии стали все чаще знакомиться с новостями

- на родном языке. URL: http://central.asia-news.com/ru/articles/cnmi_ca/features/2019/09/12/feature-01
12. Котигоренко В., Рафальський О. Ідеологічний проект «руського мира» і політичні переваги та уподобання населення українського Донбасу. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2013. Вип. 5 (67). С. 53–76.
  13. Каликулов Д. В Казахстане озадачены словами Путина о русском мире. URL: https://www.bbc.com/russian/international/2014/09/140901_kazakhstan_putin

Олег Цанко

КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ В КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

Однією з основних тенденцій, що визначають розвиток сучасного світу, є формування у результаті активізації регіональних інтеграційних процесів т. зв. «великих просторів». Зазвичай «великий простір» формується найбільш потужною державою, яка претендує на роль регіонального лідера і тим самим прагне поставити під свій контроль як основні фінансові потоки, так і обіг товарів та послуг інших, слабкіших в економічному відношенні країн регіону. Як підказує сучасна геополітична практика, для забезпечення регіонального лідерства державам, які претендують на цю роль, необхідно перш за все добитися неформального політичного домінування, яке в ідеалі поєднується з перевагами культурно-цивілізаційного та інформаційного характеру.

В статті запропонована характеристика основних чинників зовнішньої політики РФ щодо країн Центральної Азії, які розглядаються нинішнім російським керівництвом як зона традиційного російського впливу на політику цих держав. Саме РФ, як геополітична спадкоємиця СРСР та Російської імперії, вирізняється прагненням встановити приховану гегемонію над країнами Центральної Азії, до яких відносяться Казахстан, Узбекистан,

Туркменістан, Киргизія і Таджикистан. Зазначені країни, на думку російських керманічів, є невід'ємною складовою пострадянського «великого простору» в якому, як зазначає Г. Кіссінжер, Росія прагне зберегти свою «домінуючу роль» [1].

Серед російських дослідників зовнішньої політики РФ щодо країн Центральної Азії варто назвати П. Бологова, І. Звягельського, А. Казанцева, С. Караганова, О. Малашенка, Д. Попова, Д. Треніна. Західні фахівці з даної проблематики – Р. Елісон, С. Корнел, А. Кулі, М. Ларюель, Е. Макглінчі, С. Радніц. Сучасні процеси розвитку ЦА досить активно вивчають китайські вчені – Лі Сін, Лі Фенлінь, Ма Бо, Фен Шаолей, Чжао Хуашен. Поряд з цим, слід відзначити доробок науковців з країн ЦА, зокрема С. Акімбекова, М. Лаумуліна, А. Нурші, Н. Омарова, К. Сироежкіна, Г. Чуфріна. Різні аспекти політики РФ в ЦА розглядаються також у працях вітчизняних вчених – О. Васильєва, С. Даниленка, М. Дорошка, О. Кондратенка, М. Мурашкіної, Б. Парохонського та інших.

Але, незважаючи на великий обсяг наукових напрацювань, численні аспекти російської зовнішньої політики в регіоні залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті полягає у дослідженні основних напрямків зовнішньої політики РФ щодо країн Центральної Азії, а також визначенні її загальних рис та особливостей.

Говорячи про сучасні країни Центральної Азії, слід зазначити, що після розпаду СРСР в 1991 році, в них, на відміну від інших країн пострадянського простору, було відсутнє уявлення щодо принципів традиційного суверенітету, а процес формування їхньої національної ідентичності та становлення відповідної державницької ідеології ще не був завершеним. В цьому відношенні слід також зазначити, що за винятком Казахстану, в жодній з центральноазіатських союзних республік не було організованих рухів чи партій, які ставили за мету досягнення незалежності. За таких обставин, колишні республіканські но-

менклатурні еліти фактично стали єдиними, хто міг взяти владу у цих країнах, здійснивши її «приватизацію». Із західної моделі ними були запозичені окремі зовнішні атрибути ліберальної демократії та елементи ринкової економіки. В цьому відношенні слід зазначити, що найбільш прогресивною зовні виглядала Киргизія, в якій її перший президент А. Акаєв створив «симулякр» відносно демократичного режиму і підпорядкував собі регіональні кланові угруповання. Однак, попри відмінності між окремими країнами, у всіх них правлячі еліти безконтрольно здійснюють присвоєння собі «левої частки» народного господарства, установивши авторитарні режими. У нових державах були відсутні також і власні збройні сили та служби безпеки. Ситуацію в цих країнах ускладнювало ще й те, що в часи Радянського Союзу кордони між республіками Центральної Азії по суті слугували адміністративними межами. Тому в спадщину від СРСР залишилися численні територіальні суперечки, вирішення яких ускладнювалося наявністю в цих країнах значної кількості етнічних меншин. Особливо це стосувалося Таджикистану, де протягом 1992-1997 рр. тривала громадянська війна та Ферганської долини в Узбекистані. Актуалізувалася також проблема ісламістського екстремізму.

Все це загалом, спричинило серйозну за масштабами і наслідками кризу в економіці цих країн, створило соціальну напруженість, що в кінцевому результаті призвело до суттєвого зниження життєвого рівня населення [2].

Незважаючи на ці складнощі, країни Центральної Азії на сьогодні представляють великий інтерес з боку світових країн-лідерів в першу чергу завдяки своєму географічному положенню на шляхах між Сходом і Заходом. Проте для ефективної реалізації власної транзитної ролі, цим країнам потрібні сучасні, достатньо розвинені та забезпечені відповідною інфраструктурою магістральні шляхи залізничного, а також трубопровідного та автомобільного транспорту. Поряд з цим, регіон виділяється ще

й багатством паливно-енергетичних ресурсів та значними покладами різноманітних видів рудних та інших корисних копалин. Таджикистан та Киргизстан також володіють потужним гідроенергетичним потенціалом.

Щодо Росії, то в перші після розпаду Радянського Союзу роки її тогочасне керівництво, формально сповідуючи ліберально-демократичні цінності, в принципі не заперечувало проти набуття іншими пострадянськими країнами державного суверенітету. Більше того, саме перший президент РФ Б. Єльцин, ще в 1990 році проголосив т.зв. «парад суверенітетів», чим сприяв прискоренню процесу розпаду СРСР як державного утворення в грудні 1991 р. Однак, починаючи з 2000-х рр. нова правляча верхівка взяла курс на поновлення статусу РФ як великої держави – спадкоємиці колишнього СРСР. Тому території колишніх радянських республік і навіть весь «посткомуністичний простір» на схід від Берлінської стіни розглядаються російським керівництвом як сфера «життєвих інтересів» РФ. Не винятком є й країни Центральної Азії.

Саме ж геостратегічне бачення сучасного керівництва РФ ґрунтується на засадах багатополярності. На концептуальному рівні вважається, що «міжнародні відносини переживають перехідний період, сутність якого полягає у формуванні поліцентричної міжнародної системи» [3]. В сучасних доктринальних документах РФ особливо наголошується на об'єктивному характері формування потужних регіональних об'єднань (організацій), необхідності вироблення правил їхньої взаємодії і навіть на потребі їхнього інституційного оформлення [4]. Саме під впливом такого бачення, створена ще в 1991 р. Співдружність незалежних держав (СНД), перетворилася у підконтрольну Москві політико-економічну структуру.

У своїй стратегії щодо країн Центральної Азії Росія активно використовує механізм двосторонніх відносин. Російське керівництво намагається контролювати експорт енергоносіїв з країн ЦА до Європи. Великий російський бізнес також зацікавлений в

проникненні до провідних галузей економіки центральноазіатських країн, їхніх комунікаційних систем, ринків товарів та послуг. Водночас РФ зацікавлена в забезпеченні надійної системи захисту від ісламістського екстремізму, котрий доцільно зупиняти по той бік державного кордону. Значні небезпеки пов'язані також з наркотрафіком з країн ЦА, потоками контрабанди, переміщенням нелегальних мігрантів тощо.

На початку 2000-х рр. Москва проводила політику, спрямовану на здійснення максимального впливу на всі країни ЦА, котру М. Ларюель та А. Кулі визначили як «об'єднуй та впливай» («unite and influence») [5]. Цей вплив був найбільш виражений в економічній, військово-політичній та безпековій сферах. Так, в економічній сфері, з метою посилення свого впливу на країни регіону, РФ стала одним з ініціаторів створення 10 жовтня 2000 р. в Астані Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Країнами-членами ЄврАзЕС, поряд з Росією та Білоруссю, стали і три центральноазіатських держави – Казахстан, Таджикистан і Киргизстан. Створення ЄврАзЕС мало на меті, перш за все, формування повномасштабної зони вільної торгівлі, запровадження спільних митних тарифів та єдиної системи заходів нетарифного регулювання. Саме в рамках ЄврАзЕС, попри численні проблеми, здійснювалося формування Митного союзу (МС) та Єдиного економічного простору (ЄЕП). У вересні 2005 р. на саміті в Санкт-Петербурзі було ухвалено рішення про об'єднання з ЄврАзЕС регіональної Організації центральноазіатського співробітництва (ОЦАС). У 2006-2008 рр. до ЄврАзЕС вхпив Узбекистан [6].

Протягом 2013-2014 рр. відбувалася реорганізація ЄврАзЕС, структури якого поступово передавали свої функції Євразійській економічній комісії (ЄЕК). З 1 січня 2015 р. ЄврАзЕС припинив існування, оскільки розпочав діяльність Євразійський економічний союз (ЕАЕС). Створюючи перелічені інтеграційні структури, Росія тим самим намагалася посилити свій економічний вплив

на країни Центральної Азії, що в перспективі мало б призвести до формування підконтрольного їй економічного та політичного союзу.

Характеризуючи зовнішню політику РФ у Центральній Азії, слід зазначити, що найбільших успіхів вона досягла у воєнно-політичній та безпековій сферах. Ще 15 травня 1992 р. в Ташкенті був укладений Договір про колективну безпеку. У 2002 р. його країни-учасниці створили Організацію договору про колективну безпеку (ОДКБ). Слід зазначити, що співпраця в рамках Ташкентського договору та згодом ОДКБ була в цілому корисною для центральноазіатських держав, оскільки сприяла становленню та розвитку їхніх національних збройних сил. Для країн ЦА участь у сформованих під егідою РФ військово-політичних інтеграційних структурах зумовлюється насамперед безпосередніми загрозами з боку міжнародних терористичних організацій, таких як угруповання «Ісламська держава». Крім того, для правлячих еліт країн Центральної Азії, участь в ОДКБ диктується ще й їхнім прагненням забезпечити подальше стабільне існування власних політичних режимів.

Для країн ЦА потужним стимулом до співпраці з Росією виступає фактор безпеки, зокрема загроза поширення ісламістського тероризму, особливо з території Афганістану. При цьому і для РФ захист колективної безпеки виступає офіційним виправданням її присутності у центральноазіатському регіоні. Виявляючи зацікавленість у врегулюванні ситуації в Афганістані, Росія подавала знак, що вона має власні геополітичні інтереси в регіоні, який, принаймні до 2021 р., вважався сферою контролю США. Крім того, на думку окремих спостерігачів, зокрема Е. Макглінчі, країни ЦА не висловлюють намірів заперечувати політичну гегемонію Москви в регіоні [7]. Водночас очевидне прагнення РФ домінувати в ОДКБ викликає обґрунтовані побоювання партнерів по блоку щодо їхньої власної безпеки [8]. Саме цим пояснювалося рішення Узбекистану призупинити своє

членство в ОДКБ у 2012 р. Політику російського гегемонізму не сприймають також Казахстан і Туркменістан. Навіть найбільш економічно залежні від Росії Киргизстан і Таджикистан намагаються забезпечувати свої національні інтереси, маневруючи між нею та Китаєм.

Загалом, слід зазначити, що для сучасних зовнішньополітичних інтересів РФ, особливо після російської агресії проти України в 2014 р., Центральна Азія виступає в якості території надзвичайного геополітичного значення [9, с.15]. Протистояння РФ із Заходом стимулювало російське керівництво до «повороту на Схід». При цьому керівництво РФ висловлювало прагнення побудувати, разом з партнерами по ЄАЕС, Китаєм та іншими країнами Азії, так звану «Велику Євразію». Центральноазіатський вектор посідає важливе місце в політиці РФ, яка, на думку оглядачів, «звикла до імперського варіанту – ексклюзивного контролю і недопущення присутності інших великих держав» [10].

В ході реалізації своїх зовнішньополітичних амбіцій у Центральній Азії Росія зіштовхнулася з потужними зовнішньополітичними гравцями в особі Китаю та США. Так, зокрема Китай, реалізуючи з 2013 р. свій проект «Один пояс – один шлях» намагається перетворити країни центральноазіатського регіону в основних транзитерів китайських товарів до Європи, а також на сировинно-енергетичний придаток китайської економіки. Означений проект передбачає розбудову виробництва та інфраструктури навколо створюваних транспортних коридорів. Китайські компанії вкладають свої інвестиції в першу чергу в розвиток видобутку енергоносіїв, гірничодобувну та переробну галузі економіки країн центральноазіатського регіону. На сьогодні для Китаю є важливим забезпечити отримання гарантованих доходів від своїх інвестицій, що мотивує зацікавленість у стабільності геополітичної ситуації в регіоні ЦА у довгостроковій перспективі [11, с.19]. Загалом Китай віддає перевагу розвитку економічної взає-

модії з країнами ЦА, а Росія – збереженню політичної та воєнної гегемонії [12].

Щодо позиції США відзначимо, що створення на центрально-азіатському просторі неформальної зони контролю або «імперії» на чолі з РФ теж не відповідає їх геостратегічним інтересам. Ще в 2005 р. американськими аналітиками на чолі із С.Ф. Старром був висунутий проект формування під егідою США умовного об'єднання «Партнерство Великої Центральної Азії для співробітництва та розвитку» у складі Афганістану та п'яти пострадянських країн регіону Центральної Азії [13]. На перспективу висловлювалися припущення, що зазначене «Партнерство» зможе бути перетворено на окрему міжнародну організацію [14, р.7]. У 2011 р. США запропонували проект «Нового Шовкового шляху» (НШШ) який передбачав інтеграцію країн ЦА, Афганістану, Пакистану та Індії, проте його реалізація від самого початку зіштовхнулася з численними проблемами і перешкодами.

Російська агресія проти України в 2014 р. супроводжувалася черговим загостренням відносин США та РФ, що в свою чергу призвело до активізації американської політики в регіоні ЦА. Так, після ухвалення в листопаді 2015 р. у Самарканді Спільної декларації про партнерство та співробітництво, співпраця країн ЦА зі США (у форматі «5+1») отримала новий імпульс. Водночас реалізація практичних проектів просувалася вельми повільно, оскільки Афганістан залишався й залишається головним вогнищем нестабільності в регіоні. Після офіційного виведення з Афганістану Міжнародних сил сприяння безпеці (ISAF), в 2014-2021 рр. на її теренах залишалися війська США та невоєнна місія НАТО «Рішуча підтримка» («Resolute Support Mission»). Утім США марно покладалися на спроможність афганських військ і спецслужб (у співпраці з Місією) придушити осередки «Талібану» і протистояти проникненню формувань «Ісламської держави». Хоча на саміті НАТО 25 травня 2017 р. було ухвале-

но рішення про розширення «Рішучої підтримки», адміністрації Д. Трампа і Дж. Байдена були загалом націлені на вихід військ США з Афганістану, що й відбулося у проміжок між 9 березня 2020 р. та 31 серпня 2021 р.

Адміністрація Дж. Байдена не виявляє прагнення до рішучого втручання в центральназіатські справи. Водночас США вочевидь зацікавлені у стримуванні Китаю та перешкоджанню впливу Росії. Очевидно, що суперництво між Росією та США в ЦА працює на користь КНР, яка використовує широкий спектр можливостей для посилення власних позицій у регіоні. За таких обставин, російське керівництво у відносинах з країнами Центральної Азії дедалі більше орієнтується на розвиток двосторонніх відносин. При цьому Росія стикається з намірами кожної з країн регіону вирішувати власні проблеми. Так, наприклад, Казахстан, якого традиційно вважають головним стратегічним союзником Росії в ЦА, у своїй зовнішній політиці прагне максимально реалізовувати власні національні інтереси. За оцінкою С. Радніца, міркування суверенітету для Казахстану зазвичай превалюють над побажаннями Москви [14].

З економічного погляду, Казахстан прагне забезпечити собі економічні переваги від участі в ЄАЕС. На міжнародній арені Астана намагається здійснювати багатовекторну стратегію. Крім традиційних тісних відносин Казахстану з РФ, важливу роль відіграє й двостороннє співробітництво з Китаєм. Поряд із цим, Казахстан зацікавлений у подальшому розвитку економічних взаємовідносин зі США та країнами Європи. Зі свого боку зміцнення зв'язків з такими центрами сили, як США, ЄС та Китай, дозволяє урядовим колам Казахстану збалансувати російське економічне домінування в регіоні [15, с.5].

В безпековій сфері керівництво Казахстану усвідомлює потенційну небезпеку агресії з боку РФ за «українським сценарієм» [9, с.16]. Претензії з боку РФ можуть виправдовуватися посиленням етнічних чинників. Так, згідно з даними останнього перепису на-

селення за 2009 рік в Казахстані проживало 3 млн. 793 тис. росіян, що становило 23,7% населення [16, с.16]. При цьому, на півночі та сході країни, вздовж кордону з Росією, частка росіян разом з білорусами, німцями, татарами й представниками інших етносів, мовою спілкування яких є російська – перевищувала 50%. Велике занепокоєння з боку керівництва Казахстану викликає діяльність російських козацьких формувань, які створюються за підтримки військово-політичного керівництва РФ поблизу кордону з Казахстаном. За останні 10 років козацькі формування із культурно-етнографічних товариств перетворилися у напіввійськові організації проросійської спрямованості. При цьому спостерігається загроза їх поширення і на території Казахстану. Зважаючи на ці обставини, влада Казахстану робила спроби обмеження військово-технічного та політичного впливу РФ. У двох воєнних доктринах Казахстану, ухвалених у 2007 та 2011 рр., визначалася необхідність орієнтації армії на стандарти НАТО. У 2008 р. Казахстан вів перемовини про постачання систем ППО з виробниками США, Франції, Ізраїлю.

Казахському керівництву доводиться маневрувати між політичними та економічними вимогами російської сторони, позицією іноземних компаній, що отримують прибутки від видобування й продажу казахської сировини, і необхідністю вирішувати свої завдання у відносинах з провідними партнерами в рамках кожного з цих напрямів. Результатом такого маневрування, на наш погляд, є нинішнє членство Казахстану у Євразійському економічному союзі.

Щодо Узбекистану, то володіючи відносно потужним економічним, демографічним та військовим потенціалом, ця країна проводить гнучку й самостійну зовнішню політику. В безпечній сфері керівництво Узбекистану прагне дистанціюватися від геополітичних та гео економічних проектів під егідою Росії. Так, через розбіжності з іншими країнами-членами ЄврАзЕС щодо ведення митної політики, у 2008 р. Узбекистан призупинив своє

членство в цьому об'єднанні. У 2012 р. країна вийшла також із ОДКБ. На сьогодні спільним геополітичним інтересом для Росії та Узбекистану залишається боротьба з ісламістським екстремізмом, який становить традиційну загрозу безпеці Узбекистану. Крім того, стратегічним інтересам РФ у принципі відповідає існуючий в цій країні авторитарний режим, який слугує гарантом регіональної стабільності.

Узбекистан зацікавлений у розвитку економічної співпраці з іншими пострадянськими країнами, свідченням чого було підписання 31 травня 2013 р. Протоколу щодо застосування Договору про ЗВТ СНД між його сторонами та Узбекистаном [17, с.16]. При цьому Узбекистан активно співпрацює з Китаєм, розвиває відносини з ЄС і США та підтримує робочий діалог з НАТО [18, с.13], що свідчить про багатовекторність його зовнішньої політики. Після 2017 р. уряд Узбекистану провів успішні переговори про врегулювання прикордонних проблем з усіма сусідами, включаючи складні проблеми територіального розмежування з Таджикистаном і Киргизстаном у районі Ферганської долини. Були досягнуті й окремі компромісні рішення з приводу гідроенергетичних проектів, які впливають на розподіл водних ресурсів. При цьому участь Росії в будівництві потужних ГЕС в горах Киргизстану та Таджикистану залишається суттєвим засобом тиску Москви на урядові кола Узбекистану [14].

Щодо Туркменістану, в своїй зовнішній політиці ця країна дотримується політики постійного нейтралітету, який задекларований у відповідній Резолюції ГА ООН (А/RES/50/80А від 12 грудня 1995 р.). Основною проблемою у стосунках Туркменістану з Росією є експорт енергоресурсів. Упродовж тривалого часу російський «Газпром» намагався підпорядкувати експорт туркменського газу своєму контролю, а в 2016 р., у зв'язку зі зміною ринкової кон'юнктури, взагалі відмовився від закупівлі й транзиту туркменського газу. З середини 2010-х рр. газовий експорт Туркменістану орієнтований переважно на Китай, а отримані

кошти витрачаються на погашення китайських кредитів. Хоча нейтральний Туркменістан об'єктивно не може виступати союзником РФ, російське керівництво зацікавлено у збереженні в цій країні світського режиму й вважає налагодження співробітництва Туркменістану з владою ОДКБ важливим фактором забезпечення регіональної безпеки [18, p.165].

Стосовно Киргизстану і Таджикистану, сучасну російську стратегію щодо них можна розцінювати, як обережне «залучення до співпраці». Слід зазначити, що в економічному плані ці держави є найбільш слабкими та проблемними країнами регіону. Зважаючи на це, влада РФ прагне залучати Киргизстан та Таджикистан до своїх інтеграційних проєктів. У 2015 р. Киргизстан, оцінивши перспективні економічні вигоди, зокрема й допомогу в обсязі \$1,7 млрд., приєднався до ЄАЕС. Членство країни в цій організації періодично економічними стимулами заохочується з боку РФ.

Для Киргизстану та Таджикистану Росія залишається кредитором та важливим партнером у сфері виробництва та зовнішньої торгівлі. Крім того, РФ має можливість впливу на соціальне середовище в обох країнах, регулюючи потоки трудової міграції з цих країн до РФ. Водночас Киргизстан і Таджикистан дедалі більше економічно залежать від кредитів Китаю і фактично потрапляють до сфери його геоекономічного, а в перспективі – і геополітичного впливу.

В воєнно-політичній сфері участь Киргизстану та Таджикистану в ОДКБ продиктована їхніми гострими внутрішньо- та зовнішньополітичними проблемами. У цих геополітично вразливих країнах Росія навмисно подається проросійською пропагандою в якості «гаранта безпеки щодо потенційної узбецької агресії» [19, p.117-118]. 29 січня 2017 р. набула чинності Угода, за якою в Киргизстані створюється «Об'єднана російська військова база», що діятиме в період до 2032 р. Головний об'єкт цієї бази становить авіаційна база «Кант». Поряд із цим протягом тривалого

часу Росія надавала допомогу Таджикистану в охороні кордону з Афганістаном, – як у рамках ОДКБ, так і в рамках двосторонньої співпраці. На теренах країни розташована досить боєздатна 201-а база російських військ. Термін перебування бази РФ у Таджикистані продовжено до 2042 р., а чисельність військового контингенту до 2020 р. було збільшено до 9 тис. осіб. Загалом, інтересам Росії відповідає перетворення Таджикистану на «буферну» країну на межі з нестабільним Афганістаном, призначення якої полягає в максимальній ізоляції решти країн ЦА від вогнищ міжнародного тероризму.

Огляд стратегії РФ у регіоні ЦА дозволяє зробити висновок, що імперіалістичне керівництво РФ докладає значних зусиль для формування підконтрольного їй «великого простору», який, за первинними планами, має поширюватися на всю територію колишнього СРСР. В реалізації цього проекту керівництво РФ значне місце відводить країнам Центральної Азії, які розглядаються як важлива регіональна зона російського впливу.

Інтерес до країн ЦА з боку РФ пояснюється перш за все їхнім вигідним географічним положенням між Сходом і Заходом Євразійського континенту, багатством паливно-енергетичних ресурсів та значних покладів різноманітних корисних копалин, потужним гідроенергетичним потенціалом тощо.

Основні вектори політики РФ у регіоні охоплюють економіку, енергетику, військово-політичну та безпекову сфери. Стосовно економіко-енергетичної сфери, РФ намагається активно використовувати механізми двосторонніх відносин. З точки зору керівництва РФ вкрай важливим завданням залишається контроль над експортом енергоносіїв з країн ЦА до Європи, що має підсилювати вплив РФ на стан енергетичної безпеки європейських країн.

У військово-політичній сфері керівництво РФ здійснює курс на залучення країн Центральної Азії до спільних безпекових зобов'язань, насамперед у рамках ОДКБ. Офіційна мотивація по-

літичної присутності та впливу РФ у центральноазіатському регіоні полягає у захисті колективної безпеки країн ЦА, включаючи блокування проникнення структур і формувань ісламського екстремізму.

Список використаних джерел і літератури

1. Понимание демократии в России своеобразно. «Предупреждает Генри Киссинджер». Известия. 1992. 3 февраля. С. 5.
2. Парамонов В.В. Экономическое проникновение Китая в Центральную Азию: состояние, проблемы и перспективы. URL: www.bscsw.com/articles.aspx.
3. Концепция внешней политики Российской Федерации. URL: news.kremlin.ru/media/events/files/41d447a0ce9f5a96bdc3.pdf.
4. Стратегия национальной безопасности Российской Федерации. Утверждена Указом Президента Российской Федерации от 31 декабря 2015 года. № 683. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/40391>.
5. Laruelle M., Cooley A. The Changing Logic of Russian Strategy in Central Asia: From Privileged Sphere to Divide and Rule? Ponars Eurasia Policy. 2013. July. № 261. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/changing-logic-russian-strategy-central-asia-privileged-sphere-divide-and-rule>.
6. Даниленко С.І., Гальона О.Я. Актуальні проблеми міжнародного співробітництва країн Центральної Азії у рамках ШОС. Міжнародні відносини. Серія. Політичні науки. 2016. № 12. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2959.
7. McGlinchey E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. Central Asian Affairs. 2016. Vol. 3, No. 3. P. 209-225.
8. Marten K. A New Explanation for Russian Foreign Policy: The Power of Informal Patronage Networks. Ponars Eurasia Policy. 2013. September, № 274. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/new-explanation-russian-foreign-policy-power-informal-patronage-networks>.
9. Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Виклики та загрози безпеці країн Центральної Азії у зв'язку з російською анексією Криму 2014 року. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2017. Вип. 130. С. 13-23.
10. Лукьянов Ф. Как Москва ищет свое место в Центральной Азии. Россия в глобальной политике. 2016. 30 августа. URL: <http://www.globalaffairs.ru/redcol/Kak-Moskva-ischet-svoe-mesto-v-Tcentralnoi-Azii-18328>.
11. Стратегия для России. Российская внешняя политика: конец 2010-х –

- начало 2020-х годов. Совет по внешней и оборонной политике. М. 2016. 24 с. URL: http://svop.ru/wp-content/uploads/2016/05/тезисы_23мая_sm.pdf
12. McGlinchey, E. Leadership Succession, Great Power Ambitions, and the Future of Central Asia. *Central Asian Affairs*. 2016. Vol. 3, No. 3. P. 209-225.
  13. Starr S.F. A. 'Greater Central Asia Partnership' for Afghanistan and Its Neighbors. Washington D.C.: Johns Hopkins University - SAIS. 2005. 36 p.
  14. Radnitz S. Strategic Solidarity: How Central Asia Responds to the Kremlin's Exhortations. *Ponars Eurasia Policy*. 2016. November 29. URL: <http://www.ponarseurasia.org/memo/strategic-solidarity-how-central-asia-responds-kremlins-exhortations>
  15. Шапкин М.Н., Васецова Е.С. Республика Казахстан в центральноазиатской стратегии Российской Федерации. *Мировая политика*. 2017. № 1. С. 1-12.
  16. Итоги национальной переписи населения Казахстана 2009 г. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
  17. Интересы России в Центральной Азии: содержание, перспективы, ограничители. / В. В. Наумкин (рук.) и др. М.: Спецкнига. 2013. 64 с.
  18. Starr S.F. Uzbekistan and Turkmenistan: Staying Away. *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*. Washington D.C.: Johns Hopkins University – SAIS, 2014. P. 156-165.
  19. Engvall J. Kyrgyzstan and Tajikistan: Next in Line. / S.F.Starr, S.E. Cornell (eds.). *Putin's Grand Strategy: The Eurasian Union and Its Discontents*. Washington D.C.: Johns Hopkins University – SAIS, 2014. P. 110-121.

Олексій Кордун

ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ ЯК ІНСТРУМЕНТ УТРИМАННЯ НОВИХ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ В ОРБИТІ ВПЛИВУ КРЕМЛЯ

Сучасні збройні конфлікти відрізняються тим, що межі між внутрішнім і міжнародним протистоянням стираються. Як наслідок, будь-який формально незначний локальний конфлікт потенційно може мати серйозні наслідки в регіональному, і навіть загальносвітовому масштабі.

Дослідженням конфліктів (в т.ч. збройних) на пострадянському просторі займалося широке коло науковців, як з числа українських вчених (Г. Перепелиця [1], О. Маначинський [2-4], К. Поліщук [5], В. Мандрагеля [6]), представників нових держав Східної Європи [7-14], так і дослідників із Заходу [15-18]. Вони зробили значний внесок у розуміння витоків, перебігу та наслідків цих конфліктів, а також можливих напрямків/способів/механізмів їх врегулювання.

Агресивні дії Росії в Грузії та Україні змусили багатьох західних дослідників по-новому поглянути на збройні конфлікти в країнах, які утворилися на території колишнього Радянського Союзу. Вони, зокрема, роблять висновок, що ключовим чинником, який впливав і впливає на ситуацію в цих «гарячих точках», є позиція та політика Російської Федерації, яка агресивними експансіоністськими діями намагається відновити втрачений вплив [19-24].

Серед актуальних українських досліджень останнього часу варто виділити публікації В. Горбуліна [25-27], Є. Магди [28; 29], Р. Додонова [30; 31], І. Зельмановича [32], О. Алексейченка [33], колективні монографії науковців ІВІ НАНУ «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» [34], НІСД – «Режим Путіна: перезавантаження-2018» [35], «Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл» [36] та «Донбас і Крим: ціна повернення» [37], ІПіЕНД НАНУ – «Донбас в етнополітичному вимірі» [38] та інші, в яких розкривається справжня роль та цілі Російської Федерації у збройних конфліктах на території колишнього Радянського Союзу.

Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація докладно розглядаються Г. Костенком [39], іншими українськими науковцями [40; 41]. Юридичні аспекти збройних конфліктів проаналізовано у роботах С. Бескоровайного [42].

На позначення криз на пострадянському просторі [43] використовується низка термінів: «війна», «збройний/військовий/воєнний/локальний конфлікт», «гарячі точки», «заморожений

конфлікт» тощо, що часто створює плутанину та спричиняє невірне розуміння суті та особливостей перебігу цих конфліктів. У вітчизняній [44-47] та зарубіжній науці продовжують точитися дискусії щодо змісту, обсягу та співвідношення цих понять.

На розуміння цих понять впливають також і семіотичні аспекти, контекст їх вживання. Так, Г. Яворська висуває тезу про два асиметричні модуси існування війни – фізичний та дискурсивний. При цьому в умовах сучасної гібридної війни дискурсивний модус набуває принципової ваги, адже конфлікт інтерпретацій під час гібридної війни використовується як різновид зброї поряд з іншими невійськовими компонентами гібридних дій [48].

Найчастіше на позначення зіткнень на пострадянському просторі вживається поняття «збройний конфлікт», яке активно почало застосовуватися у міжнародній юридичній практиці після ухвалення Женевської конвенції 1949 р. [49, с.32-33].

Щоправда, Конвенція чітко розмежовує внутрішні та міжнародні збройні конфлікти, в той час як сучасні гібридні конфлікти на пострадянському просторі мають змішаний характер. Саме тому на позначення таких конфліктів дослідниками та експертами пропонується «транснаціоналізована інсургенція» (І. Гомза) [50], «інтернаціоналізований внутрішній збройний конфлікт, який відбувається між урядом держави та однією або кількома внутрішніми групами за втручання інших держав з одного або обох сторін» (UCDP/PRIО) [51], «інтернаціоналізований збройний конфлікт» (internationalised armed conflict) (IISS) [52]. Міжнародний кримінальний суд також вважає, що Україна переживає «міжнародний збройний конфлікт... паралельно з неміжнародним збройним конфліктом» (параграф 169) [53]. У цьому ж ключі робить висновки RULAC [54].

Для цього дослідження ми виходимо з нормативно закріпленого визначення, яке міститься у Законі України «Про національну безпеку України» від 21.06.2018 № 2469-VIII (підпункти 1 та 7

пункту 1 статті 1) [55]. Відповідно до цього доктринального документу, збройний конфлікт є різновидом воєнного конфлікту (як форми розв'язання міждержавних або внутрішньодержавних суперечностей із двостороннім застосуванням воєнної сили). Він представляє собою збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт). Подібним чином визначається збройний конфлікт і у Воєнній доктрині України 2015 р. [56].

«Заморожений» збройний конфлікт визначається експертами як ситуація, коли активний збройний конфлікт було де-факто припинено, але не було ані підписано мирний договір, ані прийнято іншого компромісного політичного рішення, яке б задовольнило сторони конфлікту [57]. При цьому конфлікт може у будь-який момент розгорітися з новою силою і в більших масштабах.

За своєю суттю ці конфлікти є гібридними [58] та воєнно-політичними [59, с.12; 16; 63], тобто спрямованими на досягнення політичних цілей, якими є:

- боротьба за домінування в певному регіоні, яке забезпечує пріоритет реалізації національних інтересів РФ на цьому рівні;
- створення залежних/лояльних політичних режимів, які здійснюватимуть вигідну для РФ політику (передусім – зовнішню);
- силовий вплив на характер та орієнтації зовнішньої політики в разі неможливості створення лояльних режимів;
- стримування розвитку певної держави за рахунок необхідності для неї витратити/відволікати значні матеріальні та людські ресурси для протидії у гібридному протистоянні та штучно породженій нестабільності всередині суспільства.

Таким чином, більшість «гарячих точок» на пострадянському просторі можна віднести до гібридних внутрішніх збройних конфліктів, які мають інтернаціоналізований характер

через наявність зовнішньої підтримки однієї або обох ворогуючих сторін.

Остання характеристика є надзвичайно важливою для розуміння суті конфліктів на пострадянському просторі. Так, на думку Л. Лещенко [60, с.14] з Інституту міжнародних студій Вроцлавського університету, довготривалий та розповсюджений серед науковців та політиків підхід щодо класифікації військових конфліктів на пострадянському просторі як таких, які не мають статусу міжнародних, применшував або навіть нівелював роль Російської Федерації як безпосередньої сторони конфліктів [61], натомість підкреслював миротворчу та стабілізуючу її складову [62-65].

Після розпаду Радянського Союзу на пострадянському просторі (на територіях Придністровського регіону Молдови, в Абхазії, Південній Осетії і Нагірному Карабасі на Південному Кавказі) [5] виникли декілька вогнищ напруги, які й донині є неврегульованими і представляють загрозу регіональній та міжнародній безпеці [31]. Ці збройні конфлікти за своїми характеристиками мають свою специфіку – різні хронологічні та географічні рамки, різні формальні і фактичні причини та приводи для їх початку, тривалість, масштаб, наслідки тощо. Вони також різні за типом. Але спільним для них виступає активне – пряме або приховане – втручання Росії у перебіг цих конфліктів.

Слід підкреслити, що розпад СРСР став не причиною, а лише каталізатором загострення конфліктів в регіоні. Процеси розпаду СРСР стали спонукою для переходу цих конфліктів у демонстративну чи/та агресивну його фазу, що проявилось у етнічних зіткненнях, локальних військових протистояннях та війнах у батальній фазі. У прихованій формі етнотериторіальні суперечки існували і в Радянському Союзі і в царській Росії, але виплеснулися назовні в період ослаблення центральної влади наприкінці 80-х років ХХ ст.[66]. Вже станом на березень 1991 р. було зафіксовано 76 внутрішніх екстериторіальних суперечок.

Через рік вже на пострадянському просторі їх число зросло до 180 [67]. А застосування збройних сил проти громадян почалося ще за часів формального існування СРСР у Тбілісі, Вільнюсі, Баку тощо [68].

В основі цих конфліктів лежав цілий комплекс мовних, етнічних, соціально-економічних, політичних тощо суперечностей. Переважно це були регіони із застарілими, але не вирішеними до кінця соціальними проблемами, місця спільного проживання декількох національностей, зони етнічних та міжконфесійних конфліктів, коріння яких може сягати багатовікової давності.

Основними конфліктогенними регіонами на пострадянському просторі, де конфлікти знаходяться в «замороженому» стані, є території, так званих, самопроголошених «республік» – Нагірно-Карабаської республіки (НКР) на спірній території між Азербайджаном та Вірменією, Придністровської молдавської республіки (ПМР) на території Молдови, Республіки Абхазія та Республіка Південна Осетія – обидві на окупованих Росією територіях Грузії. Більшість з цих «заморожених» чи, радше, «тліючих» конфліктів виникли на теренах колишнього Радянського Союзу ще на початку 90-х років [69]. З 2014 р. до цього переліку можна віднести і конфлікт на Сході України та в Криму, де Росія встановила свій ефективний контроль над так званими Донецькою народною республікою (ДНР) та Луганською народною республікою (ЛНР) [70].

Важливою характеристикою всіх зазначених «заморожених» конфліктів виступає активна військова участь у них Росії. З моменту офіційного розпаду Радянського Союзу на початку грудня 1991 р., Росія неодноразово застосовувала свої збройні сили у більшості збройних конфліктів на пострадянському просторі: у 1991–1993 рр. – під час воєн у Грузії, в Абхазії та Придністров'ї. Окрім того, у 1992–1999 рр. – під час осетино-інгушського конфлікту (1992), громадянської війни в Таджикистані (1992–1997), Першої чеченської війни (1994–1996), війни в Дагестані (1999),

Другої чеченської війни (1999–2009). Опосередковано Росія і досі бере участь у конфлікті між Азербайджаном та Вірменією щодо Нагірного Карабаху.

Фактично, йдеться про неоголошену експансію Росії на пострадянському просторі, в основі якої лежить бажання Москви мати вирішальний вплив на зовнішню та внутрішню політику колишніх республік СРСР, які нинішня РФ вважає зоною своїх пріоритетних геополітичних інтересів. Ця експансія пройшла кілька етапів в просторі і часі та сягнула свого піку у 2014 р., коли Росія, порушивши свої міжнародні зобов'язання, відкинувши всю систему міжнародного права, яка склалася у світі після Другої Світової війни, здійснила акт неприхованої агресії щодо України. На етапі розширення експансії (1996 – початок 2000-х рр., приблизно до кінця 2004 р.) відбувались два паралельні процеси, які призвели до того, що в арсеналі впливу на пострадянському просторі Росія почала дедалі частіше обирати «жорстку силу».

З одного боку, такі країни пострадянського простору, як Україна, Грузія, Молдова, які хоча й декларували традиційну для них «політику багатовекторності», доволі чітко взяли курс на європейську та євроатлантичну інтеграцію. Це особливо рельєфно проявилось в ході так званих «кольорових» або «оксамитових» революцій – ненасильницьких масових акцій протесту з демократичними гаслами [71]: Революція троянд (Грузія, 2003), Помаранчева революція (Україна, 2004) [72], Тюльпанова революція (Киргизстан, 2005), спроба кольорової революції в Узбекистані у 2005 р. Серед республік колишнього СРСР ці революції призвели до зміни правлячих еліт в таких країнах як Грузія, Україна та Киргизстан, а також повної чи часткової переорієнтації їх зовнішньої політики [73].

З іншого боку, хоча б формальне вирішення проблеми чеченського сепаратизму у першій половині 2000-х років суттєвим чином розв'язало Росії руки і на регіональній та міжнародній арені. «Піднявшись з колін», Росія вважала, що встановлення регіональ-

ної гегемонії в межах колишнього Радянського Союзу – необхідна умова завоювання світового престижу та статусу Великої держави [74]. І країни пострадянського простору, в яких відбулися «кольорові революції», суттєвим чином стояли на заваді реалізації цих планів.

З моменту приходу до влади у Росії В. Путіна елементи «жорсткої сили» почали застосовуватися все активніше. З часу війни у Грузії у серпні 2008 р. можна говорити про явну і неприховану експансію/агресію із застосуванням всього арсеналу «жорсткої сили» – від економічних важелів до прямої збройної агресії та окупації частини території. Пік цієї агресивної політики припав на 2014 р., коли Росія розпочала відкриту фазу гібридної війни проти України. З цього моменту дії Росії повністю відповідають визначенню та ознакам агресії, встановлених ще у грудні 1974 р. резолюцією 3314 (XXIX) Генасамблеї ООН [75].

Збройні конфлікти, які розгорілися в нових незалежних державах після розпаду Радянського Союзу мають різні типи, причини, учасників та перебіг. Вони є різними за своїми масштабами, практичними проявами і наслідками. Спільним є те, що участь в них Росії під прикриттям «миротворчої місії» де факто є військовим втручанням у конфлікт на боці однієї з ворогуючих сторін. Причому у більшості випадків такою стороною є «сепаратисти»/інсургенти – певні збройні угруповання, які виступають проти законного центрального уряду під гаслами самовизначення та відокремлення. Виняток складає випадок Таджикистану, де Росія надала військову допомогу маріонетковому центральному уряду, та формально міждержавний вірмено-азербайджанський конфлікт за Нагірний Карабах, де Росія намагається створити систему залежностей для двох країн, водночас надаючи явну перевагу Вірменії.

«Миротворча участь» Росії у збройних конфліктах має своїм наслідком не мирне врегулювання ситуації, а «заморозку» ситуації на рівні, коли безпосередні збройні сутички між ворогуючими

сторонами припиняються, але конфлікт остаточно не вирішується. Результатом «заморозки» стає утворення на території, зайнятій озброєними сепаратистами («повстанцями», «народною армією» тощо), «сірої зони», яка не контролюється центральним урядом, і на якій створюються і підтримуються псевдодержавні утворення («народні республіки») з відповідними атрибутами: «кордонами», «урядом», «армією», «бюджетом» тощо. Російська Федерація надає таким республікам серйозну військову, політичну, фінансову, матеріально-технічну допомогу на рівні, який дозволяє цим утворенням імітувати «самостійне існування». В реальності єдиною причиною і умовою їх існування є відповідна допомога Росії [76, с.93].

Деякий виняток складає територія Придністров'я, де були сконцентровані основні промислові підприємства Молдови, завдяки яким ПМР має можливість частково наповнювати свій «бюджет», меншою мірою залежачи від Росії, аніж, наприклад, Абхазія. Однак Росія все одно залишається головним торговельним партнером й інвестором чи власником цих підприємств.

У Нагірному Карабасі функції з організації підтримки «республіки» виконує російська проксі-сила – Вірменія, сама залежна від Росії в економічному та військовому плані. Окремо в цьому ряду стоїть Крим, щодо якого здійснена анексія з наступною інкорпорацією до складу Російської Федерації, яка офіційно не визнана жодною демократичною країною світу, ООН, ПАРЄ та іншими авторитетними міжнародними організаціями.

Значний вплив на збереження конфліктів у «замороженому» стані має присутність у цій зоні російських військ та озброєнь. Військові бази, гарнізони, об'єкти, розміщені на території інших держав, створюють додаткові загрози суверенітету цих або сусідніх країн і можуть у потрібний Росії момент перетворитися на плацдарм для вторгнення і анексії частини території. Це підтверджує досвід Вірменії, Таджикистану, Молдови, Грузії, України. В цих країнах російські військові бази, «миротворчі контингенти»,

«обмежені військові контингенти» стали донором озброєння для «народної армії» та точкою концентрації ударної військової сили Росії в «миротворчих операціях». Ці військові бази стають вагомим аргументом Росії для створення потенційної загрози застосування військової сили, що стає ще одним інструментом тиску на «неслухняні» країни.

На сьогоднішній день військові бази Російської Федерації розташовані в таких зонах, як: Абхазія, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Придністров'я, Сирія, Таджикистан, Південна Осетія [77], а також у Криму.

Закріпившись на певному плацдармі, Росія не виконує жодних домовленостей щодо виведення/відведення своїх військ, зменшення кількості озброєння тощо. Так було в Молдові, Грузії, Україні, Вірменії. В більшості випадків Росія навіть нарощує свою військову присутність в таких зонах, як (наприклад) Абхазія чи Південна Осетія. Таким чином кількість російських військових на кожній з цих окупованих грузинських територіях збільшилася від 500 до 4 тис.243. Деякий виняток складає колишня 14-та російська армія в Придністров'ї (нині ОГРВ), ротація і підтримка особового складу якої суттєво ускладнена внаслідок відсутності спільного кордону з РФ та блокади Придністров'я і ОГРВ з боку України. На прикладі Абхазії стає зрозумілим, що навіть в разі досягнення домовленостей в рамках мінського чи нормандського форматів переговорів, за умови збереження нинішнього рівня санкцій та неефективного реагування ООН на агресію, РФ не буде їх виконувати, зберігаючи свою військову та економічну присутність на окупованих територіях.

Країни Заходу неодноразово безрезультатно закликали Росію виконати угоди про припинення вогню 2008 р. та відвести свої війська до позицій, на яких вони знаходилися до конфлікту, надавши доступ для гуманітарної допомоги у цих регіонах. Так, наприклад, 2018 р. Рада ЄС вказала Росії, що її військова присутність на окупованих територіях Грузії продовжує порушувати міжна-

родне право та взяті на себе зобов'язання [78], а 9 серпня 2019 р. Естонія, Бельгія, Франція, Німеччина, Польща, Велика Британія і США закликали РФ вивести з Грузії війська [79].

У найбільш загальному вираженні, механізм впливу Росії в означених конфліктах виглядає таким чином: розпалювання/підтримка певного внутрішньодержавного/міждержавного конфлікту – провокування/допущення кризи у конфлікті – доведення її до стадії збройного протистояння – втручання Росії у вигляді «миротворця»/захисника інтересів певної групи населення відповідних країн («російськомовні», громадяни РФ тощо) – заморожування конфлікту з метою збереження впливу на сторони конфлікту. Прикметно, що подібна схема описана в якості ілюстрації до викладу «доктрини Герасимова» – статті, де було максимально концентровано викладено бачення Росією сучасних гібридних воєн [80].

Слід зазначити, що такі конфлікти справляють вирішальний вплив на порядок денний країн, їх локалізації, та приносять колосальні збитки для їх економічного та людського потенціалу. Управління Верховного комісара ООН з прав людини (УВКПЛ) оцінює загальну кількість жертв конфлікту в Україні із 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2019 р. на рівні 40–43 тисяч, включаючи 12,8–13 тис. загиблих. До цього числа фахівці ООН зарахували і пасажирів малайзійського літака, який збили над зоною бойових дій на Донбасі. За оцінками експерта Atlantic Council А. Аслунда, втрати України від агресії Росії станом на 2018 р. склали 100 млрд. дол. І це без урахування, екологічних, гуманітарних та політичних збитків, а також поточних видатків на армію, тимчасово переміщених осіб тощо. Українські фахівці вважають, що реальна цифра збитків є більшою, ніж озвучена Аслундом і, враховуючи втрати людського капіталу, може становити не менше 300 млрд. дол. [81]. Згідно з дослідженням австралійського Інституту економіки та миру, лише 2016 р. Україна втратила 20,4% ВВП або 66,7 млрд. дол. [82].

З огляду на це, підтримка активних чи загроза відновлення активної фази «заморожених» збройних конфліктів можуть виступати серйозним інструментом зовнішньополітичного тиску та надає Москві реальні військово-політичні переваги в регіоні. Адаже заморожені конфлікти:

- відволікають значні матеріальні та людські ресурси, які могли б використовуватися для розвитку економіки та обороноздатності таких країн;

- гальмують економічні та демократичні перетворення, змушуючи уряди вдаватися до непопулярних, часто авторитарних рішень;

- підривають авторитет центральної влади, яка (в разі здійснення проти неї інформаційної війни) виглядає в очах населення як «неспроможна забезпечити захист своєї території», «веде війну з власним народом», «наживається на війні» тощо;

- роблять ослаблені внутрішніми конфліктами країни вразливими для зовнішнього втручання, застосування з боку Росії інструментів сучасних гібридних воєн, відкривають широкий простір для маніпуляцій та впливу на позиції політичних еліт;

- створюють потенційні загрози як для національної безпеки цих країн, так і негативно впливають на систему регіональної та глобальної безпеки.

Використовуючи ці чинники, Росія має змогу впливати на прийняття політичних рішень урядами країн, які зазнали такої гібридної агресії. Таким чином «заморожені» конфлікти в Грузії та Молдові і все ще активний конфлікт на сході України стали явною перешкодою для швидкого просування цих країн шляхом європейської та євроатлантичної інтеграції.

Важливою складовою у розумінні ролі Росії у збройних конфліктах на пострадянському просторі є докази її безпосередньої чи опосередкованої участі у них та наявність ефективного контролю над певною територією, який Кремль категорично та цинічно заперечує. Гібридна війна як особлива форма асиме-

тричного конфлікту являє собою комбінацію як зовнішнього (міждержавного), так і внутрішнього конфлікту [83]. Таке розуміння відповідає особливостям визначення збройних конфліктів на пострадянському просторі як внутрішніх інтернаціоналізованих. При цьому слід бути свідомим, що реальні політичні цілі в умовах гібридної війни приховані від широкого загалу, а юридичне доведення причетності тих чи інших осіб, структур чи держав до ініціювання та організації війни є складним завданням [84]. Скажімо, у 2014–2015 рр. Кремль офіційно заперечував присутність громадян Росії в зоні конфлікту, а президент РФ В. Путін стверджував, що на Донбасі воюють «учорашні шахтарі й трактористи» [85]. Такий же шлях – від повного заперечення присутності російських військ [86] до виправдання анексії [87] пройшла російська позиція і щодо Криму.

Своєрідним ключем до методології доведення вирішального впливу Росії на ситуацію в зонах заморожених збройних конфліктів є низка прецедентних рішень ЄСПЛ, винесених ним щодо жертв збройних конфліктів на Кіпрі, а особливо – в Молдавії, Грузії та Азербайджані/Вірменії, ситуація в зонах «заморожених конфліктів» яких до певної міри схожа з нинішніми українськими реаліями («Ілашку та інші проти Молдови та Росії» [88], «Мозер проти Молдови і Росії» [89], в інших рішеннях ЄСПЛ [90-91]).

Європейський суд з прав людини знайшов свого часу вихід з ситуації, коли держава-агресор заперечує свою присутність на окупованих нею територіях, увівши до юридичної практики поняття «ефективний контроль». «Ефективний контроль» [92] – ведення військових дій недержавними збройними угрупованнями проти урядових сил однієї держави за підтримки іншої держави, без якої згадані угруповання не могли би провадити свою діяльність [93]. Зокрема така підтримка може бути політичною, військовою, економічною, фінансовою, соціальною. Недержавні збройні угруповання можуть створювати органи влади за під-

тримки іншої держави, яка співпрацює з цими органами та може делегувати до них своїх представників [94].

Таким чином, відсутність визнання з боку держави-агресора своєї присутності на певній території відтепер не є перешкодою у встановленні цього факту та у відновленні справедливості згідно міжнародних норм [95, с.142]. Як впливає з судових рішень Європейського суду з прав людини, комплексними ознаками ефективного загального контролю/ефективного керівництва чи, принаймні вирішального впливу Росії на т. зв. Придністровську Молдавську Республіку (тобто фактичної окупації певної території Молдавії) є:

- розміщення на цій території військових частин чи/та військового обладнання певної країни (в т. ч. всупереч раніше досягнутим домовленостям щодо їх виводу, як це було у Молдавії та Грузії);
- участь у військових діях громадян Росії, які не проживають у цьому регіоні;
- створення можливостей для озброєння сепаратистів за рахунок складів військових гарнізонів, які базуються на цій території, передача сепаратистам зброї та боєприпасів;
- порушення принципів нейтралітету підрозділами збройних сил, які мають виконувати миротворчі функції;
- подальша військова, економічна, фінансова та політична підтримка, що надається Росією цій території, завдяки якій ПМР зберігає відносну життєздатність; продаж/постачання зброї чи/та військового обладнання сепаратистам.

Безумовними ознаками ефективного контролю виступають: пряма участь збройних сил Росії у військових діях на боці сепаратистів; військове та політичне сприяння приходу сепаратистів до влади; координація дій сепаратистів з боку Росії; планування дій сепаратистів та координація дій між збройними силами Росії та озброєними підрозділами сепаратистів. Подібні критерії виділяють і експерти Української Гельсінської спілки [96, с.5].

В цьому плані Україною та її партнерами зібрано достатньо доказів участі Росії у подіях на Сході нашої держави. Роль Росії розкривається у Моніторингу ХПГ «Насильницькі злочини, скоєні в ході збройного конфлікту на сході України у 2014–2018 рр.» [97]; спеціальних підбірках доказів російської присутності на Донбасі від Міністерства інформаційної політики [98], повідомлень штабу ООС [99], даних СММ ОБСЄ [100], Міністерства оборони України [101], Inform Napalm [102-105], інших узагальнених даних [106-107].

Велике значення мають фактологічні дані, які оприлюднюються закордонними аналітичними центрами – Forensic Architecture [108], матеріали Робочої Групи Атлантичної ради [109], публікації Bellingcat [110-113], Inform Napalm тощо.

Як впливає з аналізу офіційних доктринальних документів Російської Федерації, на глобальному рівні вона прагне позиціонувати себе як окремих незалежний полюс у багатополлярному світовому порядку та залишитись впливовим центром інтеграції в Євразії, передусім – на пострадянському просторі. Втручання у конфлікти дозволяє таким чином демонструвати контроль чи, принаймні, вплив на проблемні регіони, а отже маркувати себе як впливового регіонального чи світового гравця. Таким чином, за рахунок «ближнього зарубіжжя»/пострадянського простору Росія поповнює дефіцит свого глобального впливу. У зовнішньополітичній сфері Росія хоче закріпити за собою виключне право на контроль хоча б за тією частиною Європи, яка не належить до НАТО й ЄС [114].

Такому позиціонуванню сприяє і відсутність консолідованої й адекватної реакції з боку Заходу на агресію РФ. Свого часу наслідком мовчазного консенсусу визнання РФ великою державою стало закріплення уявлення про те, що вона є тою ж самою СРСР, просто продовжує існування під іншою назвою, і від якої начебто тимчасово «відокремилися» території. Російська пропаганда активно підтримує такі уявлення серед

міжнародної спільноти [36, с.193]. Не в останню чергу завдяки цьому за останнє десятиліття Москві вдалося розширити свій вплив на пострадянському просторі. При цьому спостерігається дві основні тенденції – зміщення акценту на західний пострадянський простір, збереження високого рівня активності на Південному Кавказі та поступове згортання військової присутності у Центральній Азії.

IISS запропонував навіть нове поняття на позначення спроб незахідних держав, передусім Росії та Китаю, «випробувати на міцність» Захід (США та їх союзників) – «війни толерантності» (tolerance warfare) [115]. Це стратегія і тактика держав, які поєднуючи кібератаки та дезінформаційні кампанії з класичними військовими інструментами, намагаються віднайти межі готовності Заходу йти на компроміси та поступки, закриваючи очі на агресію. Ці зусилля, спрямовані на розхитування основ, перевірку «слабких місць», ствердження права в односторонньому порядку та отримання системної тактичної переваги над нерішучими опонентами. Вони перевіряють здатність цілі стримувати та перемагати ці зусилля.

Попри розвинений інтеграційний дискурс та наявність численних інтеграційних проектів на чолі з Москвою, сучасна Росія не може запропонувати моделі майбутнього, яка б була привабливою для більшості держав пострадянського простору. До того ж звужуються можливості Росії для реалізації масштабних інтеграційних проектів. У результаті західних санкцій, а також падіння цін на енергоносії, за деякими оцінками, Росія лише у 2015 р. втратила близько 140 млрд. дол. За оцінками Bloomberg, за чотири роки санкцій США і ЄС російська економіка впала на 6% порівняно з показниками, які могли бути без обмежувальних заходів [116].

Водночас, інших потенційних центрів консолідації на пострадянському просторі не існує і жодна з держав не заявляла про свої амбіції замінити Росію у цій якості. А Росія все ще володіє

достатньою економічною та військово-політичною могутністю, необхідною для домінування. Це стимулює Росію до здійснення на пострадянському просторі більш жорсткої політики примусу у відповідності до уявлення цієї країни про свої геополітичні інтереси та пріоритети. Російські лідери вважають підтримку безпеки на пострадянському просторі виключною прерогативою своєї країни, включаючи право втручатися в односторонньому порядку. Модель відносин, яку просуває Москва, базується не на співпраці між рівними партнерами, а на вимогах безумовного прийняття російської гегемонії у регіоні. Тобто, не маючи змоги запропонувати привабливі і ефективні моделі інтеграції, Росія намагається не допустити розвитку альтернативних варіантів інтеграції на пострадянському просторі. В іншому разі, це поставило б під сумнів її верховенство і вплив в регіоні. Звідси випливає зацікавленість обмежувати євроінтеграційні прагнення таких країн-учасниць програми Євросоюзу «Східне партнерство» як Азербайджан, Вірменія, Грузія, Молдова й Україна та гальмувати процес посилення впливу НАТО і США на терені СНД [117].

Проведення Росією «жорсткої» геополітики спирається на потужний (відносно інших країн регіону) економічний та військовий потенціал. Для прикладу зазначимо що за даними МВФ ВВП Росії у 2018 р. складав 1 трлн. 630,6 млрд. дол. США, а ВВП України 124,6 млрд. дол. США, або приблизно у 13 разів меншим від рівня ВВП РФ. За висновками західних експертів, російські збройні сили в разі на загальне переважають, як кількісно, так і якісно, армії інших пострадянських країн. Після розпаду Радянського Союзу Росія успадкувала основну частину радянської армії, включаючи її арсенал та інфраструктуру. Крім того, Росія почала всебічно реформувати свої збройні сили восени 2008 р., після російсько-грузинської війни. Зокрема, російський оборонний бюджет зріс з 24,6 млрд. дол. у 2008 р. до 45,6 млрд. дол. у 2017 р. [118]. За даними Стокгольмського інституту проблем миру (SIPRI), 2018 р.

Росія витратила на армію 61,4 млрд. дол. Для порівняння – витрати України на армію у 2018 р. склали 4,8 млрд. дол. [119] Дані Міжнародного інституту стратегічних досліджень (IISS) також кореспондуються з цими цифрами [120].

Щоправда, Росія за рівнем витрат на армію поступається вдесятеро США (649 млрд. дол. у 2018 р. – SIPRI) та майже втричі – Китаю. Але найближчий конкурент Росії в Чорноморському регіоні – Туреччина – поступається Росії за цим показником утричі; а у Східній Європі – Польща – майже вшестеро [121]. З першого погляду, це забезпечує Росії величезний силовий відрив та можливість ефективно використовувати його як інструмент реалізації регіональної політики. Але частина країн регіону об'єднана коаліційною угодою в рамках НАТО, що створює для силових розрахунків Кремля суттєві обмеження. Найбільш ймовірно, що Москва вважатиме кордони країн-членів НАТО своєрідними рамками для застосування військової сили чи погроз нею [122].

На момент початку війни проти України Росія (разом з Вірменією та Азербайджаном) входила до першої десятки країн (№7) у Глобальному індексі милітаризації-2014 (GMI) Боннського міжнародного центру конверсії (ВІСС). Станом на кінець 2017 р. Росія залишалася в десятці, піднявшись на один щабель вгору. Україна за цей час піднялася з 20 на 14 місце [123]. Індекс милітаризації відображає вагу і важливість військового апарату держави стосовно його суспільства в цілому. Він розглядає, зокрема, співвідношення військових витрат з ВВП та витратами на охорону здоров'я (у відсотках від ВВП), а також співвідношення чисельності важких озброєнь і всього населення країни.

Одним з інструментів утримання контролю над пострадянськими країнами із замороженими конфліктами є надання жителям непідконтрольних центральній владі територій статусу громадян Росії, як це вже відбулось зі значною кількістю населення Придністров'я (40%), Абхазії (85%) і Південної Осетії (90%) [124]. Росія, таким чином, отримала легальну можливість у

будь-який час використати цей чинник як вагомий аргумент для надання військової допомоги «співвітчизникам», що, зокрема, відображено у Воєнній доктрині РФ.

Після окупації Криму Росією від практично усе доросле населення півострова у 2014 р. в примусовому порядку отримали російські паспорти [125]. З 14 червня 2019 р. у Росії почали видавати російські паспорти жителям окупованих частин Донецької та Луганської обл. [126]. Станом на 15 серпня 2019 р. російські паспорти вже отримали 25 тис. громадян України, які проживають на підконтрольних ДНР і ЛНР територіях Донбасу [127]. Росія таким чином може готуватися легітимізацію псевдодержав ДНР/ЛНР або ж готувати привід для введення військ на території України. Саме за таким сценарієм розвивалися події під час війни в Грузії в 2008 р. [128].

Іншим якорем, який міцно прив'язує до Росії сепаратистські утворення є те, що вони здебільшого є залежними від Москви у фінансовому плані. Для прикладу, «державний бюджет» Абхазії з 2009 р. залежить від російської допомоги більш ніж на 50% [129]. У 2017 р. ВВС підрахувала, що сума дотацій склала з 2008 р. майже 37 млрд. рублів (616 млн. дол.) [129]. Натомість за оцінками Stratfor, на утримання «незалежної республіки» Російська Федерація лише щорічно витрачає близько 300 млн. дол. [130; 131]. За рахунок російських грошей фінансуються всі соціально-значимі витрати: заробітна плата працівників бюджетної сфери, допомога на дитину, пенсії, стипендії, харчування, медикаменти, поточне утримання мережі бюджетних установ [132]. З 2015 р. за міжурядовою угодою РФ співфінансує підвищення в Абхазії зарплат основних категорій працівників «держустанов» до рівня, порівнянного з оплатою праці в Південному федеральному окрузі РФ. Це стосується і пенсій жителів Абхазії, що мають російське громадянство [133].

Залежність Південної Осетії від російської фінансової допомоги ще більш тотальна, вона складає близько 90% доходів бюджету

республіки. Так, у 2017 р. із загального доходу бюджету Південної Осетії в 8,1 млрд. руб фінансова допомога Росії складала 7,3 млрд. руб. [134].

З 2008 р. Росія також фінансує виплату «російських» надбавок придністровським пенсіонерам у сумі близько 18 млн. дол. щороку, а також будівництво соціальних об'єктів (у 2017 р. на 40 млн. дол.) та дотує споживання населенням ПМР газу (станом на 2017 р. на 5,8 млрд. дол.) [135; 136].

Активність Росії в зонах конфліктів, її фактичний контроль над невизнаними «республіками» і внаслідок цього – отримання нею серйозних важелів впливу на низку країн пострадянського простору, створює вкрай негативне тло для демократичного та економічного розвитку країн регіону. Однак низка показників свідчить про те, що Москва не досягла поставлених цілей.

Присутність Росії у Придністров'ї, на Південному Кавказі, Донбасі та в Криму, відкрита інтервенція в Грузії та Україні справді призвела до того, що Київ, Кишинів та Тбілісі втратили контроль над частиною своєї території. Це також віддалило перспективи їх вступу до НАТО. Однак ці країни наразі не демонструють готовності повернутися в лоно метрополії. Більше того, відкритий акт агресії проти України змусив розглядати Росію як потенційну загрозу навіть найближчих російських союзників на пострадянському просторі – Білорусь та Казахстан. Москва досягла певних успіхів у реалізації своєї стратегії лише щодо держав і псевдодержавних утворень, які прямо залежать від її військового захисту, таких як Абхазія, Південна Осетія, Придністров'я, Вірменія та, певною мірою, Киргизстан і Таджикистан.

На нашу думку, базовий сценарій залишиться незмінним – ситуація в зонах заморожених конфліктів залишиться вибухо-небезпечною бомбою з годинниковим механізмом, готовою у будь-який момент знову вибухнути, створюючи додаткові загрози світовій системі безпеки. При цьому руку на кнопці цієї бомби триматиме Росія – головний вигодонабувач нестабільності на по-

страдянському просторі. Тому логічно буде допустити, що у найближчій перспективі не варто очікувати суттєвих позитивних змін у врегулюванні заморожених конфліктів.

Світове співтовариство не виробить консолідованого бачення вирішення проблем на пострадянському просторі і не матиме достатньо ефективних інструментів врегулювання та важелів тиску на сторони та бенефіціарів заморожених конфліктів. Росія, у свою чергу, не відмовиться від своїх претензій на гегемонію у пострадянському просторі, попри явні збитки, які отримує від запроваджених щодо неї санкцій. Вона і далі залишається потужним (у військово-політичному плані) гравцем в Євразії, який не лише зацікавлений у домінуванні у регіоні, але й спроможний протистояти світовому співтовариству, шантажуючи його ядерною зброєю та вуглеводнями. Москва продовжуватиме явну і приховану, політичну, військову та матеріальну підтримку самопроголошених «республік» та намагатиметься нав'язати своє бачення шляхів і механізмів налагодження мирного життя на територіях тліючих конфліктів.

Для України, Грузії та Молдови максимальне зближення з ЄС та НАТО, а в перспективі – і вступ до цих організацій, буде не лише одним із найбільш ймовірних механізмів забезпечення від експансіоністських зазіхань Росії, але й своєрідною перемогою у гібридній війні з Росією. Адже саме заради недопущення такого варіанту розвитку подій Росією були створені та підтримуються ці зони нестабільності. Розширення співпраці в рамках ГУАМ, а також розширення самої організації та її компетенції може стати гібридною відповіддю на зазіхання Росії на безальтернативність інтеграційних процесів на пострадянському просторі.

Україні в цій ситуації потрібно шукати всі можливості для максимального використання наявних міжнародно-правових механізмів для відновлення територіальної цілісності на умовах дотримання національних інтересів. Стратегічний напрям

– підтримка та розширення міжнародної коаліції демократичних держав, реально зацікавлених у врегулюванні конфліктів на пострадянському просторі з метою стабілізації ситуації в регіоні на засадах загально визнаних міжнародних норм та принципів.

Важливим елементом в гібридному протистоянні є вироблення українським суспільством та політикумом консолідованої позиції щодо допустимих меж компромісу при врегулюванні проблем, які виникли внаслідок російської агресії.

Для України був би важливим досвід Грузії та Молдавії щодо відносин з окупованими Росією територіями та спроб їх повернути. Цей досвід є важливим навіть з огляду на те, що обраний Грузією політико-дипломатичний шлях повернення окупованих територій, поки що не приніс Тбілісі жодних позитивних результатів [137], а постійні заяви США щодо невизнання окупації частини Грузії [138] також не мали у підсумку жодних реальних дій. Це має підштовхнути Україну шукати власні, більш дієві рецепти деокупації своїх територій.

Список використаних джерел і літератури

1. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. К.: Фоліант, 2003. 431 с.
2. Конфликты и войны после распада СССР. / В.Ю. Богданович, А.Я. Маначинский, Ю.В. Егоров, В.А. Муха, А.А. Бортник. К.: [б.в.], 2008. 420 с.
3. Маначинский А. Особенности конфликтов на постсоветском пространстве. Підтекст. 1998. №33. С.16–21, №34. С.18–23.
4. Маначинский А. Война или конфликт? Підтекст. 1998. №37-38. С.30–34.
5. Поліщук К. Чинники конфліктогенності та передумови виникнення і ескалації конфліктів на пострадянському просторі у 90-х роках ХХ століття. Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини». 2015. №37. Ч. 3. С.100–107.
6. Мандрагеля В.А. Причини та характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз: монографія. К.: [б.в.], 2003. 570 с.
7. Абдулатипов Р.Г. Этнополитические конфликты в странах СНГ: не-

- которые миротворческие и правовые механизмы разрешения. Баку: [б.и.], 1996. 365 с.
8. Жирохов М. Семена распада. Войны и конфликты на территории бывшего СССР. СПб.: БХВ-Петербург, 2012. 688 с.
  9. Здравомыслов А. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. М.: Аспект Пресс, 1999. 286 с.
  10. Кавтарадзе С.Д. Этнополитические конфликты на постсоветском пространстве. М.: Экзамен, 2005. 223 с.
  11. Мальшева Д.Б. Конфликты в развивающемся мире и СНГ: религиозный и этнический аспект. М.: ИМЭМО РАН, 1997. 122 с.
  12. Мяло К.Г. Россия и последние войны XX века (1989-2000): К истории падения сверхдержавы. М.: Вече, 2002. 478 с.
  13. Пряхин В.Ф. Региональные конфликты на постсоветском пространстве: (Абхазия, Южная Осетия, Нагорный Карабах, Приднестровье, Таджикистан). М.: ГНОМ и Д, 2002. 312 с.
  14. Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн.2. Россия, Украина, Белоруссия. / общ. ред. А.Зверев, Б.Коппитерс, Д.Тренин. М.: Издательство «Весь Мир», 1997. 224 с.
  15. Post-Soviet Political Order. Conflict and State Building. London: Routledge, 1998. 214 p.
  16. Hughes J., Sasse G.. Comparing Regional and Ethnic Conflicts in Post-Soviet Transition States: An Institutional Approach. London School of Economics and Political Science. URL: <https://ecpr.eu/Filestore/PaperProposal/ec9fdf8c-c39a-4c11-97c3-869bd4f489ac.pdf>
  17. Lynch Dov. Separatist States and Post-Soviet Conflicts. International Affairs (Royal Institute of International Affairs). 2002. Vol. 78. № 4. P.831-848. URL: <https://www.jstor.org/stable/3095759>
  18. New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations / Bremmer I., Taras R. (eds.). Cambridge: Cambridge University Press, 1997. 743 p.
  19. Post-Soviet «frozen conflicts». URL: <https://www.euractiv.com/section/armenia/linksdossier/post-soviet-frozen-conflicts/>
  20. Klimenko E. Protracted armed conflicts in the post-soviet space and their impact on Black Sea security. SIPRI Insights on Peace and Security. 2008. №8. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2018-12/sipriinsight1808_0.pdf
  21. Hamilton R. E. The Post-Soviet Wars: Part I. Foreign Policy Research Institute. URL: <https://www.fpri.org/article/2017/12/post-soviet-wars-part-i/>
  22. Hamilton R. E. The Post-Soviet Wars: Part II. Foreign Policy Research Institute. URL: <https://www.fpri.org/article/2017/12/post-soviet-wars-part-ii/>

23. Klein M. Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space: Aims, Instruments and Perspectives. SWP Research Paper 2019/RP. 01, January 2019. URL: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2019RP01_kle.pdf
24. Fischer S. Not Frozen! The Unresolved Conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in Light of the Crisis over Ukraine. SWP Research Paper. 9/2016. Berlin, 2016. URL: https://www.swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/research_papers/2016RP09_fhs.pdf
25. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В.П. Горбуліна. К.: НІСД, 2017. 496 с.
26. Горбулін В.П. Гібридна війна: все тільки починається. Дзеркало тижня. 2016. №11. 25 березня.
27. Горбулін В.П. 2017-й: далі буде... Дзеркало тижня. 2016. №24. 2 липня.
28. Магда Є.В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
29. Магда Є.В. Гібридна агресія Росії: Уроки для Європи. К.: Каламар, 2017. 268 с.
30. Додонов Р.О. Конфлікт на Сході України у дзеркалі соціально-філософської рефлексії: монографія. Вінниця: Глобус Пресс, 2016. 200 с.
31. Додонов Р.О. Закономірності розгортання збройних конфліктів у XXI столітті. Вісник Донецького національного університету. Серія: філософські науки. 2017. Травень. С. 85–94.
32. Зельманович І.І. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі як вияв інституційної кризи політики ЄС. Прикарпатський вісник НТШ. Думка. 2016. № 3. С. 127-135.
33. Алексейченко О.В. Геополітичні інтереси Російської Федерації у зоні «заморожених» конфліктів на пострадянському просторі. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2013. Вип. 117. С. 8–15.
34. Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору: монографія / за редакцією канд. іст. наук, доц. А.Г. Бульвінського. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2017. 288 с.
35. Режим Путіна: перезавантаження-2018 / М.М. Розумний (заг. ред.). К.: НІСД, 2018. 480 с.
36. Парахонський Б.О., Яворська Г.М. Онтологія війни та миру: безпека, стратегія, смисл: монографія. К.: НІСД, 2019. 560 с.
37. Донбас і Крим: ціна повернення / ред. кол.: В. П. Горбулін (гол. ред.). К.: НІСД, 2015. 474 с.
38. Донбас в етнополітичному вимірі. К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2014. 584 с.

39. Костенко Г.Ф. Типи, види воєнних конфліктів та їх класифікація. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 1999. Вип. 2. С. 48–57.
40. Мандрагеля В. Війни (збройні конфлікти) XXI ст.: зміна базових парадигм. Людина і політика. 2002. № 5. С. 84–91.
41. Шевченко О. Збройні конфлікти та шляхи їх врегулювання. Соціальна психологія. 2005. № 2. С. 28–37.
42. Бескоровайний С.Я. Види збройних конфліктів та їх правове регулювання. Юридична наука. 2014. № 3. С.116–126.
43. Особливості виконавчої влади в пострадянській країні: монографія / за заг. ред. О.О. Кордуна. К.: МАУП, 2000. 245 с.
44. Гуржій О., Пилявець Р. Сучасна воєнно-історична та воєнна термінологія: Проблемні питання. URL: http://shron1.chtyvo.org.ua/Hurzhiy_Oleksandr/Suchasna_voienno-istorychna_ta_voienna_terminolohiia_problemni_pytannia.pdf
45. Пилипенко Я.С. Демаркація понять «воєнний конфлікт», «збройний конфлікт» та «війна». URL: <http://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/152571/151656>
46. Денисов С.Ф., Кардаш К.С. Воєнний конфлікт: зміст та співвідношення з близькими поняттями. Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Юридичні науки». 2012. № 1(2). С. 107–113.
47. Сірий С. Сутність понять «локальна війна» і «воєнний конфлікт» та їх типологія. Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 124–134.
48. Яворська Г.М. Гібридна війна як дискурсивний конструкт. Стратегічні пріоритети. Серія: Політика. 2016. № 4. С. 41–48.
49. Арцибасов И.Н., Егоров С.А. Вооруженный конфликт: право, политика, дипломатия. М.: Международные отношения, 1989. 248 с.
50. Гомза І. Гасити вогонь бензином: чому помилкова термінологія не допоможе вирішити кризу навколо України. URL: <https://spa.ukma.edu.ua/quenching-fire-with-gasoline-translated/>
51. Брік Т. «Громадянська війна» та інші кліше. Чому важливо вивчати термінологію, контекст і дані? URL: <https://voxukraine.org/uk/gromadyanska-vijna-ta-inshi-klishe-chomu-vazhливо-vivchati-terminologiyu-kontekst-i-dani/>
52. The Essence of Armed Conflict. ACS 2018 03 Essay 1. URL: <https://www.iiss.org/publications/armed-conflict-survey/2018/armed-conflict-survey-2018/acs2018-03-essay1>
53. Report on Preliminary Examination Activities 2016. URL: https://www.iccpi.int/iccdocs/otp/I61114-otp-rep-PE_ENG.pdf

54. International armed conflict in Ukraine. URL: <http://www.rulac.org/browse/conflicts/international-armed-conflict-in-ukraine#collapse2accord>
55. Про національну безпеку України від 21.06.2018, № 2469-VIII. Відомості Верховної Ради. 2018. № 31. ст.241.
56. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 вересня 2015 року «Про нову редакцію Военної доктрини України». URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/555/2015>
57. Семчинський К. В. Особливості примирення і миробудівництва в умовах заморожених конфліктів на пострадянському просторі. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти. 2018. Вип. 1. С. 74–85.
58. Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/>
59. Перепелиця Г.М. Генезис конфліктів на посткомуністичному просторі Європи. К.: Стилос, 2003. 254 с.
60. Лещенко Л. Рішення Європейського суду з прав людини щодо жертв військових конфліктів на пострадянському просторі. Висновки для України. Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Львів, 23–24 травня 2017 р.). Львів, 2017. С.13–15.
61. Abresch W. A human rights law of internal armed conflict: the European Court of Human Rights in Chechnya. European Journal of International Law. 2005. Vol. 16. № 4. P. 741–767.
62. Морозов Ю.В. Миротворческая деятельность России по урегулированию конфликтов в Европе. Ч.1: Операции на постсоветском пространстве. М.: Ин-т Европы РАН,, 2007. 135 с.
63. Гарант мира в любой точке планеты. Кто такие российские военные миротворцы. URL: <https://tass.ru/armiya-i-opk/5826387>;
64. Миротворцы в осаде. Почему нельзя выводить российских военных из Приднестровья. URL: <https://tass.ru/opinions/6476177>;
65. Прилетел с миром. Россия продолжит свою миссию в Приднестровье. Российская газета. Федеральный выпуск. 2019. № 188(7946).
66. Этнотерриториальные конфликты. Семена распада: войны и конфликты на территории бывшего СССР. URL: <https://military.wikireading.ru/14388>
67. Самая политическая карта СССР / О.Б.Глезер, В.А.Колосов, Н.Стрелецкий, А.И.Трейвиш. Московские новости. 1992. 17 марта.
68. «Крупнейшая геополитическая катастрофа». Как СССР стал Россией. Соловьев А. Герои 90-х. Люди и деньги. URL: <https://document.wikireading.ru/31367>

69. Власюк О.С. Проблеми врегулювання «заморожених» конфліктів у контексті розбудови нової архітектури безпеки в Чорноморському регіоні. Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2007. Вип.13. С. 20-24.
70. До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny>
71. Дергачов О. Кольорові революції. Політична енциклопедія. К., 2011. С. 344.
72. Кульчицький С. Помаранчева революція. К.: *Генеза*, 2005. 368 с.
73. Романюк О. Посткомуністичні революції. Політичний менеджмент. 2005. №4. С. 16–28.
74. The post-soviet space as the sphere of influence of Russia: «Compelling to friendship» mission. URL: <https://www.geopolitica.info/the-post-soviet-space/>
75. Определение агрессии. Утверждено резолюцией 3314 (XXIX) Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1974 г. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-74
76. Зельманович І. «Заморожені» конфлікти пострадянського простору: геополітичний аспект. Україна в умовах трансформації міжнародної системи безпеки. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. (Львів, 23–24 травня 2017 р.). Львів, 2017. С. 92-95.
77. Военные базы России: сколько их и где они находятся. URL: <https://offshoreview.eu/2018/11/04/voennyye-bazyi-rossii-skolko-ih-i-gde-oni-nahodyatsya/>
78. Declaration by the High Representative on behalf of the EU on the 10 years anniversary of the conflict between Russia and Georgia. Consilium. URL: https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2018/08/07/declaration-by-the-high-representative-on-behalf-of-the-eu-on-the-10-years-anniversary-of-the-conflict-between-russia-and-georgia/?utm_source=dsms-auto&utm_medium=email&utm_campaign=Declarat
80. Russia should pull back forces from Georgia, say Estonia, six other countries. URL: <https://bnn-news.com/russia-should-pull-back-forces-from-georgia-say-estonia-six-other-countries-204148>
81. Герасимов В. Ценность науки в предвидении. Военно-промышленный курьер. 2013. № 8 (476). 27 февраля. URL: <https://www.vpk-news.ru/articles/14632>
82. Агресія Росії проти України: обсяги втрат і можливості репарацій. URL: https://espreso.tv/article/2018/03/30/agresiya_rosiyi_prot_y_ukrayiny_obsyagy_vtrat_i_mozhlyvosti_reparaciy

83. Global Peace Index 2017. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/06/ GPI-2017-Report-1.pdf>
84. Перепелиця Г. Політика Росії – це крах міжнародної безпеки: причини та наслідки. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=19827&lang=ukr
85. Маначинский А. Когда слабый побеждает сильного. Независимое военное обозрение. 2006. 22 декабря. URL: http://nvo.ng.ru/wars/2006-12-22/2_slabyi.html
86. Большое интервью Владимира Путина: о нормандском формате, доверии и контакте с Порошенко. 23.02.2015. URL: https://www.vesti.ru/videos/show/vid/636725/#/video/http%3A%2F%2Fplayer.rutv.ru%2Fiframe%2Fvideo%2Fid%2F1180086%2Fstart_zoom%2Ftrue%2FshowZoomBtn%2Ffalse%2Fsid%2Fvesti%2FisPlay%2Ftrue%2F%3Facc_video_id%3D636725
87. Пресс-конференция Владимира Путина по Украине. 04.03.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=ZwspcvY5kvg&t=1754s>
88. Владимир Путин: Реакцию Запада на присоединение Крыма в Москве считают абсолютно неадекватной. 16.11.2014. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=8ArP2vmkduY>
89. Case of *Ilaşcu and others v. Moldova and Russia* (Application no. 48787/99), 08.07.2004 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22it_emid%22%3A%22001-61886%22%7D
90. *Mozer vs. the Republic of Moldova and Russia* (Application no. 11138/10). 23.02.2016. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22appno%22%3A%2211138/10%22%2C%22itemid%22%3A%22001-161055%22%7D>
91. Case of *Ivanțoc and others v. Moldova and Russia* (Application no. 23687/05), 15.11.2011. FINAL 04.06.2012. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-107480%22%7D>
92. Case of *Catan and others v. Moldova and Russia* (Applications nos. 43370/04, 8252/05 and 18454/06), 19.10.2012 / HUDOC. European Court of Human Rights. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-114082%22%7D>
93. Overall Control. The Case against *Dusko Tadic* and the Concept of Control in the ILC- Articles on State Responsibility. URL: <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/1560805>
94. Окупація та ефективний контроль: національне сприйняття та міжнародно-правові реалії. URL: <https://mtot.gov.ua/ua/okupatsiya-ta-efektyvnyj-kontrol-natsionalne-spryjnyattya-ta-mizhnarodno-pravovi-realiyi>
95. «Правова абетка» № 25: ефективний контроль чи окупація? URL: <https://helsinki.org.ua/articles/pravova-abetka-25-efektyvnyj-kontrol-chy-okupatsiya-2/>

96. Разметаев А. С. «Ефективний контроль» як базовий концепт сучасного дискурсу окупаційних режимів: політико-інституційний вимір. Сучасне суспільство. 2018. Вип.1(15). URL: <http://journals.hnpu.edu.ua/index.php/politology/article/view/866/875>
97. Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації / за ред.: О.Павліченко, О.Мартиненка. К., 2018. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2018/05/Vijskova-pidtrymka-zvit-dlya-sajtu1.pdf>
98. «Насильницькі злочини, скоєні в ході збройного конфлікту на сході України у 2014-2018 рр.». URL: <http://khp.org/index.php?id=1552383658>
99. Топ-10 доказів російської присутності на Донбасі. URL: <https://mip.gov.ua/content/top10-faktiv-rosiyskoi-prisutnosti-na-donbasi.html>
100. На Донбасі бійці ЗСУ знаходять докази присутності російської армії. URL: <https://www.unian.ua/war/10624074-na-donbasi-biyci-zsu-znahodyat-dokazi-prisutnosti-rosiyskoji-armiji-video.html>
101. СММ ОБСЄ виявила на території ОРДЛО російську станцію розвідки Кредо-М1. URL: https://dt.ua/UKRAINE/smm-obsye-viyavila-na-teritoriyi-ordlo-rosiysku-stanciyu-rozvidki-kredo-m1-314103_.html
102. Зведення Мініборони України щодо обстановки в районі проведення операції Об'єднаних сил. URL: <http://www.mil.gov.ua/news/2019/09/18/zvedennya-minoboroni-ukraini-shhodo-obstanovki-v-rajoni-provedennya-operaczii-obednanih-sil/>
103. Волонтери опублікували масштабну інтерактивну базу даних російської агресії. URL: <https://informnapalm.org/ua/volontery-opublikovaly-masshtabnu-interaktyvnuyu-bazu-danyh-rosijskoji-agresiyi/>
104. База даних і відеографіка новітнього озброєння ЗС РФ на Донбасі. URL: <https://informnapalm.org/ua/baza-danyh-videografika-novitnogo-ozbroyennya-zs-rf-na-donbasi/>
105. Кадрова російська армія в Україні. Дослідження та інфографіка. URL: <https://informnapalm.org/ua/kadrova-rosijska-armiya-v-ukrayini-baza-danyh-ta-infografika/>
106. Російська армія в Україні. Інциденти та номери частин. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1B2OK50Cy9eBjI90uRnga8M9QDX-saujfxW_nQ4n7nR0/edit#gid=941406428
107. Збройний конфлікт в Україні: військова підтримка незаконних збройних формувань «ДНР» та «ЛНР» з боку Російської Федерації; Іх там нет. Докази присутності російських військ на Донбасі у 2017 році. URL: <https://tyzhden.ua/News/195850>

108. СБУ про роботу «военторгу» на Донбасі: 700 танків, більше тисячі бронемашин і до 6 тисяч кадрових військових РФ. 10.06.2016. URL: <https://www.unian.ua/war/1371926-sbu-pro-robotu-voentorgu-na-donbasi-700-tankiv-bilshe-tisyachi-bronemashin-i-do-6-tisyach-kadrovih-viyskovih-rf.html>
109. The Battle of Ilovaisk. Mapping Russian Military Presence in Eastern Ukraine. August–September 2014. URL: <https://ilovaisk.forensic-architecture.org/>
110. Hiding in plain sight: Putin's war in Ukraine. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/in-depth-research-reports/report/hiding-in-plain-sight/>; український варіант цієї публікації URL: https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/08/HPS_Ukrainian.pdf
111. Идентификация сепаратистов, причастных к сбитию МН17. URL: <https://ru.bellingcat.com/novosti/ukraine/2019/06/19/mh17-separiy/>
112. Новые российские системы радиоэлектронной борьбы на востоке Украины. URL: <https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/09/10/new-russian-ew-donbas/>
113. Въезд российской военной колонны в Украину попал на видео. URL: <https://ru.bellingcat.com/novosti/ukraine/2018/08/24/osce-convoy-filmed/>
114. Как российские беспилотники наводили артиллерию сепаратистов на Донбассе. URL: <https://ru.bellingcat.com/novosti/russia/2018/08/10/russian-artillery-guidance/>
115. Перепелиця Г. Ідеологія «русского мира» як загроза безпеці світу та Україні. URL: http://r-studies.org/cms/index.php?action=news/view_details&news_id=81655&lang=ukr
116. A new geopolitical challenge to the rules-based order. URL: <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2018/11/challenge-rules-based-order>
117. Here's One Measure That Shows Sanctions on Russia are Working. Bloomberg. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-16/here-s-one-measure-that-shows-sanctions-on-russia-are-working>
118. Алексейченко О.В. «Заморожені» конфлікти на пострадянському просторі: Геополітичний вимір. Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки». 2013. №2. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2305/2025
119. Russia's Military Policy in the Post-Soviet Space. URL: <https://www.swp-berlin.org/en/publication/russias-military-policy-in-the-post-soviet-space/>
120. World military expenditure grows to \$1.8 trillion in 2018. URL: <https://www.sipri.org/media/press-release/2019/world-military-expenditure-grows-18-trillion-2018>
121. On the up: Western defense spending in 2018. URL: <https://www.iiss.org/blogs/military-balance/2019/02/european-nato-defence-spending-up>

122. Trends in World Military Expenditure, 2018. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2019-04/fs_1904_milex_2018.pdf
123. Капітоненко М. Політика Росії щодо сусідніх держав (доктрина «обмеженого суверенітету»). URL: <http://fpp.com.ua/polityka-rosiyi-shhodo-susidnih-derzhav-doktryna-obmezhenogo-suverenitetu/>
124. Global Militarization Index / Bonn International Center for Conversion. URL: https://gmi.bicc.de/index.php?page=ranking-table&year=2017&sort=rank_asc
125. Кому Россия выдавала свои паспорта. Коммерсантъ. 2019. 16 апреля. №67. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/3945533>
126. Громадянство Росії у Криму: під примусом чи з любов'ю? 29.12.2015. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/12/151225_crimea_passports_citizenship_russia_sd
127. МВД начало выдачу российских паспортов жителям Донбасса. 14.06.2019. URL: <https://www.rbc.ru/society/14/06/2019/5d0341639a79478ba951be5d>
128. МВД приняло более 60 тыс. заявлений от жителей ДНР и ЛНР на получение гражданства России. 15.08.2019. URL: <https://tass.ru/obschestvo/6765541>
129. Російські паспорти вже на Донбасі: як відповісти Україні. 29.04.2019. URL: <https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/u-putina-vidpovili-zelenskomu-schodo-rosijskih-pasportiv.htm>
130. Козловскій С. Сколько денег Россия выделяет Абхазии и как их тратят. 08.08.2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/features-40862115>
131. Stratfor: Россия тратит \$5 млрд. в год на квази-государства. 16.09.2015. URL: <https://republic.ru/posts/56505>
132. The Logic and Risks Behind Russia's Statelet Sponsorship. 15.09.2015. URL: <https://worldview.stratfor.com/article/logic-and-risks-behind-russias-statelet-sponsorship>
133. Россия предоставит финансовую помощь Абхазии и Южной Осетии. URL: <https://grani-ru-org.appspot.com/Politics/Russia/m.148686.html>
134. Бюджетникам в Абхазии повысят зарплату за счет российской помощи. URL: <https://tass.ru/ekonomika/6503097/>
135. Финансовая помощь Южной Осетии и Абхазии со стороны России. 06.08.2018. URL: <https://sputnik-abkhazia.ru/reference/20180806/1024614454/finansovaya-pomoshh-yuzhnoj-osetii-i-abhazii-so-storony-rf.html>
136. Россия возобновила финансирование Приднестровья. 11.08.2017. URL: http://www.ng.ru/cis/2017-08-11/1_7049_pridnesrovie.html

137. Приднестровье: куда движется непризнанная республика. 01.11.2017. URL: <https://www.bbc.com/russian/blog-photo-41804843>
138. Іщенко Н. Чому Грузії не вдалося: 10 років невдач грузинської моделі примирення із сепаратистами. 08.08.2018. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2018/08/8/7085363/>
139. Майк Помпео: США ніколи не смиряться с окупацією Грузії. 07.08.2018. URL: <https://www.newsgeorgia.ge/majk-pompeo-ssha-nikogda-ne-smiryatsya-s-okkupatsiej-gruzii/>

РОЗДІЛ III.

ІМПЕРСЬКІ МАРКЕРИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Микола Держалюк

ПРЕЗИДЕНТСЬКІ ВИБОРИ В РФ 2024 Р.: РЕЗУЛЬТАТИ ПРОГНОЗОВАНІ, А НАСЛІДКИ – ЗЛОЧИННІ

Високоосний 2024 рік позначений подіями найвищого рівня у багатьох державах світу, які торкнуться долі 4 млрд. осіб, майже половини людства планети: президентськими виборами у РФ, США, Індії та в інших державах, обранням Європарламенту. Започаткувалися ці події президентськими виборами у Росії 15-17 березня 2024 року. Нечуване за тривалістю (майже 25 років) перебування В. Путіна при владі РФ позначалося постійним віддаленням країни від правового і демократичного шляху розвитку і наближенням до авторитаризму, що завершилося встановленням одноосібної диктатури. Цей режим набув класичних ознак ультраправої форми правління, в основі якої лежить великодержавницький шовінізм, ненависть до інших народів, реваншизм, прагнення до загарбання територій інших держав та їх поневолення, колонізації й асиміляції їх народів, встановлення гегемонії у світі. Сучасні аналітики доводять, що у Росії запанував рашизм – різновид фашизму «русского мира», що успадкував головні ознаки войовничого царського абсолютизму, світового колоніалізму, сталінських і гітлерівських традицій першої половини ХХ століття. З вини великих держав, які прагнули до переділу світу,

людство пережило трагедію Першої та Другої світових воєн. З вини рашистської Росії світ опинився на порозі Третньої світової війни.

Треба визнати, наголошує відомий політичний і науковий діяч України В.П. Горбулін, що вихід України із зони впливу РФ загрожував найбільше амбіційному проекту Москви – створенню нової імперії. Справжні проблеми з'явилися в Україні після того, як у правлячій еліті Росії з ХХІ ст. почали відігравати провідну роль оперативні працівники спецслужб, яким «властиві специфічні риси світосприйняття». Саме ці ознаки істотним чином визначили дії російської влади як у внутрішній, так і у зовнішній політиці. Із зміцненням влади Путіна як самодержця наростала загроза нашестя РФ в Україну. Масового характеру у ЗМІ набули погрози жіріновських, затуліних, бородатих дугіних із затьмареним розумом та інших опричників оперативника Путіна, який мітив у царі. «Нарешті явився і він сам із сардонічною міною пояснивши, згадував В.П. Горбулін, що Росія неодмінно захистить «сімнадцять мільйонів етнічних росіян на Україні» [1, с.166, 169].

Демократичні сили РФ не спромоглися вчасно убезпечити сповзання Росії до диктатури через те, що епоха пострадянської трансформації на правових і демократичних засадах провалилася і була дискредитована в очах народних мас. Правлячими олігархічними кланами інтереси суспільства та держави все більше ігнорувалися і, навіть, зневажалися. Згуртовані навколо Путіна владні та силові структури, окрім власного збагачення і благополуччя, стали й виразниками великодержавницьких інтересів Росії, тому рішуче вдалися до зламу існуючого порядку і запровадження авторитарної моделі влади, яка, на їхнє переконання, була єдиною спроможною врятувати Росії від занепаду і розпаду. Плани щодо відродження Росії як світової держави, відновлення її впливу на пострадянському просторі цілковито домінували упродовж обох його президентських каденцій 2012-2018 і 2018-2024 рр. Влада РФ відмежувалася від колективного Захо-

ду, відійшла від правових і демократичних моделей державного устрою, вважала їх непридатними для забезпечення розвитку і процвітання Росії як самодостатньої окремої цивілізації зі своєю тисячолітньою історією та культурою, і тому визнала небажаною діяльність на її території практично усіх незалежних політичних структур, громадських організацій та ЗМІ, назвавши їх екстремістськими чи іноземними агентами. Агресивна зовнішня і репресивна внутрішня політика Путіна вела країну і суспільство не до піднесення економіки і добробуту громадян, облаштування РФ, формування цивілізованих взаємин на міжнародній арені, а до повернення в країні надцентралізованої системи управління, розбудови РФ як окремого геополітичного центру, загострення відносин із сусідніми державами, відновлення збройним шляхом свого панування над ними.

Реалізація гегемоністських планів великодержавної ідеї відновлення російської імперії, забезпечення її світового панування розпочалася із закабалення Білорусії, захоплення територій суверенних держав Грузії, Молдови, України, конфронтації з колективним Заходом. Агресія РФ проти України 24 лютого 2022 р. під псевдоназвою СВО стала апогеєм цієї варварської політики рашистського режиму, набувши ознак масового геноциду і злочинів проти людяності. Це було підтверджено рішеннями міжнародних організацій – ООН, ПАРЄ, ЄС, багатьох провідних держав світу на основі ознайомлення з наслідками рашистського терору над мирним населенням у перші тижні після вторгнення в Україну.

Безконфліктне і безальтернативне сповзання Росії до авторитаризму, розгорнута і успішно проведена робота по узаконенню права Путіна на пожиттєве керівництво Росією, формування напівмонархічної моделі влади свідчило про те, що переважна більшість колишніх радянських політичних і адміністративних керівників, військових, правоохоронців, значна частина інтелігенції та діячів культури бажали відновлення російської імперії у будь-якій формі. Жага реваншу об'єднує не лише стару й но-

ву еліту, але й більшість населення. Тільки цим можна пояснити підтримку суспільством РФ конституційного перевороту у 2020 р., нечувану фальсифікацію виборів 15-17 березня 2024 р., влаштованих і реалізованих правлячою елітою з метою збереження диктатури на чолі з Путіним.

Справа у тому, що після двох термінів по 6 років перебування В. Путіна на посаді президента (2012-2018 і 2018-2024 рр.) його повноваження закінчувалися весною 2024 р. Відповідно до Конституції РФ 1993 р. він не мав права на виборах 2024 р. втретє підряд балотуватися на посаду президента країни. Для подолання цієї заборони В. Путін 15 січня 2020 р. звернувся до Державної думи з пропозиціями щодо внесення поправок до чинної Конституції. Серед інновацій Путіна значилися: відмова від дії міжнародного права на території РФ, розширення повноважень президента країни, зняття двотермінового обмеження перебування на цій посаді. Представники демократичних сил виступили проти запропонованих поправок без всенародного обговорення і без розгляду альтернативних проектів. Пропозиції опозиції щодо цих поправок зводилися до обмеження президентських повноважень двома термінами по 4 роки, зміцнення парламентської форми правління, підпорядкування уряду парламенту і таким чином обмежували всесилля президента.

Правляча еліта на чолі з Путіним не зважала на вимоги опозиційних і демократичних сил країни. Упродовж 25 червня – 1 липня 2020 р. влада РФ влаштувала загальнонародне голосування щодо внесення поправок до Конституції РФ. Соціологічні опитування, проведені Левада-Центром, показали, що альтернативний пакет поправок Громадської конституційної ради отримав підтримку 28% респондентів, а поправки Путіна – 25% опитаних. Незважаючи на рівне протистояння у цьому доленосному питанні між підходами опозиції та влади, центральні і місцеві органи влади усе зробили для ігнорування громадської думки і забезпечення проекту Путіна повної переваги. Відповідно до офіційних резуль-

татів цього референдуму понад 78% громадян проголосували за владний проект. Пропозиції щодо змін до Конституції РФ за результатами референдуму вступили в силу з 2 липня 2020 р. Путін отримав право ще на два терміни по шість років балотуватися на цю посаду, тобто до 2036 року. Конституційна реформа у РФ засвідчила не тільки про зміцнення, але й про завершення формування диктатури Путіна.

Повномасштабна війна Росії проти України з 24 лютого 2022 р. обернулася нечуваним опором і героїзмом з боку української нації, спричинила конфронтацію Москви з колективним Заходом. Із 193 країн ООН 141 підтримала Резолюцію ООН, якою вторгнення в Україну засуджувалося; 47 країн утрималися і лише 5 країн (РФ, КНР, Білорусь, Куба, Венесуела) проголосували проти цієї Резолюції.

Наслідком варварської і загарбницької війни РФ проти України стало рішення про видачу Міжнародним кримінальним судом у Гаазі 17 березня 2023 р. ордеру на арешт В. Путіна за здійснені злочини в Україні. Після цього він практично став невиїзним.

Через півроку ПАРЄ 12 жовтня 2023 р. прийняла дві Резолюції. У першій «Роль Ради Європи у запобіганні конфліктам, відновлення довіри до міжнародних інституцій та сприяння глобальному миру» наголошується, що «колективна оборона і безпека, про які йдеться у статті 51 Статуту ООН, повинна бути дотримана для всіх країн, а не лише для членів НАТО». В іншій Резолюції ПАРЄ «Забезпечення справедливого миру в Україні та тривалої безпеки в Європі» йдеться про те, що «політика геноциду, яку проводить Російська Федерація проти України, має бути співвіднесена з попередньою спробою знищення української нації, а саме з Великим Голодом або Голодомором, 90-і роковини якого вшановуватимуться у листопаді 2023 року». ПАРЄ визнала В. Путіна «самозванцем та узурпатором», констатувала, що влада в Росії стала де-факто диктаторською, проголосила невизнання Путіна легітимним президентом Росії після закінчення його пре-

зидентського терміну весною 2024 року, а також закликала всі країни РЄ не визнавати легітимність В. Путіна після завершення його чинного президентського терміну. ПАРЄ закликала до створення спецтрибуналу для Путіна. 99 депутатів проголосували «за» і лише 1 утримався. Навіть прихильні до РФ Сербія та Угорщина не наважилися голосувати проти цієї Резолюції. Російський режим було визнано терористичним. ПАРЄ закликала створити трибунал для розслідування воєнних злочинів Росії в Україні. Нагадувалося, що міжнародний механізм притягнення президента Югославії С. Мілошевича дозволив позбавити його влади і притягнути до міжнародного суду як військового злочинця. Дана Резолюція дає можливість почати підготовку такого самого трибуналу і щодо Путіна [2].

Незважаючи на міжнародні санкції та посилення політичної ізоляції, правляча еліта РФ, продовжуючи свою агресивну війну в Україні, готувала чергові вибори президента у березні 2024 р., забезпечуючи умови для гарантованої перемоги Путіна. Механізми для реалізації поставленого завдання були вже апробовані у попередні часи. Опозиційний діяч Д. Гудков відзначав, що репресивний апарат у РФ досяг 1,2 млн. осіб і був спроможний надійно відпрацювати усі питання щодо підготовки подібних заходів і досягнення необхідних результатів.

Утримувати основну частину населення РФ у покорі владі Путіна вдалося шляхом тотального розпалювання ненависті до української нації, тривалих і брехливих звинувачень України в антиросійській діяльності, цілковитого перекладання на українське керівництво причин агресії Росії проти України. Більшість ($\frac{3}{4}$) населення РФ з самого початку агресії проти України РФ схвалювали вторгнення в Україну, лише $\frac{1}{5}$ його частина виступала проти війни і диктатури Путіна. Це переважно освічені люди, інтелігенція Москви та Санкт-Петербурга. Росіяни виявилися лояльним до розпочатої війни проти України не лише через цілковиту дезінформацію. Адже навіть різка конфронтація ко-

лективного Заходу з московським диктатором, явне погіршення життєвого рівня, значні людські втрати, негативні процеси у соціальної сфері не викликали явного протесту. Експерти Фонду Карнегі Волков і Колесников пояснювали причини такого ставлення тим, що культура, менталітет і свідомість росіян сформовані на великодержавницьких, рабських принципах часів Московського царства/держави, Російської імперії, СРСР, а не на справедливості, праві і демократії, тому вони легко піддаються путінській пропаганді, спрямованій на відродження великої Росії. Геноцидна війна Росії проти України, ймовірно, за припущенням цих авторів, є саме тим фактором, що веде її до загибелі [3].

За словами українського політолога В. Денисенка, ядро активних прихильників війни проти України складало наприкінці 2023 р. 10-12% населення РФ, а послідовних противників війни – приблизно 20%. Останні дослідження показали, що у 18% жителів РФ життя стало краще, у 40% матеріальний стан не змінився; а у 42% життєвий рівень погіршився. Частка тих, у кого життя стало дуже поганим, складає 15%. В умовах різкого збільшення у бюджеті 2024 р. військових витрат (понад 30%) тенденція до погіршення соціальних умов продовжуватиметься. Тим паче, коли загальні витрати на ВПК насправді поглинуть 40% бюджетних коштів. Спрямовані напередодні виборів усі наявні резерви на утримання зарплат, цін, недопущення інфляції лише тимчасово пригальмували ці процеси [4].

Американський історик українського походження Олександр Мотиль доводив цілковиту помилковість думки, що агресивною поведінкою Росія прагне стати сильнішою у протистоянні із Заходом та Україною. Насправді вона згасає, оскільки вкладає величезні кошти лише у розвиток ВПК і водночас скорочує витрати на сектор споживчих товарів. «Заяви Путіна про те, що ВВП зростає, а інфляція низька, – наголошує він, – приховують реальність того, що пересічних громадян приносять у жертву на вівтар мілітаризму». Опозиційний до режиму Путіна економіст Володимир Мілов

стверджує, що «росіяни стали значно біднішими за останні 5 років, особливо – за останні 2 роки». Дж. Зонненфельд (Єльський університет) та його колеги переконливо показали, що санкції спрацювали і що «Росія більше не є навіть віддалено економічною державою та заборонила мінімальну звітність щодо прозорої статистики національного доходу, яка необхідна для збереження членства в МВФ. Оскільки її промислова міць нижча, ніж у Чилі, путінська Росія виживає, просто захоплюючи активи. Економіка, в якій дедалі більше домінує держава, поглинає власні компанії, щоб підтримувати військову машину Путіна» [4].

Упродовж 25-ти річного перебування при владі правляча еліта на чолі з В. Путіним сформувала режим, державницька ідея якого спрямована на відродження великої Росії на царсько-радянських великодержавницьких засадах. Населення щоденно піддавалося ідеологічній обробці, що Росія стала жертвою у руках імперіалістів на чолі із США і веде справедливу вітчизняну війну проти ворогів, які прагнуть ліквідувати тисячолітню російську державу та розчленувати її. Непримириенність до західних цінностей, задрість до процвітаючих та успішних країн і ворожість до тих народів, які прагнуть до подібного благополуччя цілковито домінує у ментальності «русских». Масові і постійні патріотичні заходи по всій країні, виховання громадян, насамперед підростаючого покоління, побудоване на прославлянні попередніх воєнних перемог Росії, СРСР, одурманили переважну частину суспільства.

З боку влади знищувалась опозиційна діяльність в усіх її проявах, критика і засудження злочинів внаслідок військового вторгнення в Україну переслідувалося і каралося репресивними органами. Чесні аналітики і журналісти обстрілювалися як зрадники і вороги Росії, агенти західних спецслужб, кидалися до в'язниць або депортувалися з країни. Репресивні і каральні заходи влади набули масового характеру і прискорено наростали.

Підтримка значною частиною росіян СВО в Україні стало відображенням пропагандистських наративів про те, що Україна

стала проводити антиросійську політику, що цілковито відповідає інтересам Заходу. У Москві ніколи не озвучувати інтересів Української держави, постійно спрямованих на формування дружніх і рівноправних відносин. Навіть слово рівноправність не вживалося, коли йшлося про взаємини з Україною. Значна частина населення РФ виявилася дезінформованою і лояльною до розпочатої СВО проти України, потрапила під вплив брехливих пропагандистсько-ідеологічних постулатів ще й тому, що вони мають під собою дуже глибокі історичні корені. Масове невдоволення у російському соціумі постійно генерується самим фактом існування самостійної України, бо вважається, що керівники України, а не діячі радянського Центру та Росії, відіграли ключову роль у розвалі СРСР.

Виховання ненависті до українства завжди складало серцевину «русской» національної ідеї, суть якої цілковито розкрилася після 24 лютого 2022 р. Саме путінцям вдалося досягти масового обурення у російському середовищі існуванням українського чинника завдяки: постійному поширенню антинаукових тверджень про єдиний «русский народ» у складі «русских», українців, білорусів; тотальному розпалюванню владою ненависті до української нації та її державності, звинувачуванню керівництва України у нацизмі, фашизмі, бандеризмі; обстрікуванню влади України у тривалій виключній антиросійській діяльності, цілковитому перекладанню на українську владу вини за агресію Росії. Влада РФ широко використовує традиційні елементи зверхнього і зневажливого ставлення «русских» до українців, яких обзивають на побутовому рівні «хохлами» або бандерівцями. Ці догми складають основу пануючої державницької і національної ідеї сучасної Росії.

Значна частина населення РФ повірила, що загарбницька війна проти України спрямована на денацифікацію і демілітаризацію її режиму і буде легкою прогулянкою. Повна окупація України, встановлення проросійської влади і повне її підпорядкування інтересам Москви сприймалися «на ура» серед широких мас росіян.

Уся вина за початок СВО покладалася виключно на нацистську владу в Україні та ворожі антиросійські акції Заходу. Москва подавала збочену на свою користь інформацію про військові події в Україні, спромоглася енергійними заходами утаємничити від суспільства трагічні наслідки війни, фальсифікувати події, приховувати втрати, проводити напівтаємно чергові мобілізації головним чином у депресивних і віддалених регіонах. Дезінформаційна робота з боку усіх складових державної машини набула тотального характеру і спрямовувалася на заспокоєння населення, недопущення поширення серед мас негативних і трагічних подій з фронту.

Шляхом запровадження на території усєї країни суцільного контролю репресивних органів, застосування каральних заходів проти будь-яких публічних проявів невдоволення чи опозиційної діяльності, режиму вдалося уникнути загрози розколу єдності суспільства і влади, забезпечити проведення виборів президента у 2024 р. виключно за сценарієм команди В. Путіна. Завчасна фільтрація стала надійною формою недопущення впливових і небезпечних кандидатів до участі у виборах 2024 р. Більшість же діячів опозиції сприймалися владою як епізодичні явища, тому не склали великої загрози для уже зміцнілої диктатури Путіна.

Владну еліту турбували народні висуванці центральних округів Росії, тому там промашки напередодні виборів виключалися. Для упередження цього туди заздалегідь спрямовувалася підвищена увага владних органів усіх рівнів, належні фінанси і пропагандистські сили. Усі галузі економіки, ВПК, соціально-економічна сфера, культура, зареєстровані ЗМІ, творчі, освітні, культурні й спортивні організації за кілька місяців до виборів отримали додаткове фінансування, яке, хоч і тимчасово, але позитивно позначалося на виробничих та життєвих умовах більшості категорій населення, що у відповідь призводило до масової участі у виборах та голосування за В. Путіна. Реальні опозиційні кандидатури не наважилися брати участь у подібних іграх, знаючи про

неминучу поразку, а сміливці від народних мас, які згодилися на боротьбу у таких умовах, уже на старті легко знімалися з дистанції ЦВК.

За підсумками опитувань серед опозиційних сил у кінці листопада 2023 р., які зробив О. Навальний, самим популярним кандидатом від опозиції на посаду президента був колишній мер Єкатеринбурга Євгеній Ройзман. Друге місце відводилося журналісту, головному редактору опозиційної «Новой газети» Дмитру Муратову. Третє місце випало голові політичного блоку «Яблуко» Г. Явлінському. Перші два діячі не погодилися брати участь у цих виборах, а Явлінський висунув умову: піде на вибори, якщо активісти зберуть на його підтримку 10 млн. підписів. Оскільки було зібрано лише 1 млн. підписів, то він відмовився висуватися на цих виборах [5].

Серед варіантів стратегії поведінки опозиційних сил на виборах у кінцевому підсумку перевагу здобула лінія: голосувати за будь-якого кандидата проти Путіна. Команда Навального заявила: «Для Путіна вибори 2024 р. – це референдум по схваленню власних дій по виправданню війни проти України. 17 березня Росія повинна усвідомити, що більшість не бажає бачити Путіна на чолі держави. Результати голосування будуть підроблені, але наше завдання зробити так, щоб все стало очевидним і без них». Рух за досягнення цієї мети почав ширитися по всій Росії, тому репресивні органи уже на початковій стадії його зародження енергійно протидіяли, щоб він не набрав масового характеру.

Переважна більшість опозиційних політологів РФ, як і зарубіжних фахівців, вважали, що вибори носитимуть характер референдуму і навряд чи хтось із конкурентів Путіна отримає масову підтримку. Ці висновки ґрунтувалися на обізнаності з внутрішньополітичною ситуацією у Росії.

Відповідно до схвалених поправок до Конституції РФ та інших відповідних законів Рада Федерації 7 грудня 2023 р. затвердила дату проведення виборів Президента РФ – 17 березня 2024 р. ЦВК

РФ 8 грудня вперше вирішила провести вибори упродовж трьох днів – 15, 16, 17 березня 2024 р. Даючи старт виборчій кампанії, голова ЦВК РФ Е. Памфілова відзначала, що вибори вперше проводитимуться «у дуже токсичній геополітичній обстановці». Період висунення кандидатів на посаду президента тривав у грудні 2023 – початку січня 2024 рр. Положеннями законів РФ «Про вибори Президента Російської Федерації» від 10.01.2003 р. (зі змінами і доповненнями від 28.06.2017 р.), про Реєстрацію кандидатів на посаду Президента РФ у ЦВК передбачалися дискримінаційні умови участі у виборах президента. Документи представників партій приймалися до 1 січня 2024 р. Кандидатам від партій, які представлені у Державній думі, збирати підписи не було потрібно. Від цього звільнялися і висунанці від партій, які представлені в законодавчих зборах не менше, ніж третини регіонів РФ. Кандидати від політичних партій, які не входили до центрального чи регіональних законодавчих органів, мали зібрати не менше 100 тисяч підписів із 40 чи більше суб'єктів федерації і представити вчасно на розгляд ЦВК. Самовисунанці та представники партій, які не входять до законодавчих органів РФ чи федеральних округів у порівнянні з представниками партій Держдуми РФ, парламентських партій регіональних органів законодавчої влади, мали до 27 грудня 2023 р. представити до ЦВК необхідні документи, а потім зібрати як мінімум 300 тисяч підписів від виборців 40 чи більше суб'єктів федерації і представити їх до ЦВК до 31 січня 2024 року.

Дозволялося дострокове і дистанційне електронне голосування. Важливим нововведенням виборів було й те, що дозволялося здійснювати голосування як на виборчих дільницях, так і у прибудинкових місцях на окупованих територіях України, а також і у прикордонних з Україною Брянській, Курській, Белгородській областях та у Криму. Дистанційне електронне голосування запроваджувалося у 30-и регіонах РФ, у т.ч. й у Москві. Розширювалися повноваження ЦВК, зокрема щодо встановлення помилок у доку-

ментах претендентів на реєстрацію та винесення відповідних рішень. Самою сильною ознакою цих виборів стала відміна порогу мінімальної участі у виборах, тобто усувалися умови, коли у разі участі меншої половини виборців у голосуванні вибори ставали недійсними. Відтепер, хто з кандидатів набирає більшу кількість голосів навіть при меншій від половини участі чи незначній явці виборців, той все одно ставав президентом країни.

Важливо відзначити, що напередодні кампанії на усіх рівнях і по всій країні були вибудовані неконтрольовані можливості для здійснення масових фальсифікацій. Контролю за урнами вночі не було, спостерігачі від загальноновизнаних міжнародних організацій не запрошувалося для участі у проведенні виборів. Соціологічні опитування у РФ були вибірковими, не проводилися ні у депресивних регіонах, ні у тих, де питома вага втрат їх представників, мобілізованих на війну проти України, зашкалювала. Опитування щодо доцільності проведення СВО взагалі не проводилися. З 15 мільйонної Москви чи 5,5 млн. Санкт-Петербурга в армію забрали відповідно лише 10 тисяч та 3,4 тисяч осіб. На фронт відправили лише незначну їх частину. Основу збройних сил РФ на війні в Україні склали представники віддалених, депресивних регіонів, населення яких здебільшого було «не русской» національності.

Збереження за Путіним посади президента прогнозувалося з самого початку підготовки цих виборів. Ще до оголошення згоди Путіна у черговий раз балотуватися на посаду президента, у ЗМІ з осені 2023 р. поширювалися запевнення у його перемозі. У жовтні 2023 р. Д. Песков особисто заявляв, що у Путіна конкурентів у нинішній час немає і бути не може. Провладні соціологічні опитування свідчили, що Путін має широку підтримку населення не стільки завдяки збереженню ще стабільної економічної ситуації в країні, скільки цілковитому контролю його правлячою кастою ситуації в Росії на усіх рівнях. У листопаді 2023 р. ці слова підтверджувалися результатами соціологічних опитувань. Так Фонд

громадської думки повідомляв, що роботу Путіна позитивно оцінювали 77% респондентів, а негативно – 11%. За даними ВЦІГД (ВЦИОМ) Путіну довіряли 78,5% жителів РФ.

Захід також посприяв цьому. Задовго до виборів і під час їх проведення конгресмени та політики республіканської партії США, упродовж грудня – першої половини квітня 2023-24 рр. не схвалили виділення Україні понад 61 млрд. дол. для закупівлі необхідного озброєння, щоб успішно протистояти агресії РФ і почати виганяти загарбників за межі України. Цим скористалися у Москві. Заволодівши стратегічною ініціативою, російські війська у першому кварталі 2024 р. здійснили незначні, але наступальні операції на сході України, завдали значної шкоди енергетичній та житловій інфраструктурі. Ейфорія наближення перемоги у війні в Україні збільшила й так значну частину оскаженілого російського електорату, відданого Путіну.

Зарубіжні аналітики ще до виборів у середині лютого 2024 р. стверджували, що їх результати будуть штучними. Опозиційні, альтернативні суспільні сили у РФ і на окупованих територіях цілковито придушені і знищені. Упродовж 25-и річного правління В. Путіна сформувався режим його особистої влади. Уся машина державної влади працювала на забезпечення його перемоги. Кремль чекав 80% участі у виборах і трошки меншу кількість голосів за Путіна. Запроваджене з кінця лютого дистанційне голосування не підлягало контролю.

Український політолог Вадим Денисенко вважав, що вибори президента РФ 2024 р. свідчатимуть про завершення формування нової системи управління, що за формою відповідатиме монархії. Відбувається відродження не радянської моделі влади, а сучасної моделі Китаю [6].

В. Путін вперше публічно заявив 8 грудня 2023 р. про висування своєї кандидатури на участь у президентських виборах під час зустрічі з Героями Росії у Кремлі. 19 грудня 2023 р. він офіційно зареєструвався у ЦВК кандидатом на вибори президента РФ.

Прес-секретар президента Д. Песков прокоментував його заяву як не домашню заготовку, а як реакцію Путіна на звернення учасників тієї зустрічі, зокрема Артема Жоги, який попросив його від імені народу Донбасу взяти участь у цих виборах. В. Путін висунув свою кандидатуру як самовисуванець і 18 грудня 2023 р. особисто подав до ЦВК відповідні документи. На його підтримку упродовж 23 грудня 2023 – 17 січня 2024 рр. було зібрано 2,5 млн. підписів (за іншими даними 1,8 млн.) громадян різних регіонів РФ. У грудні 2023 р. відбувся з'їзд партії «Единая Россия», що є політичною опорою режиму В. Путіна. Для владної еліти РФ президентські вибори 2024 р. стали найважливішою подією, тому цей форум став мобілізаційним для однопартійців по забезпеченню підтримки і переконливої перемоги їх лідера на цих виборах. У ході виборчої кампанії Путіна підтримали дві провідні парламентські партії – «Единая Россия» та «Справедливая Россия», тому вони не висували своїх кандидатів. Голова партії «Справедливая Россия» Сергій Миронов у середині грудня 2023 р. заявив, що очолювана ним партія готова запропонувати свої ініціативи до виборчої програми Президента РФ, які дійсно допоможуть Росії «стати незалежною, суверенною, сильною державою з дуже добрим майбутнім».

В. Путін першим серед самовисуванців здав до ЦВК 22 січня 2024 р. списки підписів виборців на свою підтримку. Через тиждень (29 січня 2024 р.) його було зареєстровано кандидатом на посаду президента. У той же день було повідомлено, що В. Путін не планує брати участі у передвиборчих дебатах. У поданих до ЦВК документах В. Путіна для реєстрації його кандидатури на ці вибори зазначалося, що у його власності є одна квартира, два автомобілі «Волга». Упродовж 2018 – 2022 рр. він заробив 67,591 млн. рублів [7].

Декларація про майно і доходи В. Путіна свідчили, що він живе виключно на заробітну плату, не має жодного відношення до інших доходів від комерційних чи бізнесових структур. Його ма-

теріальне становище виглядало на фоні представників правлячої еліти і бізнесу РФ досить скромно. Обнародовані командою Навального матеріали, в яких повідомлялося про наявність у В. Путіна котеджу у районі Сочі, дорогоцінних яхт і будинків, коштів і майна обох його дочок за кордоном засвідчували, що подані В.Путіним дані не відповідають правді. Дивно, що це не привернуло уваги ні російських, ні зарубіжних ЗМІ та громадських організацій.

Напередодні виборів президента 2024 р. у РФ склалися такі умови, що навіть відомі серед широких кіл суспільства політики, якби й залишилися в країні і на свободі, були б неспроможними скласти конкуренцію Путіну, настільки владна машина усе зробила для перемоги лише її кандидата. При очевидних умовах диктатури і тотального переслідування інакомислячих людей відомі діячі демократичного і центристського спрямування (М. Касьянов, Г. Явлінський, В. Пономарьов, В. Єрофеев, Г. Каспаров, І. Яковенко, Л. Шевцова та інші) припинили свою політичну активність, емігрували або переключилися на активну наукову чи творчу діяльність. Відомий демократичний діяч Г. Явлінський припинив політичну діяльність і посвятив себе виключно науково-педагогічній роботі. У серпні 2020 р. він опублікував брошуру «Второе июля», в якій констатував завершення і програш майже 30-річної епохи і перспектив цивілізаційного шляху розвитку РФ.

Лише самі радикальні російські опозиціонери перейшли у відкриту опозицію до режиму Путіна. Більшість з тих, хто залишився в Росії і продовжував активно протидіяти режиму Путіна, публічно його критикувати, були кинуті до в'язниці (Ілья Яшін, Володимир Кара-Мурза, Олег Орлов, Владлен Меньшиков, Андрій Пивоваров та десятки інших), або уже потрапили на кладовища (Борис Немцов, Олексій Навальний і десятки їм подібних).

Нові опозиційні діячі, висуванці народних мас, а не правлячих кланів, які спробували взяти участь у президентських виборах, з перших же днів не були допущені до участі у виборах, до прове-

дення масових публічних акцій у ході виборчої кампанії. Жодні претенденти на участь у виборах, які дуже обережно критикували діяльність чинного президента, вимагали відмовитися від імперської ідеології щодо інших народів, відновлення правових і демократичних свобод, припинити репресії всередині держави та агресивну зовнішню політику, варварську війну на знищення України та української нації, звільнити політичних в'язнів, не допускалися до участі у виборах через другорядні причини.

Більшість претендентів зазнали невдачі уже під час реєстрації у ЦВК. Досить неочікуваною кандидатурою на посаду президента виявилася відома 40-а річна тележурналістка із м. Ржева Московської області Катерина Дунцова. Вона – також самовисуванка. Її публічна діяльність носила обережний характер. У великому інтерв'ю, в основі якого лежала її передвиборча програма, не простежувалася відкрита антипутінська позиція. Вона відзначала, що упродовж його 24-и річного панування Росія переживала стагнацію. Наголошувала, що ціни практично росли щоденно, а заходи для стабілізації становища не приносили належних результатів. У її передвиборчій програмі вагоме місце посідали ідеї про демократичне реформування Росії, вимоги припинити війну проти України, звільнити політичних в'язнів, серед них і О. Навального, анулювати закон про іноземних агентів.

20 грудня 2023 р. К. Дунцова подала до ЦВК необхідні документи, щоб зареєструватися кандидатом на участь у виборах президента РФ. Вона виглядала лідером у антивоєнній боротьбі. ЦВК 23 грудня 2023 р. відмовила їй у реєстрації. Причини такого рішення були пояснені ЦВК тим, що у поданих нею документах були виявлені «адміністративні помилки». Апеляцію К. Дунцової на рішення ЦВК Верховний Суд РФ відхилив 27 грудня 2023 р. Детальніша інформація щодо причин такого рішення ЦВК і ВС РФ випливає із повідомлення РІА Новости. К. Дунцову звинувачували у тому, що її діяльність фінансувалася М. Ходорковським, колишнім головою нафтової компанії «Юкос», олігархом, який тривалий час

відбував тюремне покарання, а після виходу на волю емігрував з Росії. Він віднесений до групи іноземних агентів в Росії. Усі заперечення К. Дунцової щодо її причетності до Ходорковського не були прийняті до уваги. Її запрошували до прокуратури давати пояснення щодо її ставлення до війни РФ в Україні, а питання про відносини з М. Ходорковським з боку прокурорських органів не ставилося. Її також звинувачували у наявності у неї наркотиків. Усе стихло після припинення її політичної роботи.

Ігорю Гіркіну, офіцеру ФСБ РФ, російському націоналісту, одному з очільників сепаратистського руху на Донбасі, застрільнику війни проти України, ув'язненому у Росії за екстремізм, 29 грудня ЦВК відмовила у реєстрації без пояснень. Сергію Малінковичу, представнику партії «Комуністи Росії» з Алтайського краю, ЦВК також відмовила у реєстрації через те, що у його списках підтримки (майже 105 тисяч підписів) було визнано недійсними майже 9 тисяч, що перевищувало 5% допустимого порогу у списках підтримки.

Серед усіх претендентів на участь у виборах найбільш небезпечним виявився 60-и річний Борис Надеждін, висуванець партії «Гражданская инициатива», який зібрав на свою підтримку понад 200 тисяч підписів виборців. Він був у 90-і рр. головою міськради м. Довгопрудне Московської області; у 1999 – 2003 рр. проявив себе зрілим законодавцем як депутат Держдуми РФ. Надеждін, на відміну від путіністів та інших рашистів, представляв собою багатогранну мудру особистість. Набутий досвід і незмінна позиція свідчили про нього як про зрілого, справедливого і рішучого політика. На підставі обґрунтованих фактів Надеждін постійно публічно виступав проти політичного курсу Кремля, критикував політику Путіна, оскільки вона спричинила згорання демократичних основ державотворення і запровадження авторитарної форми правління. Він піддавав однозначній критиці внесення поправок до Конституції РФ у 2020 р., послідовно виступав проти збройної агресії проти України. Він став популярною особи-

стістю, отримав широку підтримку серед населення РФ. Навколо нього згуртувалася більшість російської емігрантської інтелігенції. Хоча у зарубіжних політичних колах він вважався ще мало-відомим діячем, проте припускалося, що саме своєю участю у президентських змаганнях він може похитнути режим В. Путіна і здобути міжнародне визнання.

З кінця 2023 р. його почали переслідувати, а у 2024 р. за анти-воєнну позицію його звинуватили у зраді Батьківщини. Але для його ізоляції знайшли інший спосіб. Упродовж 26-31 грудня 2023 р. ЦВК розглядала його документи, у тому числі й списки на його підтримку. За одними даними списки складали 180 тисяч, за іншими – понад 200 тисяч. Проте у ЦВК прийняли до розгляду лише 105 тисяч. Серед них експерти ЦВК визнали дійсними лише 95,5 тис. підписів, а у понад 9 тисячах знайшли граматичні помилки, недостовірні біографічні дані, неточні місця проживання, чи, що 11 осіб уже пішли з життя. Це стало офіційною підставою для ЦВК відхилити 8 лютого 2024 р. реєстрацію Наєждіна як претендента на цю посаду. Його оперативна апеляція на рішення ЦВК у зверненні до Верховного Суду РФ мала вагому аргументацію: списки на його підтримку складають 180 тис. осіб, серед яких 100 тис. даних є беззаперечними. Вивчити слід було усі списки, а не тільки відібрані. Але цього аргументу ні ЦВК, ні ВС РФ не взяли до уваги. ВС РФ 16 лютого підтримав рішення ЦВК РФ про позбавлення його права на реєстрацію кандидатом для участі у президентських виборах. Б. Наєждін наголошував на прес-конференції, що за соціологічними опитуваннями він посідав на цих виборах друге місце після Путіна, набирив двозначні процентні результати, а експерти ЦВК йому розповідали про 11 померлих у списках на його підтримку. Усі вагомі аргументи Наєждіна відхилялися [8].

Багато експертів вважали, що зняттям Наєждіна з виборчого процесу влада усунула єдиного реального конкурента для В. Путіна. Політолог Аббас Галлямов заявив 9 лютого, наступного

дня після рішення ЦВК про відмову Надеждіну у реєстрації кандидатом на посаду президента, що відмова у його реєстрації дуже сильно вдарила по легітимності обрання Путіна президентом. І продовжив: а якби Надеждіна зареєстрували, то у В. Путіна «не було б практично ніяких шансів виграти у нього» боротьбу за президентську посаду.

Більш глибокий аналіз політичної ситуації у РФ показує, що Б. Надеждін дійсно був найбільш вагомим опонентом. Однак, навіть при участі й інших подібних кандидатів жоден з них на виборах не зміг би перешкодили перемозі Путіна. Такою у нинішній період склалася політико-правова ситуація у РФ, при якій претенденти, які відкрито відстоювали більш ефективні моделі розвитку Росії, відновлення правового і демократичного устрою у РФ, вимагали припинити війну в Україні, шукати компроміс із світовими гравцями на Заході, а не надіятися на дружбу з Китаєм, як на єдино можливу запоруку порятунку і перемоги РФ, тобто діяли проти політики Путіна, до участі у виборів не допускалися [9].

Наслідком такої дискримінації стало те, що із 33 претендентів, які стартували на виборах, у підсумковий список на реєстрацію їх як кандидатів на посаду президента, затверджених ЦВК у лютому 2024 р., ввійшло лише 4 особи. Це – самовисуванець В. Путін, представник партії «Нові люди» ліберальний демократ В. Даванков, голова ЛДПР Л. Слуцький і кандидат від КПРФ М. Харитонов. Останні три були допущені ЦВК до участі у виборах, оскільки являлися лояльними кандидатами-угодниками режиму, довіреними, надійними та узгодженими з владою холуями. Вони являлися носіями рашистського режиму, а їхня публічна поведінка у всіх деталях відповідала політиці команди В. Путіна.

Публічних дискусій між Путіним та цими претендентами не відбулося. Вони у своїй передвиборчій кампанії лише імітували змагання за цю посаду, не порушили жодного радикального питання, відмінного від позиції чинної влади, не критикували режим за помилки у внутрішній та зовнішній діяльності, загарбницьку

війну проти України, не висували пропозицій щодо зміцнення політико-правових та демократичних засад у житті держави й суспільства, зниження гостроти міжнародного протистояння, в якому перебувала країна.

У кінці лютого 2024 р. авторитетним ЗМІ Delfi в Естонії було обнародовано таємну інструкцію, розроблену владою РФ, як готуватися до президентських виборів 2024 р. та поводитися на приєднаних до Росії українських територіях. З її змісту випливає, що упродовж багатьох років правляча еліта РФ розбудовувала мережу організацій та систему заходів для забезпечення домінування великодержавницької ідеології як в самій РФ, так і на окупованих територіях України. У центрі уваги перебувало забезпечення успіху на трьох напрямках: виборах президента у 2024 р.; суцільна дискредитація політики України за допомогою домінування пропагандистсько-інформаційної мережі РФ; забезпечення надійної безпеки для проросійських жителів України. Для реалізації цих завдань владою РФ в цілому виділялося 1,1 млрд. євро (у російських рублях). На підготовку і проведення виборів виділялося 740 млн. євро. Виконання цих завдань покладалося на провідні ЗМІ РФ, силові структури (ФСБ, МВС та Росгвардію), місцеві органи влади РФ, колаборантів на окупованих територіях. Для вирішення завдань на цих територіях у 2023 р. були задіяні 4300 осіб. Річний бюджет їх діяльності у 2023 р. складав 600 млн. євро. Правляча у РФ партія «Единая Россия» для формування своїх партійних організацій на окупованих територіях на 2024 рік отримала 2,5 млн. євро. Український мобільний зв'язок, ЗМІ та інтернет блокувалися, запроваджувалася виключно мережа РФ. На це було витрачено лише у 2023 р. 10 млн. євро. Результати соціопитувань серед місцевого населення направлялися лише вищому керівництву РФ. Контроль за життям місцевого населення став навіть більшим, ніж у радянські часи. При такому рівні пильнування 90% інтерв'юєрів під час опитування говорили те, що було потрібно окупантам [10].

Особливе місце у передвиборчій діяльності В. Путіна посідає його Послання до Федеральних зборів (ФЗ) РФ 29 лютого 2024 р. У 2-х годинному зверненні викладалася передвиборча програма та обіцянки виборцям у разі його обрання на цю посаду. У центрі уваги лежали брехливі пояснення причин війни проти України, звинувачення Заходу у сприянні загостренню відносин України з Росією, що призвело до розв'язування війни проти неї, докази, що СВО Росії проти України підтримує «абсолютна більшість росіян». Він пригрозив застосувати ядерну зброю для захисту інтересів РФ. В. Путін спробував змалювати становище РФ як нормальний стан, показати, що війна, міжнародні санкції та інші зовнішні складності не заважають розвитку країни. І тут же він говорив про низькі доходи значної частини населення, що 13,5 млн. росіян продовжують жити за межею бідності, визнав, що у тяжкому фінансовому становищі знаходиться біля 30% багатодітних сімей. Пообіцяв знизити цей показник у 2030 р. до 12%.

Путін заявив про створення цілого ряду програм у соціальной сфері, формування пільгової іпотеки на житло та податкові пільги для великої кількості населення, особливо для сімей з малолітніми дітьми. Пообіцяв до 2030 р. підвищити місячну оплату праці з нинішніх 19 тис. руб (190 євро) до 35 тис. руб (350 євро). Велика увага приділялася зростанню інвестицій у всі галузі економіки, посиленню мережі цифровізації, покращенню оснащення освітніх установ, збільшенню капітальних вкладень у розвиток науки, будівництво нових доріг, удосконаленню системи автоперевезень, розвитку малого і середнього бізнесу у регіонах, спорту та його інфраструктури, створенню нових видів виробництва у важливих галузях економіки на всій території РФ. Він також заявив, що РФ стане однією з 4-х найвизначніших економік світу; відзначив високі темпи її економічного розвитку у 2023 р., які були вищими від загальносвітових і вищими, ніж у всіх країнах «Великої Сімки», і що величезну роль у значному зростанні еко-

номіки Росії відіграв «запас міцності, створений за останнє десятиліття» [11].

Путін пообіцяв відчутне покращення життя простих громадян; зробив росіянам рекордну кількість обіцянок, які справляли масштабні враження про перспективи радикальних змін у соціальній сфері, економіці, регіональному розвитку та в усіх сферах бізнесової діяльності. Передбачалось збільшення підтримки бідних та хворих людей, багатодітних сімей та усіх сімей з дітьми. Було заплановано виділити 1 трил. руб. на модернізацію системи охорони здоров'я. За підрахунками журналістів у ході виступу він в цілому запропонував витратити із держбюджету понад 10 трил. рублів на величезну кількість нових проєктів. Для виконання цих обіцянок Путіна потрібно буде збільшувати додаткові витрати на схвалені бюджети в середньому на 1,2 – 1,4 трил. руб. щорічно до 2030 року [12].

Під час засідання уряду РФ 14 березня за участю В. Путіна було прийнято рішення про запуск усіх нових національних проєктів, озвучених у Посланні до ФЗ. Основне місце посідали питання демографії, охорони здоров'я, покращення освіти усіх рівнів, виховання дітей та молоді, індивідуальної фахової підготовки. Належна увага відводилася забезпеченню технологічного суверенітету РФ, формування нової інфраструктури для розвитку міст, сіл, транспорту.

Історик, професор Центру вивчення сучасної історії (Потсдам, ФРН) Ян Берендс вважав, що обіцянок було озвучено дуже багато. Немає сфери, яку б Путін обійшов увагою, де б він щось не пообіцяв. Це, звичайно, ілюзія, що усе це можна буде реально виконати у довгостроковій перспективі, оскільки більша частина російських грошей направляєється на оборонну промисловість, на війну, як це було у радянські часи. Він наголосив, що якщо В. Путіну, який перебував при владі вже понад 20 років, не вдалося покращити рівень шкільної освіти та інфраструктури у мирний період, то тим більше сумнівним видається те, що це може відбутися у нинішні часи, у розпалі війни [13].

У кінці своєї промови В. Путін успіх усіх озвучених у посланні обіцянок, починань і соціальних програм узалежнив від ситуації на фронті. Політолог Філіпп Лаусберг (Центр європейської політики, Брюссель) наголошував, що В. Путін та його кліка збережуть владу і себе, якщо зможуть добитися прийнятних для них умов завершення війни. При інших варіантах їх чекає крах і кримінальне переслідування [13].

Проаналізувавши 6-ти річні обіцянки В. Путіна, фахівці ставлять закономірні запитання, звідки він додатково віднайде величезні кошти обсягами від 110 млрд. до 130 млрд. дол., щоб їх виконати. Адже приріст економіки РФ не є відчутним: у 2022 р. – падіння на 1,2%; у 2023 р. – плюс 3,6%. Дмитро Полевой (директор компанії Astra) дав відповідь на це питання: В. Путін обкладе податками олігархів, щоб вони оплатили його виборчі обіцянки [14].

Голова ЦВК Е. Памфілова заявила 24 січня 2024 р., що спостерігати за виборами приїде до 1 тисячі представників від країн СНД, ШОС, Азії та Африки. При цьому було повідомлено, що представників міжнародних організацій, зокрема ОБСЄ, в якості спостерігачів за президентськими виборами у РФ не запрошували. На її думку, їхня діяльність не є прозорою і демократичною. Російська сторона вирішила їх не запрошувати, щоб не брати разом з ними участі у їхніх хитрощах та інтригах [15]. Але у перший день виборів Е. Памфілова повідомила, що за виборами спостерігає 333,6 тисяч спостерігачів (російських та зарубіжних). Трохи пізніше ЦВК РФ наголошувала, що за виборами спостерігало 1115 представників від 129 держав світу. У порівнянні з представниками РФ питома вага іноземних спостерігачів склала аж 0,33%. Зате частка іноземних держав, які вони представляли, сягнула аж 66%. Хто ці спостерігачі і які країни представляли – невідомо. Усі вони заявили про відсутність порушень виборчого процесу, визнали чистоту проведення цих виборів.

У перший день виборів 15 березня В. Путін знаходився у президентській резиденції у Ново-Огарьовому (Підмосков'я). Че-

рез відеозв'язок він провів засідання РНБО. Поінформував про посилення обстрілів західних регіонів України. Сказав, що від 12 березня майже 2,5 тисяч озброєних осіб на 25 танках, 40 бронемашин прагнули прорватися до Белгородської та Курської областей, щоб перешкодити проведенню виборів та відволікти українське населення від власних проблем в Україні. Їхня операція була безуспішною. Як він повідомив, вони втратили 60% особового складу та понад 50% бронетехніки. «Такі ворожі удари не залишаться безкарно» – злісно пригрозив В. Путін. Після проведення засідання РНБО В. Путін проголосував на виборах дистанційно [15].

Підведення попередніх підсумків голосування на усіх 94 тисячах виборчих дільницях РФ відбулося досить оперативно. Офіційні результати виборів ЦВК оголосила уже 18 березня 2024 р., а не упродовж 10-и днів після завершення голосування, як передбачено законодавством. З посиланням на «РИА Новости» від 21 березня 2024 р. ЦВК РФ інформувала, що у президентських виборах РФ взяло участь 77,44% виборців. В абсолютних цифрах це складає до 87,6 млн. виборців. Цей результат випереджає навіть показник учасників подібних виборів 1991 року (74,67%). Періоди 1991 та 2024 рр. у РФ були різними: у першому громадяни боролися за формування правового демократичного устрою, у другому – росіяни віддали перевагу диктаторській моделі розвитку Росії. На президентських виборах 2018 р. питома вага учасників також була високою – 67,5%. На нинішніх виборах за В. Путіна проголосувало 76,278 млн. виборців, що складає 87,28% голосів виборців, які проголосували. А в цілому результат В. Путіна складає 68,1% від усіх громадян, які мають право голосу (112 млн. осіб). Це майже на 10% кращий результат підтримки Путіна у порівнянні з його успіхом у 2018 р. (77,53% його підтримки серед тих, хто взяв участь у виборах). Явка військовослужбовців ЗС РФ на цих виборах склала 99,8% учасників. Дистанційним голосуванням скористалося понад 8 млн.

чол., ще біля 2,6 млн. осіб проголосували достроково. У Москві проголосувало онлайн майже 3,7 млн. чол., або майже половина виборців столиці, з яких В. Путін отримав 89,1% голосів. На зарубіжних виборчих дільницях проголосувало не менше 372 тис. чол. За В. Путіна віддали голоси 72,3% виборців, проти 85,02% у 2018 році [16, 17]. Інші три кандидати на цю посаду разом набрали всього 11,36% голосів, зокрема Н. Харитонов – 4,31%; В. Даванков – 3,85%; Л. Слуцький – 3,2% [18, 19].

На попередніх президентських виборах 2018 р. представник КПРФ одноосібно отримав 12% голосів. А на нинішніх усі три кандидати ледве дотягнули до цієї позначки. Незважаючи на це, усім 4-м кандидатам, які боролися за посаду президента, витрати на виборчу кампанію будуть компенсовані. Найбільше коштів витратив В. Путін, до 317 млн. рублів. Адже по Закону про вибори президента РФ політичним партіям, які висували своїх кандидатів, передбачається бюджетне фінансування, якщо їх кандидат отримає на президентських виборах понад 3% голосів. Їм нараховується 152 рублів за кожний отриманий голос. Таким чином, усі три суперники В. Путіна поповнять партійну касу на 400-500 млн. рублів. А завдяки здобутим В. Путіним високим результатам, обидві правлячі парламентські партії «Единая Россия» та «Справедливая Россия», які підтримували його на виборах, отримують величезні компенсації [17].

В. Путін у ніч з 17 на 18 березня провів годинну прес-конференцію у своєму виборчому штабі. Він відзначив, що «в умовах сьогодення, враховуючи реальну ситуацію, у якій ми всі знаходимося, значна частина традиційного електорату, який підтримує опозицію, віддала все-таки перевагу діючому главі держави». Він похвалив запровадження дистанційного електронного голосування, різко негативно поставився до тих, хто псував бюлетені, сказав, що вони напаскудили тим, хто прийшов «виконати свій громадянський обов'язок». Окремо він прокоментував голосування за нього на окупованих територіях України. Він вва-

жає це ознакою того, що Росія «робить усе правильно». Влада РФ повідомляла про те, що на територіях Запорізької, Херсонської, Донецької, Луганської областей, окупованих російськими військами, за Путіна проголосувало більше, ніж у самій Росії – 88-90% з тих, хто взяв участь у виборах [20].

За іншими даними на окупованих територіях України результати підтримки Путіна досягали й 94%. Слід відзначити, що відсутність даних ЦВК щодо питомої ваги учасників виборів на окупованих територіях є закономірною. ЦВК відзначала, що виборчим правом у РФ володіє 113 млн. громадян. Населення Росії складає не більше 138 млн. осіб (офіційні дані 147 млн. ставляться під сумнів), тому виборчим правом РФ володіє не 113 млн., а 108 млн. Таким чином, ЦВК зарахувала до 5 млн. дорослого населення окупованих територій України, які мали право голосу на президентських виборах РФ.

Незважаючи на величезні багатопланові зусилля і заходи окупантів, вливання коштів у соціальну сферу, заохочення та всілякі примусові методи, ці вибори відбувалися на загарбаних Росією територіях України під страхом покарання і примусу, у присутності озброєних військових як на дільницях, так і в домашніх оселях, участь місцевого населення у виборах була найнижчою серед усіх регіонів РФ, вона ледве досягла 40%. Тобто, дані ЦВК РФ про кількість учасників виборів на окупованих Росією територіях України перебільшені більш як у 2 рази.

Усі конституційні та законодавчі зміни щодо виборчої системи РФ були вперше застосовані на цих виборах у 2024 р. й дуже добре сприяли маніпулюванню і фальсифікації результатів виборів. Це дало підставу незалежним експертам зробити висновки, що ці зміни сприяли проведенню самих непрозорих виборів за 30-ть років існування РФ. Восьмі президентські вибори у сучасній історії РФ виявилися найбільш сфальсифікованими. Російська служба «The Moscow Times» 18 березня відреагувала на переобрання Путіна на 5-й термін наступним чином: «Тріумф, трагіфарс, паро-

дія». Німецьке інформагентство «DW» констатувало 18 березня, що це були вибори без вибору.

Місцева влада змушувала підлеглих задовго до виборів взяти у них участь. Понад 100 тисяч бюджетних організацій РФ брали активну участь у передвиборчій агітації і закликали голосувати за Путіна. Причому більша частина їх письмових закликів за змістом цілковито співпадали між собою. Бюджетників і співробітників держкомпаній по всій Росії примушували голосувати чи на дільницях, чи при допомозі ДЕГ. Після цього керівництво вимагало відзвітуватися про участь у голосуванні. Електронне, дострокове голосування, триденний термін виборів, відключення відеотрансляцій з дільниць голосування, а також відсутність спостерігачів від авторитетних міжнародних організацій, наявність їх від країн, які однозначно і сліпо підтримують політику РФ давали широкі можливості для підготовки потрібних результатів виборів. Незалежні спостерігачі упродовж трьох днів голосування повідомляли про порушення по всій країні. Серед них були і традиційні скарги на примусове голосування, вкидання додаткових бюлетенів до урн, відсутність закритих кабін для голосування, присутність правоохоронців, які перевіряли бюлетені перед тим, як виборці мали вкидати їх до ящиків для голосування.

Російські опозиційні сили в еміграції констатували масштабні фальсифікації результатів виборів. «Новая газета», «Важные истории», «Meduza», «Голос», «ОВД-Инфо», «Верстка», що з кінця 2023 р. видаються у Європі, повідомляли 19-20 березня, що президент «намальований». Цими виборами президента Путіна встановлено історичний рекорд за рівнем фальсифікації виборів у Росії. Кореспондентами «DW», організаціями та рухами «Важные истории», «Голос», «Зеркала» припускалося, що за Путіна було вкинуто від 20 до 30 млн. додаткових бюлетенів, що за нього проголосувало не 76 млн., а 46 млн. осіб, а представники «Холоду» стверджують, що й до половини бюлетенів могло бути вкинуто за Путіна. Співголови «Голосу» Станіславу Андрійчуку вдалося

зафіксувати на відео масове вкидання бюлетенів у Краснодарі. Він також констатував, що масштаби фальсифікацій стало набагато складніше виявляти. А відомому експерту з технологій проведення виборів Роману Удоту вдалося під час голосування 15 березня «виявити абсолютно однакові цифри про явку на виборах виборчих комісій у різних регіонах РФ». Він вважає, що як мінімум 1/3 голосів було сфальсифіковано на користь Путіна. А в останній день голосування порушень було найбільше. Можливостей голосувати таємно не було, бо у більшості кабінок не було занавісок. Члени виборчих комісії та поліцейські ретельно перевіряли бюлетені виборців перед їх вкиданням в урну. Усі випадки зіпсування бюлетенів, додаткові записи в них розслідувалися. Проти виборців, записи у бюлетенях яких вимагали припинити війну, засуджували СВО, дискредитували армію, або які викреслювали прізвище Путіна і вписували замість нього інше, засуджували його діяльність, псували власний бюлетень складалися протоколи і розпочиналося розслідування, що завершувалося адміністративним покаранням, яке вносилося до анкетних даних конкретної особи як адміністративне правопорушення. Поліція негайно затримувала виборців. Усі протестні політичні надписи на бюлетенях фіксувалися, а підпал чи псування урни тягнули на кримінальне покарання. Безпрецедентна кількість подібних випадків мала місце у Москві, Петербурзі, Катеринославі, Воронежі, Ростовській області, Краснодарському краї та інших регіонах. Порушувалися кримінальні справи за статтею 141 Кримінального кодексу – «перешкоджання здійсненню виборчих прав чи роботи виборчих комісій». Термін покарання передбачався максимум до 5 років ув'язнення. Така форма протесту охопила найбільше виборців віком 50 і більше років. Голова ЦВК Е. Памфілова відзначала, що протестні вказівки виборцям надходили з України та інших зарубіжних країн [20].

Слід відзначити, що розроблені механізми диктаторської влади на усіх рівнях щодо нейтралізації дій опозиції та схилення і

примусу до участі населення у голосуванні діяли дуже ефективно. В умовах тотального контролю, охоплення якого набувало нечуваного рівня з наближенням виборів, опозиція не могла викривати ці правопорушення і виводити махінаторів на чисту воду.

Опозиційним силам Росії вдалося організувати лише одну вагому акцію під назвою «У полудень проти Путіна». Ця ідея належала экс-депутату парламенту Санкт-Петербурга Максиму Резніку, який через небезпеку ув'язнення за опозиційну діяльність вимушено переїхав до Литви. За повідомленням контррозвідки Литви, на соратника О. Навального, голову його виборчого штабу Леоніда Волкова, який також знаходився у Литві, було здійснено напад спецслужб РФ, щоб залякати опозиціонерів, які проживають за кордоном, знизити їхній вплив на громадську думку у Росії напередодні виборів. Як повідомляло агентство Reuters, прокуратура Москви прийняла 27 лютого 2024 р. рішення про заборону і притягнення до відповідальності тих, хто візьме участь у зібраннях 17 березня 2024 р. біля виборчих дільниць на заклик опозиції. Населення країни тричі про це попереджалося. Згодом, Роскомнагляд 2 березня 2024 р. заборонив сайти опозиційного проекту «Полдень против Путина». Незважаючи на протидію влади, все ж цю акцію підтримали інші опозиціонери, зокрема й О. Навальний, незадовго до своєї смерті. В останній день виборів, у неділю 17 березня багато тисяч противників режиму Путіна, прихильників проведення демократичних і політичних реформ, припинення війни Росії проти України, особливо у Москві і Санкт-Петербурзі, у всіх великих містах Сибіру та Уралу, прийшли опівдні до виборчих дільниць і стояли кілька годин, щоб засвідчити свою позицію. Така акція громадянської непокори носила масовий характер у всіх містах РФ. Також багаточисельними були зібрання біля виборчих дільниць у Вірменії, Казахстані, де репресивні органи РФ відсутні. Але й ця найбільша за масовістю протестна акція не могла зашкодити завершити виборчі процеси за сценарієм правлячої еліти. Більше того, влада трубила на весь світ, що

поява значної частини росіян біля виборчих дільниць опівдні 17 березня свідчила про масове бажання виборців в останні години скористатися своїм виборчим правом. Голова ЦВК Е. Памфілова та речниця МЗС РФ М. Захарова заявляли, що виборці прийшли до виборчих дільниць в останній день виборів не на підтримку цієї акції, а для того, щоб виконати свій громадянський обов'язок і проголосувати [21].

Реакція світової спільноти на результати цих виборів стала закономірною і не викликає здивування. Керівники розвинених країн світу прийняли до відома результати виборів у РФ, але не привітали В. Путіна з перемогою на президентських виборах, бо не визнали їх результатів, вважаючи їх закритими і непрозорими, організованими і проведеними під примусом і на нечуйній антидемократичній основі. Західний світ вважає, що ці вибори не були вільними і чесними. У спільній Заяві понад 50 країн ООН засудили проведення президентських виборів РФ на території іншої держави – України, оскільки це є порушенням принципів суверенітету та територіальної цілісності. Наголошено, що ООН постійно закликала не визнавати статусу Криму, міста Севастополя, а також Донецької, Херсонської, Луганської, Запорізької областей у складі РФ. Усі ці області – невід'ємна складова Української держави. Вимагалось, щоб РФ утрималася від проведення виборів на тимчасово окупованих територіях. У цій Заяві відзначалися незмінна підтримка незалежності, суверенітету і територіальної цілісності України, що результати таких виборів не матимуть визнання положеннями міжнародного права [22].

Генсек ООН Антоніу Гутерреш 16 березня засудив спробу проведення президентських виборів на окупованих територіях України. «ООН і надалі однозначно стоїть на позиції збереження суверенної, незалежної, єдиної і територіально інтегрованої України у кордонах, визнаних на міжнародному рівні, відповідно до резолюцій ООН». Генсек НАТО заявив, що вибори у Росії не були ні вільними, ні чесними. Голова Європейської Ради Шарль

Мішель 15 березня 2024 р., не чекаючи оголошення офіційних результатів, у саркастичній формі першим привітав В. Путіна з черговим «успіхом», наголосивши, що у Росії «немає ні опозиції, ні свободи, ні можливості вибирати» [23].

Країни ЄС схвалили Заяву як про невизнання результатів виборів у РФ, так і про невизнання їх на окупованих територіях України. Адміністрацію США не здивували результати виборів президента Росії, проте вона наголосила 18 березня 2024 р., що продовжить працювати з Путіним, виходячи з реальності, що він – президент Росії. Крім того, США заблокували заяву країн Великої сімки від 20 березня 2024 р. про засудження виборів президента РФ. Канцлер ФРН О. Шольц вважає, що В. Путін є авторитарним керівником, який сформував свою владу на засадах цензури, пригніченості та насилля. О. Шольц заявив, що Росія є «диктаторською державою, якою править В. Путін на принципах, сформованих на основі його власних переконань». А організація і проведення виборів на окупованих територіях України, на його думку, відбулися з брутальним порушенням положень міжнародного права і тому він вважає їх недійсними. МЗС Польщі 17 березня 2024 р. констатувало, що вибори у РФ відбулися у недемократичних умовах. Вони не відповідали ні правовим засадам, не були ні вільними, ні чесними. Переважна більшість держав Європи поділяли ці погляди. Президент України В. Зеленський оцінив президентські вибори у РФ однозначно нелегітимними.

Першими країнами, керівники яких привітали Путіна з перемогою, були КНДР, КНР, Індія, Туреччина, Венесуела, Нікарагуа. Серед пострадянських держав це зробили Білорусь, Вірменія, Узбекистан, Таджикистан, Казахстан. Багато лідерів азіатських, африканських та латиноамериканських країн вітали Путіна з черговою перемогою, а значна частина народних мас, особливо двох останніх континентів, натхненно святкувала чергову перемогу Путіна і висловлювала велику радість з цієї нагоди.

Після оголошення офіційних результатів виборів прем'єр-міністр Угорщини В. Орбан направив 21 березня привітання В. Путіну з нагоди його нового обрання Президентом РФ. Він з радістю відзначив те, «що співробітництво між Угорщиною та Росією ґрунтується на взаємній повазі, що дозволяє обговорювати важливі питання нинішнього дуже складного геополітичного становища». Наголосив, що Угорщина дотримується мирної політики, що складає важливу умову для відновлення миру. Запевнив, що Угорщина готова до поглиблення двосторонніх відносин у всіх сферах, не обмежених міжнародним правом [24].

Важливо відзначити, що В. Орбан на початку лютого 2022 р., перед початком війни РФ проти України, зустрівся у Кремлі з В. Путіним. Переговори тривали 5 годин. Не випадково їх дії були синхронізовані після початку СВО в Україні. Угорщина дотримується у цій війні нейтралітету. Торгівельно-економічні відносини обох держав успішно розвиваються. Користуючись тяжким воєнним становищем України, Будапешт вимагає від неї відновити права угорців Закарпаття станом на 2015 рік. Йдеться про права усіх нацменшин України, викладені у злочинному для української нації і скасованому законі Ківалова-Колісніченка. Влада Угорщини збереженням нейтралітету у війні РФ з Україною та цією вимогою щодо прав угорців Закарпаття демонструє свою прихильність до РФ, розвиває з нею дуже вигідні для себе торговельні відносини і сподівається отримати у разі її перемоги над Україною важливу винагороду, у тому числі й територіальну.

В. Путін у своїй першій промові в якості переможця вранці 18 березня не вдався до оцінки результатів виборів та висловлення вдячності за довіру, до викладення планів своєї майбутньої діяльності. Головну увагу він зосередив на проведенні СВО в Україні, оцінив її як найважливіше завдання у своїй роботі, виправдовував цю операцію всупереч такому однозначному засудженню її з боку світових держав та міжнародних організацій. У цьому виступі В. Путін засудив політику країн, що підтримують незалеж-

ність Тайваню; відзначив, що «Тайвань є органічною складовою КНР» і висловив підтримку Пекіну. Спроби протидіяти об'єднанню Китаю і Тайваню, на його переконання, приречені на поразку. Путін тішився тим, що РФ і КНР разом з Бразилією, ПАР, Індією є членами економічного союзу BRICS, мета якого усунути США з подіуму глобального панування на світових ринках [25].

Рівень обмеження прав та покарання нелояльних до чинної влади Росії, не кажучи вже про активних опозиціонерів, після початку воєнної агресії 24 лютого 2022 р. проти України різко почав зростати. Усі прояви чи форми опозиційної діяльності до влади Путіна набули кваліфікації антидержавної діяльності і зради. Шпигуноманія у РФ набула узаконення, а переслідування інакомислячих – масового характеру. Першочергової розправи зазнали лідери опозиційних сил – Михайло Касьянов, Олексій Навальний, інші представники їхньої команди. При диктатурі Путіна стало нормою закону те, щоб усі публічні заходи (програма, організатори, зміст виступів) узгоджувалися з органами місцевої влади. Більшість публічних акцій опозиції не отримували від органів місцевої влади дозволу на проведення. А урочисті заходи, на які влада не мала можливості накласти табу, уже на початковій стадії, завдяки присутності численних провокаторів та спецгруп, швидко переростали у масові безпорядки і насильство, чим хутко користувалися силові органи і згортали зібрання, не даючи можливості реалізації навіть самої благородної їх програмної мети. Після початку СВО ця тактика владних органів стала поширеною у всіх регіонах РФ.

Міністерство юстиції РФ оголосило 24 листопада 2023 р. колишнього голову уряду РФ, опозиціонера М.М. Касьянова іноземним агентом, оскільки він брав участь у «створенні та поширенні для необмеженого кола осіб повідомлень та матеріалів іноземних агентств», а також «поширював недостовірну інформацію про прийняті органами публічної влади Російської Федерації рішення та політику, що здійснювалася ними». М. Касьянов «виступав

проти Спеціальної Воєнної Операції на Україні, брав участь в якості респондента на інформаційних площадках, що представлялися іноземними структурами. Поряд з особами, які віднесені до реєстру Іноземних агентів, є членом «Антивоєнного комітету Росії» – об'єднання, діяльність якого спрямована на дискредитацію зовнішньої та внутрішньої політики Російської Федерації» [26].

В умовах диктатури Путіна, відсутності мінімальних правових і демократичних засад для діяльності опозиційних режиму сил, наростання небезпеки фізичної розправи, 65-ти річний М.М. Касьянов зразу ж після початку війни РФ проти України емігрував до однієї з країн Західної Європи і продовжив роботу заради повалення режиму Путіна.

Такими ж репресивними заходами знищувалася упродовж 2022-23 рр. організаційна структура опозиційних сил, що гуртувалися навколо О. Навального. Більшість опозиціонерів або були ув'язнені, або вчасно емігрували. 68-го Юрія Жданова (Москва), батька соратника Навального (Івана Жданова), наприкінці лютого 2022 р. було засуджено до 3-х років тюрми. Сам Іван вчасно виїхав до Литви.

Серед відомих опозиційних діячів сучасної РФ постать Олексія Навального вивищується. Маючи вищу юридичну та менеджерську освіту, він у своєму житті не добився високих державних посад, не відзначався успіхами в адміністративно-управлінській сфері, у адвокатській чи бізнесовій діяльності. Його покоління було замолодим, щоб відігравати головну роль у забезпеченні та проведенні докорінних реформ, зміні державного устрою, роздержавленні та масовій приватизації загальнонародної власності. Навіть більш старші і досвідченіші партійно-адміністративні кола, партійні керівники, представники правоохоронних і репресивних органів не спромоглися у 90-і роки забезпечити трансформаційні процеси на правових і демократичних засадах. Успішними виявилися ті їх представники, які переслідували

власні, корпоративні інтереси, а докорінні реформи, роздержавлення і приватизацію забезпечували не на правовій основі, під державним і суспільним контролем. Реформа соціалістичної форми власності була проведена головним чином заради власного, корпоративного збагачення, тому формування правового і демократичного устрою зазнало краху. Внаслідок цього трансформаційні процеси завершилися у кінці 90-х рр. у РФ виникненням дикого олігархічно-кланового капіталізму. Активне, але молодше покоління Навального опинилося на узбіччі цих процесів. Воно спромоглося проявити себе у периферійних сферах, дрібній підприємницькій діяльності, зіштовхнулося з безправ'ям та всесиллям бюрократії Центру та провідних регіонів, нездоланною корупцією і хабарництвом. Успішна ділова активність вимагала інших умов, змушувала до активної боротьби і протидії беззаконню, державно-олігархічному всесиллю, що пронизували усі сфери політичного, економічного і духовного життя російського суспільства. Поєднання успішної підприємницької діяльності на нижчих щаблях з боротьбою проти безмежної влади олігархічного режиму унеможлиблювалося. У відповідь на виступи проти свавілля олігархічних кланів зразу ж вживалися заходи по підриву і знищенню сприятливих бізнесових умов для діяльності їх провінційних ініціаторів. Для реалізації природних потреб таких діячів як Навальний мали бути значно сприятливіші, оптимальніші можливості, а не умови перехідного періоду, позначені швидкою деградацією крихких прогресивних перетворень і досягнень, різким відходом від моделі розвинутого політико-правового, демократичного суспільства до авторитаризму і диктатури силових структур, всесилля олігархічних кланів та панування корупційних схем. За своїм покликанням він сформувався як особистість і вступив у активне життя у неприйнятних для його світосприйняття умовах. Усю свою увагу він спрямовував проти злочинної олігархічної верхівки, що сформувалася у 90-і роки, головною метою якої було

збагачення, утримання неподільності якомога більшої частини приватизованої державної власності, недопущення відновлення домінування державних інтересів в економічній та соціальній сферах Росії. Сильні якості Навального – порядність і справедливість, вимоги від владних органів приймати правові і справедливі рішення в інтересах усього соціуму, безкомпромісність, непокора і бунтарський характер проти усіх свавільних дій московської еліти – дозволяють назвати його сміливим, безстрашним, прогресивним і видатним діячем РФ. Його свідомий крок до самопожертвування є відгомонам волелюбних рис українців з величних минулих століть.

О. Навального після повернення до Росії було заарештовано і кинуто до в'язниці, де він загинув 20 лютого 2024 р. з вини режиму Путіна. Він пішов на цей крок свідомо, приніс себе в жертву заради того, щоб його співвітчизники у масовому порядку прозріли, отямилися і відмежувалися від злочинного рашизму, який несе росіянам та сусіднім народам нечуване зло. Закономірним стало й те, що після знищення О. Навального режимом Путіна, з ініціативи Андріуса Кубіліуса (литовського політика, члена Європарламенту), М. Ходорковського (Швейцарія, російського бізнесмена, який за статками у 2004 р. посідав перше місце у РФ і 16 місце у світі), дружини О. Навального Юлії Навальної було направлено звернення до ЄС прийняти резолюцію про нелегітимність президентських виборів у РФ. Дане звернення підтримала також і українська сторона.

Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила 17 квітня 2024 р. Резолюцію «Смерть Олексія Навального і необхідність протистояти тоталітарному режиму Владіміра Путіна та його війні проти демократії». У цій Резолюції ПАРЄ чітко зазначила, що з моменту приходу до влади Путін формує режим, метою якого є ведення війни проти демократії та перекроювання європейського і світового порядку, встановленого після розпаду СРСР.

Серед усіх нинішніх способів боротьби з опозицією у РФ за правовим нігілізмом та антидемократичним віроломством виділяється звинувачування діяльності опозиціонерів у шпигунстві та державній зраді. Так, упродовж 2023 р. до реєстру «Іноагентів» РФ були віднесені сотні діячів громадських і творчих організацій, науковців. Серед таких: історик Ілля Венявкін, журналісти Ілля Давлятчин, Ілля Шепелін, Ідріс Юсупов, публіцист Станіслав Белковський, письменниця Лінор Горалик, економіст Андрій Ілларіонов, політолог Андрій Піонтковський, ТОВ «Люди» – юридична особа «Команды против пыток». Одного з керівників г/о «Меморіалу», Сергія Давідіса, діяльність якого спрямована на захист політв'язнів у РФ, обґрунтовану критику диктаторського режиму Путіна, недопущення СВО в Україні, засудили 28 грудня 2023 р. до 18 років тюрми. Євгенію Майбороду (Маріуполь) за протести проти злочинів Росії в Україні у березні 2024 р. було засуджено до 5,5 років ув'язнення. Олександра Скобова (Санкт-Петербург) – критика радянського режиму, війни РФ проти Чечні, агресивної політики Путіна, засудження СВО в Україні – 2 квітня 2024 р. було заарештовано. Суд готується до винесення йому вироку. У травні 2023 р. Бориса Кагарлицького (Москва) за опозиційні дії проти режиму було включено до списку «Іноземний агент», а у кінці 2023 р. було засуджено до 5 років колонії.

Дитячого лікаря Надію Буянову (Москва) у лютому 2024 р. було звільненого з роботи і заарештовано. Триває слідство через те, що вона у відповідь на скарги і випадки пацієнтки Акіньшіної на адресу українців під час її прийому з 7-и річним сином про те, що її чоловіка вбили в Україні, сказала: якщо її чоловік воював там, то став законною мішенню для захисників України. Пацієнтка написала до поліції на Буянову люту скаргу «на эту шмару, чтобы ее выбросили нафик из страны и посадили к чертям собачим». Через день Н. Буянову звільнили з роботи і упродовж квітня-травня 2024 р. проти неї ведеться слідство, підробляються і підтасовуються матеріали, що вона бандерівка, прославляє героїв України,

бажає українцям перемоги, а російським ворогам – смерті, щоб кваліфікувати її поведінку за кримінальними статтями законодавства РФ. Її племінниця Оксана повідомила для інформ агентства Би-би-си (Русская служба), що «їй страшно, адже тьотю посадять без підстав. Ніхто в суді розбиратися не буде. Вирок вивнесуть такий, як накажуть зверху» [27].

Подібне сталося й з 70-и річним правозахисником, співголовою громадянської організації «Меморіал» РФ Олегом Орловим. За публікацію антивоєнної статті у Франції під назвою «Им хотелось фашизма. Они его получили» з різкою критикою агресії проти України районний суд Москви 11 жовтня 2023 р. засудив його до штрафу в 150 тис. руб. Але таке «незначне» покарання викликало невдоволення влади, тож рішення суду було оскаржене і справа була відправлена на перегляд. В результаті за «дискредитацію армії РФ» О. Орлова було засуджено до 2 років та 6 місяців колонії загального режиму. У заяві г/о «Меморіал» було відзначено, що О. Орлов – великий патріот Росії і прихильник справжніх, а не видуманих цінностей. Він рятував полонених російських солдатів з чеченського полону. «Однак, у сучасній Росії усе перевернуто: війна – це мир, заклики до миру – злочин, а застереження, що держава культивує насилля – злочини на підґрунті ненависті». На думку г/о «Меморіал», вирок О. Орлову – це спроба заглушити голос правозахисного руху у Росії, будь-яку критику держави. Ця г/о наголосила, що його звинувачення і вирок є несправедливими, тому «влада Росії зобов'язана негайно зняти усі звинувачення з Олега Орлова. Свободу усім політв'язням!». Зразу ж після винесення вироку О. Орлова повезли до Самарської в'язниці для відбування покарання [28].

Особливої уваги заслуговують репресії проти 11 вчених Інституту теоретичної і прикладної механіки (ІТПМ), Інституту лазерної фізики СВ РАН та МФТІ (Москва), звинувачених режимом Путіна у державній зраді. Ці вчені є відомими фахівцями у сфері аеродинаміки гіперзвукових потоків і, починаючи з 2014 ро-

ку, друкували статті у високорейтингових іноземних журналах, а також брали участь у міжнародних наукових проектах (ФРН, КНР, США). Вони не мали відношення до практичної реалізації цих знань, зокрема до розробки гіперзвукової зброї у РФ та інших державах. Міський суд Санкт-Петербурга упродовж лютого – травня 2024 р. засудив до 14 років позбавлення волі 77-и річного Анатолія Маслова, який 50 років пропрацював у ІТПМ, з них понад 20-ть років був заступником директора з наукової роботи. Серед ув'язнених і чинний директор ІТП ІТПМ Олександр Шиплюк. Усі підозрювані отримали від 7 до 12 років позбавлення волі за державну зраду [29]. Цим самим науковцям РФ продемонстровано заборону на участь у міжнародних наукових проектах та наукових конференціях. Незважаючи на очевидне відставання РФ від передових країн світу у важливих наукових і технологічних сферах, самоізоляція продовжує посилюватися в усіх науково-дослідницьких установах.

Москва, окуповані Донбас і Крим продовжують лідирувати за кількістю винесених покарань для незгодних з нинішнім режимом. У середині квітня 2024 р. блогера Максима Лютого було засуджено до 8 років і відправлено до колонії загального режиму. Слідство триває щодо Михайла Зигаря, Анастасії Івлєєвої (Москва), затриманих за критику чинної влади та дискредитацію російської армії. Громадянина України Сергія Кармазіна у кінці березня 2024 р. засудили до 25-и років тюремного ув'язнення за вчинені «диверсії» на залізниці у Підмосков'ї [30]. «Верховним судом ДНР» 33 військових батальйону «Азов» ЗС України, після здачі в полон, були засуджені на терміни від 27 до 29 років суворого режиму за обстріли житлових будинків Маріуполя. Варварська поведінка російських окупантів постійно викликає протести серед значної частини населення Криму, особливо серед українців та кримських татар. Не знайшло схвалення насильницьке позбавлення їх українського громадянства і надання населенню громадянства РФ.

Окупаційні заходи РФ у Криму виглядають етноцидом кримськотатарського та українського народів, що не припиняється з 2014 року. На території півострова обмежена і взята під суцільний нагляд діяльність культурно-освітніх українських та кримськотатарських товариств. Обмежується освіта національною мовою, закриті усі незалежні культурно-освітні установи цих спільнот, а релігійні центри перебувають під тотальним наглядом спецорганів. Викладання у вузах, школах українською чи кримськотатарською мовами обмежується, запроваджується навчання лише на «русском языке». Без дозволу окупаційної влади використання національної символіки, відзначення національних свят, проведення зібрань і мітингів заборонено. Під тиском окупаційної влади на материкову територію України вимушено виїхала значна частина українських політичних та громадських активістів, викладачів, науковців. Активна частина тих, хто залишився в Криму, піддається переслідуванням, незаконним арештам, катуванням і засудженням. Серед таких – Володимир Балух, Кирило Баранюк, Ірина Данилович, Ігор Кияшко, Олександр Кольченко, Леонід Кузьмін, Олег Приходько, Олег Сенцов, Микола Шептун, Рефат Алімов, Енвер Алядінов, Наріман Джелял, Арсен Джепаров, Емір-Усеїн Куку, Наріман Сайфуллаєв та сотні інших.

Дискримінація кримських татар та українців у Криму, порушення прав цих народів зафіксована у резолюціях ПАРЄ (2016 р.) та ООН (2020 р.). На самому високому міжнародному рівні визнано, що проти цих народів постійно чиняться з боку окупантів масові репресії, дискримінація, насильство, викрадення, арешти, тортури, ув'язнення, вбивства, депортації. З часу окупації Криму у 2014 р. від репресій окупаційної влади у Криму постраждало 1400 громадян України, серед них зафіксовано 320 політв'язнів. Ці дані торкаються лише політично і релігійно вмотивованих переслідувань. У 2023 р. у тюрмах Криму перебувало не менше 200 політв'язнів, в основному представників кримськотатарського та українського народів, патріотів України [31]. Упродовж I-го квар-

талу 2024 р. у Криму було зафіксовано 43 випадки арештів місцевих жителів, 41 затримання, 33 обшуки, 46 допитів, 82 випадки порушення права на справедливий суд. Питома вага кримських татар та українців у всіх цих випадках досягає 100 відсотків [32].

Оскільки масові порушення прав населення Криму мають постійне місце, то обов'язком українських та міжнародних правозахисних організацій є мобілізація зусиль, щоб справи щодо масових порушень прав громадян України у Криму якомога швидше ставали постійним предметом розгляду на рівні Європейського суду з прав людини. Це один із ефективних шляхів визволення усіх невинних жертв окупації, повернення Криму до складу України і відновлення її суверенітету на цій території [33, 35].

ПАРЄ у Резолюції від 17 квітня 2024 р. оцінила президентські вибори у РФ нечесними і несправедливими, закликала офіційно не визнавати В. Путіна легітимним президентом РФ, рекомендувала країнам-членам РЄ, країнам спостерігачам (США та інших), країнам ЄС «зупинити всі контакти зі злочинною путінською владою». Резолюцію підтримали 134 голосами, проти – жодного. Документ нагадує, що російський диктатор перебуває при владі безперервно з 2000 р., а поправки до Конституції РФ, прийняті в липні 2020 р., які дозволяють Путіну залишатися на посаді до 2036 року, були визнані Венеціанською комісією та ПАРЄ нелегітимними. У Резолюції також вимагається посилити санкції проти Росії як держави – спонсора тероризму, а також проти режиму самопроголошеного президента РБ О. Лукашенка. Крім того, «ПАРЄ одноголосно визнала РПЦ інструментом кремлівської впливу і пропаганди, що не має нічого спільного зі свободою віросповідання та вираження поглядів, а також вимагає ставитися до Патріарха Кирила та ієрархів Російської православної церкви як до співучасників злочинів Росії проти України і продовження неоімперської ідеології «руського мира». Через тиждень 25 квітня Європарламент прийняв Резолюцію щодо виборів у РФ, в якій ці вибори було визнано нелегітимними. Вона була підтримана 193

голосами, проти – 11, утрималося – 18 депутатів. У заяві МЗС України 6 травня напередодні введення у РФ В. Путіна 7 травня на посаду президента наголошено, що Україна не бачить правових підстав для визнання Путіна легітимним президентом. Цією інавгурацією влада РФ намагається створити ілюзію законності майже довічного перебування при владі людини, «яка перетворила РФ на державу – агресора, а правовий режим – на диктатуру» [35].

У МЗС України відзначили, що враховуючи рішення обох Резолюцій ПАРЄ від 17 квітня та Європарламенту від 25 квітня, які підтверджують неправомочність проведення так званих «виборів» на тимчасово окупованих територіях України, їх недемократичний характер на території РФ та фактично заперечують легітимність їх результатів, а також чинний ордер Міжнародного кримінального суду в Гаазі від 17 березня 2023 р. на арешт Володимира Путіна за викрадання дітей з України і вивезення їх до Росії, «Україна не бачить правових підстав для його визнання демократично обраним і легітимним президентом Російської Федерації» [36].

Напередодні виборів і після них В. Путін не прийняв готовності Заходу до порозуміння, а продовжив попередні агресивні і безкомпромісні дії проти України та її союзниць, тому надії на досягнення діалогу і формування конструктивних відносин з Росією швидко згасли. Авторитетний Інститут вивчення війни у США (ISW) на основі проведеного аналізу вніс пропозиції: Захід має активніше використовувати свій економічний та воєнний потенціал для того, щоб підтримати Україну і не допустити перемоги Росії у війні. Висновки цього Інституту були однозначними: шанси в Україні вистояти дуже великі. Росія має зазнати стратегічної поразки. Якщо Україна хоче зберегтися як суверенна держава, вона повинна боротися. І чим швидше енергійна підтримка України з боку Вашингтону наростатиме, тим меншими будуть можливості у Росії розв'язати більш масштабну війну. Вважається, що

надання значної воєнної допомоги для України буде тривати до тих пір, поки українські збройні сили не стануть спроможними продовжувати успішні наступальні операції [37, 38, 39].

23 лютого 2024 р. ЄС ухвалив 13-й пакет санкцій, що спрямовані проти військового та оборонного секторів російських компаній і організацій, які діють у третіх країнах – Індії, Китаї, Шрі-Ланці, Таїланді, Сербії, Казахстані, Туреччині. Вони допомагали РФ обходити попередні санкції, виробляли електронні комплектуючі для зброї і поставляли їх до Росії. Запроваджувався контроль за експортом РФ заліза і сталі та компаній третіх країн, які беруть участь у реалізації цієї продукції [40]. У свою чергу Джо Байден оголосив 23 березня 2024 р. понад 500 санкцій проти Росії, які спрямовані проти осіб, пов'язаних з ув'язненням та вбивством 20 лютого 2024 р. О. Навального, проти російського фінансового сектору, оборонно-промислового комплексу, міжнародних закупівельних мереж та осіб, які ухиляються від санкцій на багатьох напрямках. Нові експортні обмеження вжито проти майже 100 організацій, які надають приховану підтримку військовій машині Росії. Вжито чергових заходів для подальшого скорочення енергетичних доходів Росії. Байден висловив впевненість, що «Конгрес знає, що, підтримавши цей законопроект, ми можемо зміцнити безпеку в Європі, зміцнити нашу безпеку вдома і протистояти Путіну. Виступаючи проти цього законопроекту, ми лише граємо на його користь» [41].

Подібні санкції проти РФ 19 лютого 2024 р. запровадила й Німеччина. Під їх впливом Туреччина, яка була до цього одним із головних антисанкційних хабів Росії, різко, майже наполовину скоротила постачання своєї продукції до РФ. Торгівля деякими товарами з боку Туреччини припинена цілковито. Упродовж 2023 р. Туреччина поставила до РФ товарів на рекордну суму 10,9 млрд. дол. – удвічі більше, ніж до війни. Туреччина нарощувала закупівлю російської сирової нафти, обсяги якої у 2022 р. склали 12 млн. тонн. Вона залишалася єдиною країною, яка продовжу-

вала отримувати нафту з РФ. За 11 місяців 2023 р. Туреччина отримала 9 млн. тонн нафти. Після запровадження з боку США 22 грудня 2023 р. жорстоких санкцій проти РФ, відповідно до яких фірми, які беруть участь чи сприяють в обминанні Росією санкцій, ризикували втратити доступ до американської фінансової системи, Індія та Туреччина відмовилися з початку 2024 р. приймати російську нафту через неможливість здійснювати банківські операції щодо купівлі-продажу [42].

Після схвалення Конгресом та Президентом США 24 квітня законів про виділення великої допомоги Україні та Ізраїлю, прийняття ЄС та ПАРЕ у квітні резолюцій про невизнання результатів президентських виборів РФ на окупованих нею територіях України (а це ставить під сумнів результати виборів в цілому й по РФ), про шляхи конфіскації заморожених закордонних активів РФ та використання їх для фінансування спротиву агресії Росії та відновлення України, В. Путіну важко знайти шляхи для реалізації планів щодо ослаблення домінуючої ролі колективного Заходу, насамперед США і ЄС, у світовій політиці та забезпечення переваг над ними країн Євразійського геополітичного центру (РФ і КНР) [42].

Український політолог В. Денисенко ще наприкінці 2023 р. вважав, що Путін прагнучим завершити війну в Україні до виборів Президента США у листопаді 2024 р. За його даними у листопаді 2023 р. кількість тих, хто у Росії хотів війни і тих, хто її не хоче, вперше помінялися місцями і тепер переважають її противники. Це підтверджується дослідженням Інституту майбутнього, який він очолює. Починаючи з червня 2024 р., на переконання В. Денисенка, економічна криза в РФ ще більше загостриться. Рівень життя більшості громадян почне знижуватися. Влада поки надійно перебуває у руках команди Путіна, а воєнна економіка злагоджено функціонує, але з осені 2024 року економічне падіння стане незворотнім. Врятувати ситуацію може лише припинення війни, космічне зростання цін на нафту та інші корисні копалини. Повна

залежність Росії від Китаю, конфронтація з країнами Заходу, затягування війни проти України і безуспішність спроб її завершити до виборів президента США прирікають Росію на другорядну роль у відносинах з КНР та США. РФ втрачає можливість стати нарівні з ними третім геополітичним центром світу [43].

Подібні думки висловлюють і зарубіжні фахівці. Невдача в агресивній війні Росії проти України упродовж 2022-2023 рр., активна протидія колективного Заходу, нечувані санкції проти Росії у всіх важливих сферах її життєдіяльності перекреслили плани відновлення гегемонії Москви у Східній Європі. Наслідків наростаючої ізоляції РФ, що набула рівня «залізної завіси» періоду холодної війни у Москві не розпізнали. Тому у наступні десятиліття у відносинах між колективним Заходом та Росією діалог може бути лише в окремих, але не стратегічних сферах. Повернення до умов співіснування з Росією 80-х рр. XX ст. – 10-х рр. XXI ст. унеможливується. Примарність прагнень еліти на чолі з Путіним стала очевидною [44].

Економіка Росії, хоч і не зазнала ще краху під дією санкцій упродовж 2022 – 2023 рр., проте її перспективи невтішні. За офіційними даними РФ відбувається не падіння, а приріст розвитку економіки. Оптимістичні дані поширюються офіційними органами РФ і на 2024-2026 рр. Прогнози МВФ про падіння економіки РФ у 2022 р. на 6% не справдилися, за даними Росстату вона зросла на 2%, а у 2023 р. – на 3,6%. В 2024 р. зростання економіки має скласти 4,6%. До цих даних, як і до прогнозів РІА Новості про те, що такі ж темпи планується зберегти і у наступні роки, треба ставитися обережно. Курс рубля до долара упродовж 2022 – початку 2024 рр. коливався у межах від 60 до 100 за 1 долар. Це вагомий індикатор, що свідчить про домінування негативних процесів в економіці РФ. Одна справа, коли військові витрати РФ у 2022 р. склали лише 72 млрд. дол., інша – коли обсяги витрат РФ на ВПК упродовж 2023-2024 рр. подвоїлися і складають 40% бюджетних коштів. Завдяки таким перекосам заробітна плата у

працівників ВПК виросла з 50 тис. руб. до 70 тис. руб., тоді як у цивільних галузях економіки почалася стагнація і спад обсягів виробництва, відповідно відбувається зниження реальних доходів зайнятого у цих сферах населення. Жертвуючи базовими цивільними і соціальними сферами, В. Путін продовжує нарощувати військовий потенціал, щоб добитися перемоги у війні проти України і спробувати потіснити визначальний вплив НАТО, а значить і США, у світі.

Закономірно, що незалежні експерти значно стриманіші в оцінках економічних перспектив РФ. Більшість з них впевнені у тому, що приріст економіки РФ відбувається виключно на фоні зростання кількості військової продукції. Загальні витрати на оборону і національну безпеку значно зросли і склали, як повідомив у середині травня 2024 р. В. Путін – 6,7% ВВП. Він заспокоїв співвітчизників тим, що подібні витрати у період СРСР склали 13%. Але він не торкнувся величезних впливів коштів, збільшених, починаючи з 2023 року у два рази, у провідні галузі економіки, спрямовані на виконання державного замовлення для оборони і національної безпеки. Враховуючи ці обставини, можна припустити, що загальні витрати нинішньої РФ на ВПК наближаються до обсягів витрат у цій сфері колишнього СРСР. Це прирікає цивільні галузі економіки до різкого падіння темпів розвитку. Як відзначають російські і зарубіжні експерти, витрати на оборону лише у 2024 р. будуть більшими, ніж в цілому за попередні 2019-2021 рр. За оцінками представників НАТО, в оборонному секторі РФ нині працює біля 3,5 млн. осіб, що на 1,5 млн. більше, ніж до війни. У Москві виробляється у три рази більше снарядів, ніж їх спроможні відправляти в Україну США і країни ЄС разом взяті. У 2025-2026 рр. уже понад 40% бюджетних коштів буде виділятися на оборону (27,7 трил. руб). Це більша сума від усіх витрачених бюджетних коштів 2021 року (24,8 трил. руб). Міністр фінансів РФ Антон Силуанов наголошує, що все робиться заради перемоги [45].

Опозиційний дослідник Дмитро Некрасов вважає, що упродовж трьох-п'яти років економіка РФ зможе витримати оборонні витрати, які складатимуть 6% ВВП. Він же нагадує, що у жодній країні люди краще не живуть під час війни. Так буде і в Росії. Те, що у 2023 р. відбулося збільшення реальних доходів населення, є явищем нетиповим для воєнного часу. Це відбулося завдяки використанню наявних валютних резервів. З другої половини 2024 р. розпочнеться падіння доходів населення. Фінансовий аналітик О. Коляндр повідомляє, що поки війна є досить низькобюджетною, коштів на неї вистачатиме. Після закінчення заощаджень, падіння доходів від експорту енергоносіїв та сировини і зростання внутрішнього боргу, розвиток економіки уповільниться, життєвий рівень населення піде вниз. Врятувати економічну і соціальну ситуацію у РФ, забезпечити позитивну динаміку розвитку економіки не вдасться ні масовим різким збільшенням оподаткування фізичних та юридичних осіб, ні примусовим вилученням коштів приватних компаній та населення, ні приватизацією нових підприємств, ні націоналізацією приватизованих, але не ефективно діючих промислових об'єктів [45].

Такі відомі фахівці як Антон Бендаржевський, Петер Тор'яні, Андраш Рац (Угорщина) наголошують, що 2024 рік стане визначальним у війні Росії проти України. Найскладнішим для Путіна, на їхню думку, є те, що він упродовж 2-х років не зміг перемогти у цій війні, тому його шанси у 2024 р. на це зменшуються. Упродовж двох воєнних років РФ витратила на війну в Україні до 211 млрд. дол.; санкції коштували Росії недоотриманих 1,3 трил. дол. від спаду торгівельної діяльності та погіршення її економічного стану. Витрати 30% у 2023 та 40% у 2024 рр. бюджету (6-8% ВВП) на ВПК є дуже високими. Якщо економіка перебуває у стадії стагнації чи повільного зростання, то вона може рік-два протриматися при таких обсягах фінансування ВПК за рахунок вилучення коштів з інших галузей та соціальної сфери. Але якщо економічні показники у РФ мають негативну динаміку, то такі величезні бю-

джетні витрати на ВПК зумовлять різке падіння економіки і рівня життя основної частини населення РФ.

Незважаючи на це, керівництво РФ на чолі з Путіним поки що вважає, що воно зможе довше протриматися у війні проти України, ніж Захід у своїй підтримці України. У разі перемоги Путіна, у Росії зміцниться внутрішня консолідація, війна набуде ознак національно-визвольного ореолу. На Заході це чітко усвідомлюють. Усе залежатиме від своєчасного надання колективним Заходом Україні необхідної військової допомоги, коли все більша частина економіки Росії буде переводитися на режим воєнного стану. Після цього її економічний обвал неминуче різко прискориться, а примирення із Заходом стане для неї єдиним порятунком [46-54].

Список використаних джерел і літератури

1. Горбулін В.П. Мій шлях у задзеркалля. Не лише подорожні нотатки. К.: Брайт Букс. 2019. 272 с.
2. ПАРЕ ухвалила дві резолюції на підтримку України. 12.10.2023 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3773260-pare-uhvalila-dvi-rezolucii-na-pidtrimku-ukraini.html>
3. Лебедина пісня Путіна. Чому його Росія розвалиться, хоча зараз і здається сильною. 2024.01.11. URL: <https://focus.ua/uk/61915/-lebedina-pisnya-putina-chomu-yogo-rosiya-rozvalitsya-hocha-zaraz-i-zdayetsya-silnoyu>
4. Страх і стратегія Путіна: чому диктатор прагне закінчити війну до виборів президента у США. 2023.11.24. URL: <https://tsn.ua/politika/strah-i-strategiya-putina-chomu-diktator-pragne-zakinchiti-viynu-do-vivoriv-u-ssha-2457196.html>
5. Явлинский Г. О позиции партии «Яблоко» на выборах президента России в 2024 году. Официальный сайт партии «Яблоко». 12 марта 2024 г. URL: https://www.yabloko.ru/resheniya_politicheskogo_komiteta/2024/03/12
6. Денисенко В. Новый цар. Що змінить Путін в Росії після своєї перемоги на виборах 2023.12.03. URL: <https://focus.ua/uk/opinions/610530/-novyy-car-hto-izmenit-putin-v-rossii-posle-svoey-pobedy-na-vyborah>
7. Bendarzsvezskij A. Hosszu sorokban allnak az oroszok, hogy Putyin-ellenes jeloltre szavazzanak. 2024.01.29. URL: <https://index.hu/kulfold/2024/01/29/orosz-valasztas-kampany-borisz-nagyezs-din-vlagyimir-putyin-haboru-ellenes-retorika-haboru/>

8. Президентские выборы в России: главному оппоненту Путина Борису Надеждину отказали в регистрации. 08.02.2024. URL: <https://www.nv.ua/world/cauntries/vybory-v-rossii-glavnomu-opponentu-putina-borisu-nadezhdinu-otkazali-v-registracii-novosti-rossii-50391030.html>
9. Kicsoda Borisz Nagyezszyin, a Putyin hatalmara toro haboruellenes orosz politikus? 2024.02.01. URL: <https://www.portfolio.hu/podcast/20240201/kicsod-borisz-nagyezszyin-a-putyin-hatalmara-toro-haboruellenes-orosz-politikus-666705>
10. Kiszivargott dokumentumok szerint alaposan megagyoztak az orosz elnökvalasztasnak. 2024.03.17. URL: <https://index.hu/kulfold/2024/03/17/vlagyimir-putyin-elnokvalasztas-szavazas-oroszorszg-gazdasag-hadsereg/>
11. Путин перед выборами пообещал россиянам перемены в соцсфере. 29.02.2024 г. URL: <https://www.dw.com/ru/putin-pered-vyborami-poobesal-rossianam-bolsie-izmenenia-v-socsfere/a-68401277>
12. Вечный двигатель войны. Расходы российского бюджета за последние два года раздулись на 12 триллионов рублей. Исследование «Новой газеты – Европа». 2024 апрель. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2024/04/01/vechnyi-dvigatel-voiny>
13. «Пакт с россиянами». Немецкие эксперты о послании Путина. Михаил Бушуев 29.02.2024. URL: <https://www.dw.com/ru/novyj-pakt-s-rossianami-nemeckie-eksperty-o-poslanii-putina/a-68409535>
14. Putyin az oligarchakat adoztotna, hogy kifizesse valasztasi igereteit. 2024. marcius 14. URL: <https://hvg.hu/gazdasag/2024/20240314-elnokvalasztas-2024-g7-gazdasagi-novekedes-munkaerohiany-orosz-ukran-haboru-oroszorszag-putyin-valasztasi-igeretek>
15. Szavazohelyi incidensek tarkitottak az orosz elnökvalasztas elso napjativideok. 2024. marcius 15. URL: <https://infostart.hu/kulfold/2024/03/15/szavazohelyi-incidensek-tarkitottak-az-orosz-elnokvalasztas-első-napjativideok>
16. Результаты выборов президента России – 2024. Главные цифры. 18.03.2024. URL: <https://www.kommersant.ru/doc/6579312>
17. Путин набрал 87,28 процента голосов на выборах после обработки 100% протоколов. URL: <https://ria.ru/20240318/putin-1934032258.html>
18. РИА Новости. Выборы Президента РФ 2024 года. URL: <https://ria.ru/20240321/president-1934671586.html>
19. Выборы президента России в 2024 году. URL: <https://lenta.ru/articles/2024/02/20/vybory-prezidenta-rossii-v-2024/#a21-ulokxrmun7ix>
20. Итоги выборов – 2024: Путин побеждает с рекордным результатом и явкой – как и хотел Кремль. Главное. 18.03.2024. URL: <https://www.bbc.com/rossian/articles/eljlbun.123wo> BBC news Русская служба.

21. Вкрадений трон: чому Путін – нелегітимний – Freedom. YouTube 05.05.2024. URL: <https://uatv.ua/uk/vkradenyi-tron-chomu-putin-nelegitymnyi/>
22. Oroszország Ukrajna területen is szavaztat az elnökre – rengeteg ország tiltakozik. 2024.03.16. URL: <https://infostart.hu/kulfold/2024/03/16/oroszország-ukrajna-területen-is-szavaztat-az-elnokre-rengeteg-ország-tiltakozik>
23. Putyin nyert, de ez nem volt választás. 2024.03.17. URL: https://hvg.hu/vilag/20240317_putyin-nyert-de-ez-nem-volt-valasztas
24. Orban Viktor levelet irt Vlagyimir Putyinnak. 2024.03.21. URL: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/03/orban-viktor-levelet-irt-vlagyimir-putyinnak>
25. Osszeszedtuk, kik gratuláltak es kik nem Vlagyimir Putyin gyozelmehez. 2024.03.22. URL: <https://index.hu/kulfold/2024/03/22/oroszország-vlagyimir-putyin-elnokvalasztas-gratulacio-kina-india-latin-amerika-nyugat/>
26. «Иноагентом» объявлен бывший премьер России Михаил Касьянов. 24 ноября 2023 г. URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/crg19w17pd30>
27. «Я врач, я не могу говорить такие слова, это больно». Как и за что судят 68-летнюю педиатра Надежду Буянову. 23 мая 2024. URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/cv22dy7j47ko> BBC News Русская служба
27. Повторное рассмотрение дела Олега Орлова за антивоенную статью. Приговор. Медиазона. URL: <https://zona.media/online/2024/02/27/orlov>
- 29.. Новосибирский специалист по гиперзвуковой аэродинамике получил 14 лет по делу о госизмене. Как в России пожилым ученым дают «сталинские сроки». 21 мая 2024. URL: <https://www.bbc.com/russian/articles/cr992x97m3mo> BBC News Русская служба
30. У Росії громадянину України присудили 25 років за «диверсії» на залізниці: що відомо. URL: <https://news.obozrevatel.com/ukr/rossia/u-rossii-gromadyaninu-ukraina-prisudili-25-rokiv-za-duversii-na-zalznitsi-scho-vidomo.htm>
31. Через політичні переслідування у Криму за ґратами щонайменше 200 українців – правозахисниця. 20.02.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3829740-cerez-politichni-peresliduvannya-u-krimu-za-gratami-sonajmense-200-ukrainciv-pravozahisnica.html>
32. За час окупації Криму правозахисники зафіксували 320 засуджених з політичних мотивів. 25 квітня 2024. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-okupatsia-krimu-zasudzheni-politychni-motyvy/32919884.html>
33. За перший квартал 2024 року у Криму зафіксовано 43 випадки арештів – КРЦ. 11.04.2024. URL: <https://suspilne.media/crimea/723685-za-persij-kvartal-2024-roku-u-krimu-zafiksovano-43-vipadki-arestiv-krc/>

34. Кримськотатарська автономія зроби́ть непорушно́ю територіальну цілісність України. 17.04.2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-crimea/3853468-krimskotatarska-avtonomia-zrobit-neporusnou-teritorialnu-cilisnist-ukraini.html>
35. Парламентська асамблея Ради Європи підтримала резолюцію із закликом визнати Володимира Путіна нелегітимним президентом Росії. 18.04.2024. URL: <https://espresso.tv/svit-pare-ukhvalila-rezolyutsiyu-iz-zaklikom-ne-viznavati-putina-legitimnim-prezidentom-rf>
36. Україна не визнає Путіна як президента РФ. 06 травня 2024. URL: https://gazeta.ua/artikles/politics/_ukrayina-ne-viznae-putina-yak-prezidenta-rf/1180238
37. Mutatjuk a jeleket, amelyek arra utalnak, hogy hamarosan vege a haborunak. 2024.03.11. URL: <https://hirtv.hu/hirtvkulfold/mutatjuk-a-jeleket-amelyek-arra-utalnak-hogy-hamarosan-vege-a-haborunak-2581721>
38. Kimondtak Washingtonban: van egy modja annak, hogy Ukrajna nyerje meg a haborut. 2024.03.28. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20240328/kimondtak-washingtonban-van-egy-modja-annak-hogy-ukrajna-nyerje-meg-a-haborut-677467>;
39. Kajzer Ferenc. Ha Ukrajna elni akar, harcolnia kell – De mire lesz eleg az amerikai segelycsomag? 2024.04.25. URL: <https://www.portfolio.hu/ha-ukrajna-elni-akar-harcolnia-kell-de-mire-lesz-eleg-az-amerikai-segelycsomag-682757>
40. ЄС ухвалив 13-й пакет санкцій проти росії. Що туди ввійшло? 23.02.2024. URL: <https://babel.ua/news/104210-yes-uhvaliv-13-y-paket-szankciy-proti-rosiji-shcho-tudi-ppvishlo>
41. Байден зробив заяву до другої річниці вторгнення РФ в Україну та оголосив про нові санкції. 23.02.2024. URL: <https://zn.ua/ukr/usa/baiden-zrobiv-zajavu-do-druhoji-richnitsi-vtorhnennja-rf-v-uktajinu-ta-oholosiv-pro-novi-sanktsiji.html>
42. США анонсували великий пакет санкцій через вбивство Навального. 20.02.2024. URL: <https://mind.ua/news/20269843-ssha-anonsuvali-velikij-paket-sankcij-cherez-vbivstvo-navalnogo>
43. Страх і стратегія Путіна: чому диктатор прагне закінчити війну до виборів президента у США. 2023.11.24. URL: <https://tsn.ua/politika/strah-i-strategiya-putina-chomu-diktator-pragne-zakinchiti-viynu-do-vivoriv-ussaha-2457196.html>
44. Itt az orosz valasztasok vege redmenye, ennyien voksoltak Putyinra. 2024.03.21. URL: <https://magyarnemzet.hu/kulfold/2024/03/itt-az-orosz-valasztasok-vegeredmenye-ennyien-voksoltak-putyinra>
45. Вечный двигатель войны. Расходы российского бюджета за послед-

- ние два года раздулись на 12 триллионов рублей. Исследование «Новой газеты – Европа». 2024 апрель. URL: <https://novayagazeta.eu/articles/2024/04/01/vechnyi-dvigatel-voiny>
46. РФ витратила на війну в Україні до 211 млрд. дол. Пентагон. 16.02.2024. Агентство Reuters. URL: <https://focus.ua/uk/voennye-novosti/627497-rf-vitratila-na-viynu-v-ukrajni-211-mlrd-dolariv-pentagon>;
47. Kiszivargott dokumentumok szerint alaposan megagyoztak az orosz elnökvalasztasnak. 2024.03.17. URL: <https://index.hu/kulfold/2024/03/17/vlagyimir-putyin-elnokvalasztas-szavazas-oroszország-gazdaság-hadsereg/>;
48. A fordulat eve johet a haboruban, amit Putyin ket ev alatt sem tudott megnyerni. 2024.03.03. URL: <https://www.economx.hu/kulfold/ukrajna-haboru-putyin-nato-strategia.785982.html>
49. Cserben hagyták Putyint: az egyik legfontosabb partnerét rettentette el Amerika. 2024.03.21. URL: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20240321/cserben-hagytak-putyint-az-egyik-legfontosabb-partneret-rettentete-el-amerika-676203>;
50. Боротьба з тінзовим флотом РФ: перспективи нових санкцій ЄС проти нелегального транспортування російської нафти проаналізували економісти. 29.04.2024. URL: <https://uatv.ua/uk/borotba-z-tinovym-flotom-rf-perspektyvy-novyh-sanktsij-yes-proty-nelegalnogo-transportuvannya-rosijskoyi-nafty-proanalizuvaly-ekonomisty/>
51. Єврокомісія погодила проект 14-го пакета санкцій проти росії. 06.05.2024. URL: <https://sprotyv.info/news/evrokomisiya-pogodila-proekt-14-go-paketa-sankcij-proti-rosii/>
52. Ket evtizede nem tortent ilyen az orosz gazipari oriással. 2024.05.04. URL: <https://www.portfolio.hu/global/20240504/ket-evtizede-nem-tortent-ilyen-az-orosz-gazipari-oriással-684339>
53. Figyelmezteti Amerika az Oroszországban uzleto europai bankokat: szigorubb szankciok johetnek. 2024. majus 27. URL: <https://www.portfolio.hu/bank/20240527/figyelmezteti-amerika-az-oroszországban-uzletelo-europai-bankokat-szigorubb-szankciok-johetnek-688187>
54. Megfenyegette Amerika a kinai cegeket es bankokat Oroszország támogatasa miatt. 2024. majus 31. URL: <https://www.portfolio.hu/bank/20240531/megfenyegette-amerika-a-kinai-cegeket-es-bankokat-oroszország-tamogatasa-miatt-689587>

Ольга Воробей

«ВОРОЖІ ГРИМАСИ» РОСІЙСЬКОГО ОКУПАНТА: ПІВНІЧ УКРАЇНИ

Хто може найкраще розповісти про війну? Хто може найдокладніше описати ворога? Той, хто бачив загарбників на власні очі. З 24 лютого по 2 квітня 2022 р. місто Чернігів перебувало в оточенні російських військ, а переважну більшість довколишніх сіл було окуповано ворогом. У пропонованій статті на основі розповідей мешканців деокупованих територій півночі України складено портрет російського окупанта. У ході дослідження було зафіксовано чимало свідчень про злочини росіян проти людства та людяності, прикладів мародерства та жорстокого ставлення зайд до мирного населення.

Повномасштабне вторгнення російських загарбників на територію України стало викликом не тільки для кожного пересічного українця, а й для наукової спільноти, яка займається вивченням різних історичних дисциплін. Унікальність нового досвіду сучасних істориків, етнологів, антропологів тощо полягає, зокрема, у можливості досліджувати війну через власне включене спостереження її перебігу, через спілкування з її очевидцями та учасниками «по свіжих слідах». Відтак для більшості фахівців воєнна проблематика сьогодні стала найпріоритетнішою, адже кожен сучасний дослідник так чи інакше намагається подивитися на воєнні реалії під кутом власних наукових інтересів.

Важливим аспектом дослідження сьогодні з-поміж інших є історичний портрет сучасного російського окупанта, який можна вважати максимально об'єктивним за умови збору, фіксації та аналізу чималої джерельної бази. Одним із найінформативніших джерел для вивчення цього аспекту можуть слугувати, зокрема, записи інтерв'ю від очевидців різних форм поведінки загарбників.

Нижче подано опис т. зв. «ворожих гримас» росіян, який вдалося здійснити за матеріалами експедиційних досліджень етнологів-волонтерів на території окупованих у лютому-березні 2022 р. населених пунктів Чернігівської області та міста Чернігова. У наведеному дослідженні використано записи з таких деокупованих сіл, як: Жукотки, Левоньки, Юр'ївка, Рівнопілля [1].

До переліку портретних характеристик, на яких було зосереджено увагу під час дослідження, увійшли: вік та соціальний рівень військових, ставлення до чоловічого населення, ставлення до жінок, дітей та людей похилого віку, рівень військової дисципліни та комунікації, ставлення до чужого майна і людського життя загалом тощо.

Усвідомлюючи, що зібрана інформація часто містить суб'єктивну оцінку ситуації, зауважимо й те, що усноісторичні записи є вкрай важливим джерелом для створення порівняльної бази щодо окресленої проблематики. Зрозуміло також, що перелік рис російських загарбників може відрізнятися в різних місцях окупації, оскільки на території України впродовж війни перебували різні військові частини з різним командуванням, різної етнічної приналежності, з різним військовим досвідом чи навіть без нього. У пропонованому тексті йдеться про поведінку російських окупантів виключно на Чернігівщині. У тексті наведених фрагментів інтерв'ю максимально збережено особливості мовлення місцевого населення, адже відсутність літературних правок дозволяє зберегти автентичність чернігівської говірки, що для наукового тексту також складає неабияку цінність.

Під час аналізу усноісторичних наративів з'ясувалося, що переважна більшість військових, які перетнули російсько-український кордон зі зброєю 24 лютого, – це молоді контрактники, виховані на путінській пропаганді останніх 20-ти років. З першого дня вторгнення на територію України почалася їх взаємодія з місцевим населенням. Жителі окупованих росіянами населених пунктів зазначають, що відчували сильний страх перед зустріч-

чую з окупантами на вулиці, тому спочатку постійно ховалися в підвалах, де спали в одязі та взутті: «В погребі ховалися. Як токо почули, що десь гримить чи шумить, – і бігом у погреб. Хотя – що той погреб зробити!? Я п'ять дней сідела і п'ять ночей ночувала. П'ять ночей точно, полностью в погребі. І абутиє! І адетіє! Ми місяц не раздевалісь. Ми вообщє в хаті були, но не раздевалісь, спалі одетіє» [2]. Однак згодом через відсутність звичних, комфортних умов, усе ж таки поверталися жити до своїх осель. Такі опції (зміна місця перебування) були можливими лише для тих населених пунктів, де не велися активні бойові дії, де розташовувалися тільки пункти дислокації окупантів або ж відбувався процес їх переміщення.

У місцевостях, де велися активні бої, жителі оповідали про поширену серед загарбників практику ставати за населеними пунктами, «прикриваючись» таким чином мирним населенням. Ця тактика дуже лякала місцеве населення і робила його «зручним» для окупантів. Натомість відзначимо, що українські військові не стріляли у відповідь, оскільки знали, що в тій місцевості розташовано населений пункт із великою кількістю цивільних: «... Ответного не було. Потому що наші боялися сюда стрілять, бо багато в нас людей жило. У нас же було багато тих, що поховаліся з города» [3].

Крім того, через активні бойові дії цивільні жителі залишалися без доступу до засобів комунікації, зокрема до Інтернету та мобільного зв'язку. Щоб здійснити дзвінок, їм необхідно було вийти на пагорб або інше підвищення ландшафту за межами населеного пункту. Інколи це було особливо небезпечно, оскільки час від часу обстріли територій окупанти поновлювали. В одному із сіл таким чином російські військові мало не вбили вісім людей похилого віку, коли ті намагалися зателефонувати рідним: «В последний раз пошлі на гору туда, а я йду, бо там вже восем чоловік стояло, так я кажу їм: «...получілося. Я за тим, щоб дозвонитися». А я ж бачила як воно полетіло і впало чи до канави, чи за канаву. А вони [росі-

яни. – О. В.] вже біжать. Да й кажуть: «Добре, що ми ніже взяли, а то б воєм чоловік вже б лежало». Отак. Отак ми прожили» [1].

Окуповуючи населений пункт, росіяни шукали найкращі будинки, господарі яких виїхали в більш безпечну частину України або за кордон. Іноді селилися в оселі людей, які залишалися в населеному пункті, примушуючи власників шукати собі інший прихисток. В окремих випадках окупанти могли вдертися посеред ночі до будинку, погрожуючи зброєю та вимагаючи від наляканих господарів покинути власну домівку. У разі відмови вони облаштовувалися в господарських приміщеннях. Іноді просили розмістити своїх бійців на одному ліжку з членами родини, остаточно порушуючи особисті кордони місцевого населення: «... дак до її [сусідки – О. В.] зайшли і говорят: «Ми будем у вас ночевать». Каже сусід, шо питає його: «А тут у вас хто спить?». А він і каже: «...у нас тут дітя малое, у нас тут людей сколько, куда ви будете у нас ночевать?». А той і питає далі: «А тут хто спить?». Він каже: «Моя дочка». А той і каже: «Я буду спать с вашей дочкой». Той каже: «Не, не будете ви тут с нами ночевать». То той сусід їм і каже: «Оно там іще єсть пустой дом, дак ідіте туда і ночуйте». Ми з сарае не будем вигонять своїх животних. А ті питають: «А хто в сарае?» Той каже: «Ну так а хто в сарае?! – Карова». Той каже: «Виганяйте карову, ми будем спать в сарае». [2].

Місцеві жителі причинами такої поведінки окупантів вважали повну безкарність за вчинене: «Оні просто знають, шо оні могут творіть всьо, что захотят, і бить безнаказанимі. Пока оні безнаказани. А потом оні забураються в какую-то Сібір, в какую-то тайгу, в подвал, викопать себе землянку, і у ніх будет всьо хорошо. Тайга іх прокорміт і всьо. І так будут сидеть до конца жизни» [4].

Майже повсякденною практикою було вибивання замків у хатах. За період окупації (трохи більше місяця) населенню окупованих населених пунктів Чернігівщини доводилося постійно ремонтувати або замінювати замки на будинках та господарських спорудах, оскільки представники ворожого війська на очах у влас-

ників їх зривали. Як стверджують очевидці, окупанти пояснювали такі дії необхідністю «зачистки» населеного пункту, пошуком військових ЗСУ, їхніх родин та партизанів. Проте найчастішими знахідками після такого роду «облав» були горілчані вироби чи діжки з самогоном, який вороги вживали у необмеженій кількості. Найпершим їхнім питанням до місцевого населення після окупації населеного пункту було: «Де у вас можна знайти/купити самогон?»: «...там він бігав із автоматом, і без автомата, вони, напевно, горілку шукали по селу. Вони зразу як прийшли і горілку почали шукать. Питали: «У кого можна купити горілку?». Це їхня була фішка» [3]. Цивільне населення наголошує на величезному відсотку п'яниць у російській армії. Через зловживання алкогольними напоями, росіяни часто порушували військову дисципліну, тікали з позицій і блокпостів, не виконували завдань вищого командування. Також жителі зазначають, що співробітництво між підрозділами теж було на низькому рівні, про злагодженість дій практично не йшлося.

Через російське вторгнення звичними стали супутні втрати серед місцевого населення. Так, в обстежених під час експедиційних виїздів населених пунктах після перших обстрілів від серцево-судинної недостатності померло кілька осіб старшого віку. Поширеними були також смерті від гіпертонічної хвороби у людей, які через активні бойові дії не мали доступу до медикаментів. Крім того, зафіксовано свідчення про інвалідність внаслідок перенесеного інсульту через відсутність вчасної медичної допомоги: «...от у хресного от стався інсульт, після того, як поряд згорів будинок. Повністю двір згорів. Ну й шо, лежав просто, да і все, - він лежачий. А його можна було ще підняти» [5]. Зазначимо, що російські військові не сприяли медичній евакуації таких хворих та не надавали людям із серйозними хронічними захворюваннями необхідних медикаментів.

Значними були також втрати серед місцевого населення через бойові дії. Щоб відвести важкопоранених до лікарень, родичі або

сусіди ризикували своїм життям. Загиблих ховали на городі чи в саду, незважаючи на обстріли, з подальшою процедурою ексгумації і перепохованням після деокупації населених пунктів: «Ну умерла женщина, которая в первый день погибла, там на той, на первой улице. Они убежали из дома и прятались в подвал, и эта женщина умерла. А дочку її, в неї дочка може чуть моложе за меня лет на 7, дак у неїо раненіє било сильное, рука. Да как они ей доставили в Чернігов, уже ж стоялі танки вездє по дороге, дак она перенесла операцію, два місяца ето всьо лечілась. А маму ейо похоронілі прямо в огороде, потому шо нізья било нам на кладбіще, не разрешали нам возіть умерших. Даk трі человека у нас хоронілі во дворах» [6].

Найбільшим приниженням місцеві жителі вважали необхідність закопувати українські прапори, оскільки окупанти неадекватно на них реагували: «Для мене найстрашнішим було те, я плакала дуже, коли я закопувала прапори. Як тільки я знала, що вони вже тут, в нас це було 25-те [лютого. – О. В.], я зразу все закопала. І фотографії військові всі, і всі прапори. Ще фотографії не так було закопувати. А прапор...(плаче) на своїй рідній землі, де ти родився (плаче сильніше), і треба закопувати свій прапор» [5].

Доволі частими були погрози місцевому населенню з вимогами не висловлювати свою патріотичну позицію, не чинити протестів та активного спротиву окупантам. За порушення цих вимог вороги обіцяли чинити масові розправи. Саме тому навіть найактивніші жителі, попри свою позицію, вимушені були вести себе абсолютно для них нехарактерно, пасивно: «Єслі ваші патріоти начнуть там стрілять, то ми будем шманать всьо село. А єслі будет спокойно, у вас будет порядок. Пока ми тут, у вас будет порядок, вас ніхто не будет трогать» [3]. Приниженням українці з деокупованих територій вважали нав'язування ворожими військовими правила носити білі пов'язки усім мирним: «...не можеш вийти, не нацепивши на себе оцю білу пов'язку. Я цю білу пов'язку асоці-

ювала із жовтою зіркою 1941-1945 років. І це було нелегко її пов'язати, цю білу пов'язку [5]».

Основною мотивацією приходу на територію України для російських кадрових військових була матеріальна вигода. Як значають місцеві жителі, вихваляння високими зарплатами було однією із улюблених тем для розмови. До того ж, можливість померти на робочому місці не засмучувала навіть офіцерський склад російської кадрової армії, оскільки в такому разі вони вірили в забезпечення їхніх родин житлом та матеріальною підтримкою від держави-агресорки: «...А ви не боїтесь, що ви ж тоже можете погібнути?». А он: «...ну і што?». Говоріт: «Далі мне квартиру, - он, повідімому, офіцер бил, - далі квартиру, значіт моя сем'я будет обеспеченная». Так от бил ответ такой [6]».

Тотальна бідність, неспроможність заробити достатньо грошей у своїй країні штовхали окупантів на мародерства, масові крадіжки майна місцевих жителів, навіть за їх присутності. Було зафіксовано випадки, коли мешканці просили не виносити певні речі зі своїх осель, але росіяни їх забирали, завбачливо перепрошуючи господарів. Абсолютне лицемірство та дволикість рядового російського військового мала прояв у багатьох речах: у спілкуванні з місцевим населенням, із представниками органів самоврядування та місцевим бізнесом.

Зазначимо також і про особливу «культуру поведінки» ворожих зайд, які часто не прибирали за собою, залишаючи у пограбованих оселях страшний безлад, зокрема розкидаючи пакування від своїх «сухпайв»: «Оце сухпайки тие їхніе. Пакетов тих було!!! На нашій території згрібала їх я, тільки і згрібала. Но вони це все поїли, і все ту остачу в пакет склади, в пакети отдельно. А потом закапували. То це я щас откапую їх. Дак там ше й всі шкарабанки їхніе» [3]. Нами зафіксовано випадок, коли замість туалетного паперу, окупанти використовували книгу з бібліотеки зайнятого ними будинку. Від такого «цільового» призначення книгу не вберегла навіть російська мова видавництва: «Прошманали всьо!

Всьо продивилися. І книжки, і всьо. Одну книжку, правда, в туалет забрали. Чогось їм вона не понравилася... Дак вона і по-руській була, чось їм вона не те...» [3].

Часто ворожі військові спеціально псували майно місцевих жителів: «...кришу попробивали! Одну дирку спеціально пробрили, і для чого ж воно!? А це ж другий етаж. І там чистили для чогось димоход. В общем, поломали мені той димоход. Там впав камінь, тоже розбив кришу. Кароче, взяли, там стоїть той громотвод, дак тою палкою чистили. І це я ше стопила катьол, той шо дровяний, так чи там дим іде, чи не, не знаю. Видно, тудаж кірпичів нападало, чи шо. Вони же оце улибалися, іздівалися з мене, бо в моєй квартирі живуть» [3].

З особливою жорстокістю російські військові ставилися до чоловічого населення молодого та зрілого віку, яке залишилося на окупованій території. Поширеною практикою було застосування тортур, зокрема побиття чоловіків, які просто проходили вулицями своїх населених пунктів: «Ходили ДРГ [диверсійно-розвідувальні групи] кожную ніч, тому що мого племінника вони дуже сильно били. Вони не вбили його. Але вони і приставляли йому пістолет, і ходив він весь синій. Це вже катування. Це злочини проти людяності. Він ішов із пов'язкою білою, тобто мирний житель, нікому нічого не зробивши. Ні! Це було навіть іще до комендантської години. Але ж уже було темно» [5]. Було чимало погроз, показових «розстрілів» зі стріляниною у повітря, – усе задля отримання потрібної інформації або зізнань від місцевих жителів. Разом із тим, потрібно зазначити, що ворожі військові не дивлячись на те, що мали перевагу у зброї, боялися місцевих чоловіків, адже припускали, що вони могли бути потенційними партизанами, колишніми військовими чи їхніми пособниками: «Ну когда они про танк этот узнали, то мне прикладом в голову і побуцали минут 15. «Всьо, ти танкіст!», вся херня, значкі-патрони. Я говорю: «Какой я танкіст, у меня отсіжених лет больше, чем у тебя прожитих» [респондент має досвід тюремного ув'язнення. – О. В.]. А

то молодий бил такою пацанчик. Я ж почому здесь, потому што я без документів і недавно освободілся. Ну, а оні опять - «танкіст». Началі мне ж футболку закативать, наскі ж смотрят. Меня чотири рази «разстрелювали». Первий раз, ото ж там як узналі про танк, отвелі в кусты і началі ото ж там «на колені». Ну я так присел. А оні: «Сейчас ложись на пол». А я говорю: «Я не могу. Я простужусь». Но оні не поверілі, шо я могу простудіться, уложили опять і подержали. Постреляли вокруг, разстреляли мой телефон» [4].

Були випадки розстрілу чоловіків, які просто переміщалися вулицею: «Но то шо з автоматами стояли і могли подстреліть, то било. І оні убіли человека, которий ехал по дороге на мопеде. Обстреляли его на трасе прямо, потому шо он не остановілся. Так шо сказать, шо замечательно, но еслі малейшее шо не так, стреляють і всьо» [6]. Особливу жорстокість проявляли до молодих людей, які раніше служили в зоні АТО, в українській армії. Підставами до такого виду розправ могла бути навіть знайдена військова форма в домі або навіть світлини. У селі Мохнатин Чернігівського району російські нелюди розстріляли підлітків, які просто йшли по вулиці.

До жінок ставилися краще, ніж до чоловіків, практик їх побиття задля розваги на Чернігівщині зафіксовано не було. Подекуди солдати навіть переймалися долею жінок та дітей, зокрема переводили їх через вулицю і рекомендували терміново виїздити: «... ну, Люда пошла туда, аж бачу, шо той солдат повів її так, і пішла вона до сестри, через уліцу до сестри своєї. Оттуда йшла, а вони по цій вулиці живуть, і военні по центральній вулиці стояли все. Ну, потом вона пошла, а потом расказувала, шо цей казав: «Давайте я вас проведу, бо ми не знаем, хто тут є. В нас зборная тут». Да. Каже він їй: «...я могу пропустіть, а там, далі, могут і не пропустіть». Так він її вже провів, і вона далі пошла. І він їй каже: «... еслі у вас есть возможность, дак уезжайте отсюда». Так сказав їй. А вона каже: «Куди мені їхать? З дітьми. Куди я поеду? І ви кругом стоїте, куди пропустіте?» [3].

Проте, було зафіксовано також і випадки побоювання жінок. Особливо це стосувалося нічного часу. У окупантів, вочевидь, теж уже був пов'язаний із жінками негативний досвід: «...ми так приїхали в одно село, так днём все були хорошиє, а потом ночью на нас напали і з ножами, і з пістолетами, дак ми после етого ночью будем всех стрелять на поражение. Ночью не ходіте. Днём ходіте» [3]. А ми кажемо: «...так ваші ж тут були перед вами?». А вони: «...ой, це Міноборони, вони вас запугали, то хадіте, ми не Міноборони». А ми питаємо: «А ви тоді хто такі?». А вони до нас: «А ми совсем другіє. Ми - міротворци. - «Какіє ви міротворци? З автоматами?». - «А чево ви боітесть?». І ото постійно від них «чево ви боітесть?». Потому шо ви з автоматами!» [3].

Після серії воєнних поразок російські військові стали жорстокіше ставитися до місцевого населення, значно збільшилася кількість випадків мародерства: «Ну це вже було в последніє дні марта, почті к квітню. Последніє дні марта й к квітню. А чоґо злиє, бо вони йшли на Чернігов, а тут «какой-то Чернігов нам не дают пройті до Києва». Це говорив цей начальник, шо «какой-то Чернігов», і «ми проходим 7 кілометров, а нас накривают». І кароче, вже ж вони приїхали злиє. Вже злиє, шо не улыбалісь, нічоґо. Я прийшла тоді куртку брать, і одін прям на мене так зло подивився» [3].

Окупанти постійно радили місцевому населенню поїхати до родичів в Росію чи Білорусь: «...там бурят такий був в їх, общався со мной весь час, кажу йому: «...от ви человек нормальный, дак вниз автомат держите, а другий мене пульне, дай все». А він так подивився на мене і нічоґо не сказав. А я кажу: «В мене теж в Росії живуть родичі, в Москве сестра живе двоюродна і брат двоюродний. Бо дядько, рідний брат матері, туда, в восточну Сибірь був направлений». Как раз і вони були з восточной Сибірі. А він мені і каже: «Дак а почему ви к нім не уехали?» - каже молодий той бурят. Кажу: «А чоґо то я туди поїду. Во-первых, я тут живу, це моя земля і я тут живу, так чоґо то я туди поїду!? Це раз. А потом: оні

ко мене в гості їздят, і я к нім. Ми общаємся». А він: «Вот нужно было ехать». Кажу: «І в Гомелі моя живе кума». А вони: «А, дак чо-го ж ви не поїхали? Ми ж корідор в Росію відкрили». Який карідор, кажу?» [3].

Зі свідчень респондентів, стає зрозуміло, що в окупантів була інформація про місцевих жителів ще до того, як вони перетнули кордон України: «І це ж всі знали, шо я [називає професію. – О. В.], хоть я нікому не казала, шо я [назва професії. – О. В.]. Но вони всьо прошманали!» [3].

Варто зазначити, що період, коли окупанти пересувалися колоннами вздовж сіл, вважали найбільш небезпечним. Тому місцеві жителі намагалися сидіти в той час у підвалах або в кімнатах, чи в клунях подалі від вікон, або ж із забитими вікнами. Виглядати з вікон було небезпечно для життя, окупанти без попередження могли відкрити вогонь, оскільки боялися, що їх фотографуватимуть і рахуватимуть техніку задля передачі цих даних українським збройним силам.

Ще одним злочином проти людяності було виселення російськими військовими людей з їхніх помешкань у тих місцевостях, де велися активні бойові дії, а також їх примусове ув'язнення в непридатних для цього приміщеннях «задля порятунку»: «...через два дня почалась опять бомбьожка, і загорелісь ещю много домов, і разрушени билі. Ну а 28-го [лютого. – О. В.] то вже повторілі, шо нас перевезлі уже почті ночью, шо якобы будуть бомбіть, так з целью захисту «давайте перееедем на територію заводу». Освещения не було ж там. А було за счот генератора, два часа утром і два часа вечером. І вода так. І таке, шо більше місяця ми там перебували, бо так би з голоду повмирали, не знаю. Помещение одно там било, оно ж не предназначено било для того. Это било складское помещение. А то там ещю тоже таке помещеніе, ну стекляное в віде. Ну вобщем где мастерские, где шо. Люді спалі на палах, на чом папало. Условій же, канешно, нікакіх» [6]. Такими приміщеннями могли бути підвали шкіл, заводів, інших

підприємств, де місцеві жителі без освітлення, опалення та зв'язку, а також без найнеобхідніших медикаментів могли перебувати більше місяця. За таких умов у самому укритті, яке «охоронялося» ворожими військами, теж нерідкими були супутні втрати через смертність людей літнього віку: «...померли. Одна там на території жінка померла, ліки вже потом привезли пізніше, а вона уже не витримала. Не витримав організм. А я тоже думала, бо всі гіпертоніки в селі, думала і ходила по таблеточки просила в кожного» [6]. Перебуваючи в нелюдських умовах упродовж доволі тривалого проміжку часу, літні люди доходили майже до божевілля, втрачаючи бажання жити: «Я вже виходіла, а еті ходять з автоматами, а мне хотелось, такое било состояние, щоб вистріліть, і щоб он меня убил сразу, і всьо. Но нільзя, тут 400 человек, дітї і люди. Все мне говорят, молчі, молчі. А шо сделать. Шоб он же [російський військовий. – О. В.] не сорвался і не пострелял усех. Там і дітї булі, аж 15 человек» [6].

Коли ж літні жінки скаржилися окупантам на нестерпні умови свого перебування і запитували їх, для чого іноземні військові прийшли до них із загарбницькою метою, найчастіше ті відповідали, що «визволяють і захищають їх»: «Та їм ето всьо до лампочки! Онї верят тому, шо їм там сказали! Шо тут нацики, їх треба унічтожить, убіть, растрелять! А хто такіє нацики? Це слово у них такеє було. Вони прийшли убівать нациків, а нас вони заціщають. Вони такіє: «Бабушкі, бабушкі, ви не плачьте, ми вас будєм спасать!» [6]. Окрім того, в самому підвальному приміщенні люди почувалися у досить відносній безпеці. Щоб справляти природні потреби, їм доводилося виходити з укриття на поверхню, наражаючи себе на небезпеку. Аби убезпечити себе, місцеві жителі намагалися не їсти і не пити, або ж робити це за крайньої потреби: «Ото там вилізеш, в туалет же нізя ходить, нада йти на уліцу. Токо в туалет підеш, начинає бомбить. І як гахнуло, а я не вспіла, і знову в бомбоубежище. І чорт його знає, в туалет же надо йти, а хто знає, коли воно буде бехать. Там тоже не мед було. Але там вже ж

як вроді спустишся, то вже безопасно. А оттуда надо було бігти, то я кажу, шо не буду нічого їсти, щоб не ходить в туалет. То таке. А воно з переляку: і в туалет, і в туалет» [7]. Самі ж окупанти не надавали цьому особливого значення.

Також вдалося зафіксувати свідчення існування практики створення списків політичних діячів, військових та їхніх родичів, діячів освіти, науки, культури тощо. Окрім того, відомо, що окупанти практикували насильницьке виселення людей під приводом «евакуації». На півночі України в період з 24 лютого по 2 квітня 2022 р. здебільшого окупанти наполегливо рекомендували місцевому населенню якомога швидше переїхати до родичів у Росію та Білорусь.

Отже, докладний аналіз моделей поведінки загарбників, які вторглися на територію Чернігівщини в лютому 2022 р., дозволяє констатувати, що це були чоловіки переважно 20–25 років з низьким рівнем освіти, зокрема вихідці з депресивних регіонів (Сибір, Бурятія, Забайкалля), які підписали контракт з російською армією задля заробітку грошей. Військова дисципліна для них не була справою честі, а рівень військової підготовки та комунікації був далеко не на належному рівні.

За антропологічними ознаками, а також зі змісту розмов самих загарбників, стало зрозуміло, що до військових частин, які дислокувалися на Півночі України, увійшли зокрема росіяни та буряти. Мародерство, залякування, порушення особистих кордонів місцевих жителів, нехтування їхньою безпекою та здоров'ям були нормою для окупантів.

Показово також, що російські військові дуже боялися українську армію, через що повсюдно намагалися виявити хоча б якийсь натяк на її присутність (пошук світлин, елементів одягу, постійні обшуки будинків і господарських приміщень тощо). Під час спілкування з представниками органів самоврядування та місцевого бізнесу, як, власне, і з місцевим населенням загалом, переважали лицемірство та зверхність. Найбільш жорстоко окупанти ставилися до чоловіків різного віку, страх перед якими штовхав росій-

ських військових на злочини проти людяності, такі як: катування, вбивства, показові «розстріли» тощо. У ставленні до жінок вони були більш лояльними, принаймні під час інтерв'ювання очевидців тих подій свідчень про випадки явного насилля над жінками та дітьми зафіксовано не було. Однак, неодноразово, жінки, діти і люди поважного віку змушені були перебувати у непридатних для життя підвальних приміщеннях в абсолютній тисняві та антисанітарії, без можливості задовольнити свої елементарні потреби в їжі, воді, гігієні та свіжому повітрі.

Можна з впевненістю констатувати, що це далеко не весь перелік «ворожих гримас» російського окупанта, адже здійснене дослідження географічно стосується тільки Півночі України, насамперед окупованих населених пунктів Чернігівської області. Крім того, допоки триває війна говорити про будь-яку вичерпність щодо воєнної проблематики взагалі некоректно. Але фіксувати свідчення очевидців, формуючи потужну джерельну базу для майбутніх досліджень, а також робити попередні висновки українські науковці повинні вже сьогодні.

Список використаних джерел і літератури

1. Реалізація цієї мети стала можливою завдяки участі в науковому проєкті «Гуманітарні аспекти російсько-української війни 2014–2023 рр.: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання», організованому Управлінням культури та туризму м. Чернігова. Під час роботи над проєктом загалом було зафіксовано свідчення більше п'яти десятків очевидців подій, частину з яких уже оприлюднено на сторінках «Українського історичного журналу». Див.: Воробей О. «Тепер я дитя війни та баба війни...»: Свідчення чернігівчанки N про життя в оточеному місті (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О. Воробей) О. Воробей. *Український історичний журнал*. 2022. Число 4. С. 175. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_4_14; Березовська О. «...якщо закінчиться їжа, от як пояснити дітям, що немає?!»: Мешканка Чернігова N про умови життя в місті під час російського наступу (24 лютого – 2 квітня 2022 р.) (запис і публікація О.Березовської) / О. Березовська. *Український історичний журнал*. 2022. Число 5. С. 56. URL: http://resource.history.org.ua/publ/UIJ_2022_5_7.

2. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1950 р.н. у селі Юр'ївка Чернігівського району Чернігівської області.
3. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1963 р.н. у селі Жукотки Чернігівського району Чернігівської області.
4. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондента 1977 р.н. у селі Левоньки Чернігівського району Чернігівської області.
5. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1960 р.н. у селі Юр'ївка Чернігівського району Чернігівської області.
6. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1950 р.н. у селі Рівнопілля Чернігівського району Чернігівської області.
7. Записано Воробей Ольгою Вадимівною від респондентки 1951 р.н. у місті Чернігові.

*Олександр Филь
Людмила Хойнацька*

МАРОДЕРСТВО ЯК СПОСІБ ВЕДЕННЯ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЮ ФЕДЕРАЦІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ ТА МОТИВАЦІЙНИЙ ЧИННИК РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Мародерство як вид воєнного злочину сягає своїм корінням перших збройних сутичок між людьми. Причому подібні дії тоді, навпаки, належали до чеснот переможця, адже здобуті на полі бою зброя, обладунки, цінності та особисті речі супротивника на правах трофеїв відразу ставали його власністю.

У радянській, а також пострадянській історіографії тема мародерства табуувалася. Це пояснюється як бажанням «не виносити сміття з хати», так і твердженнями, що грабування, насильство, жорстоке поводження з полоненими та цивільними нібито притаманні лише військам «експлуаторських держав». Насправді масштаби мародерства в лавах Червоної армії під час Другої світової були настільки значними, що оприлюднення подібної інформації могло серйозно підірвати як її глорифікований образ, так і загальну міфологізовану концепцію тієї війни в радянському й сучасному російському варіантах.

Однак, за влучним виразом О. Панфілова, «ніхто не може забронити старі книги зі свідченнями». Він, зокрема, посилається на англійського мандрівника Дж. Бадделі, автора праці «Завоювання Кавказу росіянами: 1720–1860», який згадував про численні випадки мародерства. Панфілов також наводить спогади чеченця М. Вачагаєва, котрий зазначав, що це «вважалося нормальним явищем для російського солдата, офіцерство саме перед боєм указувало, що аул багатий і їм буде чим пожитися». Тоді ж з'явилася «традиція» – «генерал Засс колекціонував черепи горців, хтось любив збирати кисті рук». Під час чеченських воєн кінця 1990х – початку 2000х рр. уже сучасні російські солдати й офіцери вихвалялися в'язками відрізаних у чеченців вух» [1].

Яскраві епізоди, що стосується мародерства періоду польсько-радянської війни 1919–1920 рр., належать письменникові І. Бабелю, котрий мав можливість як військовий кореспондент супроводжувати 1шу кінну армію С. Будьонного. Він вів щоденник, на основі якого пізніше написав свою відому збірку «Кінармія». Нотатки І. Бабеля – унікальне документальне свідчення, де зафіксовано численні випадки пограбування, мародерства, насилля, зґвалтувань, тобто всього того, що є неодмінним супутником війни [2].

Однак основний масив матеріалу, який стосується мародерства, слід віднести до періоду Другої світової. Епізодично про цей воєнний злочин у частині, що стосується обкрадання цивільного населення, писали М. Солонін, В. Суворов, О. Казарінов, Б. Соколов [3-6]. Перший мер Москви Г. Попов у своїй книжці не залишив каменя на камені від такої знакової для Росії персони, як маршал Г. Жуков, згадуючи його «операції» з рухомим майном (антикваріат, меблі, культурні цінності тощо) під час перебування на посаді головнокомандувача групи радянських окупаційних військ у Німеччині. Особливої уваги заслуговують спогади фронтовиків М. Нікуліна, В. Астафьєва, Б. Горбачевського, О. Лебединцева, Д. Лози, В. Гельфанда, Л. Котляра [7-13]. Порушував цю

тему також керівник проекту «Я пам'ятаю» та укладач серій «Солдатські щоденники» й «Окопна правда», автор збірників інтерв'ю з ветеранами війни А. Драбкін. Серед українських істориків, які в той чи інший спосіб торкалися проблематики воєнних злочинів, зокрема мародерства під час Другої світової, слід згадати О. Лисенка, Т. Вронську, І. Мраку, В. Гінду та інших.

Нині через широку доступність новітніх технологій пересічний громадянин будь-якої країни може спостерігати як за перебігом бойових дій, так і за тими процесами, про які зазвичай воліє мовчати російська сторона, а саме злочини, скоєні її вояками на тимчасово окупованих територіях України. Інформаційний простір перенасичений подібними свідченнями. І найпоширеніші – це мародерство, насилля щодо мирного населення, убивства українських військовополонених. Ці злочини вже стали невід'ємними супутниками російської армії.

Варто зазначити, що випадки мародерства під час повномасштабної війни зафіксовані як місцевими жителями, так і міжнародними спостерігачами. Буквально від початку російського вторгнення в багатьох ЗМІ з'явилися свідчення очевидців та жертв, а такі міжнародні організації, як «Human Rights Watch», низка європейських, українських і навіть російських незалежних медіа або громадських організацій почали документувати, проводити розслідування масових випадків мародерства й вивезення награбованого в Україні до Росії чи Білорусі.

За допомогою вебкамер у режимі он-лайн мешканці нашої держави мали можливість спостерігати за грабежем продовольчих і промислових магазинів. Уже в березні фермерські господарства Херсонщини, Черкащини, Київщини залишилися без автотранспорту, насінневого фонду й готової продукції. Зазнала мародерства Чорнобильська АЕС. Американське видання «The Washington Post» із посиланням на голову Державного агентства України з управління зоною відчуження Є. Крамаренка повідомило, що російські війська під час перебування на цьому об'єкті завдали

збитків на 135 млн. дол. (вкрадено або знищено 698 комп'ютерів, 344 машини, 1500 дозиметрів, вивезено майже все протипожежне обладнання, частину якого за даними GPS-датчиків виявлено в Білорусі). Пограбовано багатьох мешканців Чернігівщини, Київщини, Сумщини, інших областей України, де побувала російська армія. Опубліковано численні записи перехоплень телефонних розмов окупантів зі своїми сім'ями, в яких детально обговорюються крадіжки з крамниць і залишених помешкань [14].

Постраждали також медичні заклади. Наприклад, у кінці квітня зі Старобільської лікарні вивезено апарати ШВЛ, інше цінне обладнання, надане 2014 р. міжнародними донорами та урядом України. «Трофеями» загарбників стали не тільки матеріальні цінності, а й музеї. Випадків мародерства настільки багато, вони настільки розмаїті, що заслуговують окремого дослідження із залученням юристів, психологів. Україна нині зіткнулася не тільки зі збройною агресією, а й з масовими воєнними злочинами на тимчасово окупованих територіях, що засвідчують повну деградацію та моральне падіння як російської армії, так і російського суспільства.

Упродовж десятиріч радянська історіографія запевняла суспільство, що таке явище, як мародерство, нібито притаманне лише військам «капіталістичних» або «експлуататорських» держав [15, с.427]. Отже, за подібною логікою, Червона армія зразка 1945 р. була нічим іншим, як «армією експлуататорської держави», адже вдавалася до безконтрольного вилучення на території Німеччини та її союзників не тільки обладнання та устаткування цілих галузей промисловості, але й приватного майна. Поняття «взяття трофеїв» існувало на державному рівні. Так, по закінченні Другої світової до СРСР перевозилися цілі заводи, фабрики, різноманітна техніка, навіть понад 1,5 млн. голів худоби. На все це було потрібно до 400 тис. залізничних вагонів [16]. У 1990х рр. оприлюднено дані головного трофейного відомства, згідно з якими з радянської зони окупації Німеччини вивезено 60 тис. роялів,

190 тис. килимів, 460 тис. радіоприймачів, 265 тис. настінних і настільних годинників, 940 тис. одиниць меблів, 1,2 млн. чоловічих і жіночих пальт, 1 млн. головних уборів, 186 вагонів алкогольних напоїв [17]. Подібним чином нині діє й Російська Федерація – як щодо методів ведення війни, так і злочинів на полі бою або на тимчасово захоплених територіях України.

Ветеран Другої світової полковник артилерист М. Подуст у своїй автобіографічній книжці, зокрема, згадував, як розпочиналася німецькорадянська війна: «Ми були впевнені в перемозі після визволення Західної України й Білорусії, вірили в те, що німці будуть розбиті впродовж декількох днів, у повному розумінні цього слова. Наприклад, мій лейтенант Баранов, будучи начальником зв'язку дивізіону, коли прощався з дружиною, вирушаючи на фронт, отримав завдання придбати необхідні жіночі туалети. Мені у цьому відношенні було простіше, оскільки був холостяком і поки що одружуватися не збирався» [18, с.22].

Інший ветеран П. Бочек розповідав, як, окрім алкогольних напоїв та харчів, військовослужбовці його 8ї гвардійської армії займалися «заготівлею» усілякого «кращого» (в тому числі коштовностей і дорогоцінних металів) [19, с.53-55].

Що стосується мародерства, то, на думку А. Руккаса, у цьому СРСР не був оригінальним, адже подібними справами займалися й інші держави. Зокрема у часи Першої світової Австрія грабувала окуповані сербські землі, а вже по завершенні війни їй виставили величезні репарації. Німецькі війська перебували на радянській території з 1941 по 1944 рр. та завдали величезної шкоди. Вони так само вивозили підприємства, знищували цивільне населення, грабували. Тому поведінка червоноармійців розглядалася як акт помсти й такі собі «репарації». Інша справа, що СРСР у своїй зоні окупації вирішив самостійно «наводити справедливість», не звертаючись до норм міжнародного права і не виносячи справу на обговорення. І ця державна політика відбивалася на поведінці військових, починаючи від командування (відомий приклад

маршала Г. Жукова, котрий вивозив цінні речі ешелонами) й до рядових, яким було дозволено з певною періодичністю відправляти в тил посилки з продуктами харчування або побутовими речами. Тож росіяни, які з погляду своєї ідеології продовжують воювати з міфічними «нацистами» й ведуть свою вигадану «Велику Вітчизняну», опинившись на території «ворога», вирішили, що тут їм можна робити все. Вони повторюють модель поведінки попередників, котрі опинилися в Європі в 1945 р. [20].

Масштаби мародерства серед військовослужбовців російської армії набули величезних розмірів. Складається враження, що головна мета так званої «спецоперації» полягає не у заявлених абсурдних «денацифікаціях» та «демілітаризаціях» України, а в банальному пограбуванні цивільного населення. За повідомленням прес-служби оперативного командування «Південь», під час зачистки селища Потьомкіне на Херсонщині в речах убитих окупантів знайдено цінності (золоті, срібні каблучки, ланцюжки, сережки, ювілейні монети), відібрані ними в українських громадян [21]. І подібних випадків, що фіксуються як воєнні злочини, більш, ніж достатньо, аби зробити висновок: мародерство є одним зі стимулів наступального потенціалу російської армії. Причому командування окупаційних військ не просто поблажливо дивиться на подібні випадки – воно захоплює своїх військовослужбовців до протиправних дій [22].

Доволі промовистий випадок, який характеризує загарбників, навів науковий співробітник Національного військово-історичного музею України П. Нетьосов. Після деокупації Київщини й Житомирщини він очолив пошукову групу, що займалася збором елементів озброєння, техніки, уніформи, які експонуються на Михайлівській площі в Києві, у Національному військовоісторичному музеї України та в його філіях. «У селах Озера та Луб'янка Бучанського району, що на Київщині, за словами місцевих жителів, найпопулярнішими “трофеями” серед окупантів були кінескопні телевізори. Були навіть випадки, що

вояки бурятської національності забирали собі саме телевізори ХХ ст., ігноруючи плазми, які перебували в тих же оселях. І сміх і гріх. Уявляєте, буряти “реквізували” телевізор, накритий в’язаною серветкою, проігнорувавши плазму, яка висіла на стіні поряд. Мабуть, росіяни ще не знають, що для українців вже норма переглядати телепередачі на пласкому екрані. За моїми особистими спостереженнями, все ж найпопулярнішим “трофеєм” російських зайд була жіноча білизна. Її ми знаходили в бойовій техніці та на позиціях ворога і в Київській, і у Житомирській областях. Пам’ятаю, як у Мощуні біля переправи ми знайшли у БМП 7 калькуляторів. Для чого вони знадобилися окупантам – незрозуміло. Можливо, за їх допомогою вони підраховують власні трофеї? Хтозна» [23].

Інший учасник пошукової групи – співробітник відділу інформаційно-музейної діяльності Національного військово-історичного музею України Д. Махтаров зазначав: «Основні зусилля були, звичайно, сфокусовані на зборі військової техніки Російської Федерації, а точніше її уламків і решток... Група мала можливість попрацювати на Київщині, насамперед це Буча, Ірпінь, Здвизівка, Гостомель, Мотижин, Бузова (етнокомплекс “Українське село”), Колонщина, Гавронщина (гольфклуб), Вишеград та Блиставиця. Що стосується викрадених у громадян України речей, які були виявлені в місцях тимчасового перебування окупантів, на бойових позиціях та у військовій техніці, то на першому, якщо можна сказати, місці, це алкоголь, переважно елітний, вкрадений з автомобільних заправок. Серед речей, знайдених на покинутих позиціях ворога, було багато різного одягу. Варто зауважити, що значна частина цього одягу, очевидно, викрадена з бутиків і крамничок Київщини, оскільки на текстильних виробках присутні бирки виробника. Вразила картина жорстокості та знищення свійських тварин на території фермерського господарства у селі Здвизівка Бучанського району. Місце дислокації російських окупантів було буквально встелене трупами свиней, овець

та страусів. Логіку знищення свійських тварин зрозуміти важко. У тій же Здвиживці, у лісі, на бойових позиціях окупантів нами було знайдено предмет, який відноситься до категорії інтимних аксесуарів... Важко навіть прокоментувати логіку викрадення подібного предмету. Варто також зауважити, що на летовищі в Гостомелі, в тимчасово захоплених ворогом службових приміщеннях, ми знаходили елементи уніформи, розвантажувальні жилети, підсумки, що належали підрозділам Національної гвардії України. Окрім того, нам на очі потрапляли загальновійськові захисні комплекти та протигази вперемішку з російськими елементами амуніції й однострою. Очевидно, виявлені нами протигази та захисні костюми були викрадені зі складів, розміщених у зоні відчуження» [24].

А ось мешканцеві с. Обуховичі Вишгородського району Київської області О. Чудновцю довелося заочно «познайомитися» з «фірмовими» звичками окупантів, що в березні на певний час «уподобали» його оселю для перепочинку. За певними речами, які вони залишили по собі (зокрема робочий зошит, відомість видачі обмундирування та інші документи) навіть удалося їх ідентифікувати – морські піхотинці Тихоокеанського флоту. На запитання, що ж саме зникло, господар розповів: «Загалом ми з дружиною недорахувалися значної кількості особистого майна. До заяви про вкрадене та пошкоджене, яку ми подали до Іванківського відділення поліції с.м.т. Іванків Київської області, ми ще додали список, який склав 74 найменування. Приблизна сума збитків у грошовому еквіваленті на квітень 2022 р. становить 150–200 тис. грн. У нас із дружиною склалося враження, що в нас зупинилися якісь зайди, котрі перебувають у своєму розвитку на узбіччі цивілізації, одним словом варвари. Інакше й годі реагувати з огляду на побачене, після того, як нам удалося, як кажуть, переступити поріг власної домівки. Це сталося у квітні 2022 р. після визволення нашого села Обуховичі підрозділами Збройних сил України. Адже окрім вкрадених предметів домашнього

вжитку, що є стандартними для кожної української родини, ми побачили знищені та розбиті побутові пристрої та устаткування, зокрема мультиварка, газова плита, паровий котел і система парового опалення, газовий лічильник, меблі та інше. Ну й, звичайно ж, російські заїди не могли не пожартувати, залишивши нам із дружиною своєрідну розписку. На аркуші із зошита учнівським почерком було написано: “Из России с любовью”. Окрім того, на столі гострим предметом було видряпане слово “Прівет”. Таким чином, на мою думку, окупант натякав, що він знає українську мову або є етнічним українцем, однак безграмотним» [25].

Щоб зрозуміти природу російського мародерства, з яким зіткнулися громадяни України, варто звернутися до рішень гарнізонних військових судів РФ. Зокрема впродовж 2021 – травня 2022 рр. у Північно-Західному регіоні розглядалося 59 справ про скоєні військовослужбовцями крадіжки і грабунки. Так, у серпні 2021 р. контрактник із Ленінградської обл. В. Мухарев повертався зі шпиталю й вирішив переночувати у друга. У під’їзді побачив, що двері сусідньої квартири не замкнені, зайшов. У коридорі була коробка з пирососом, відпарювач для одягу й жилетка з 4 тис. руб. у кишені. В. Мухарев це все забрав. Новгородський контрактник Д. Арефкін, перебуваючи в гостях, викрав у жінки мобільний телефон і перевів собі з її банківської карти 60 тис. руб. У Новгороді строковик М. Азізов, контрактники С. Гвоздьов і А. Кульбакін обікрали місцевий магазин на понад 12 тис. руб. (продукти, одяг, засоби гігієни). Псковський десантник С. Нікандров (нагороджений медаллю «За відвагу») у 2021 р. викрав із дачної ділянки металеву конструкцію вагою 6 т. і вартістю 250 тис. руб., яку разом зі знайомим розпиляв та здав на брухт. Строковик Д. Клещев із Мурманська обікрвав відразу три ділянки, поцупивши бензогенератор і двигун для човна, тример, латунний дров’яний самовар і шуруповерт. Ділянки він обирав ті, що розташовані поряд із дачею його матері. На її ж автомобілі вивозив награвоване.

Розкрадається також армійське майно. Так, у Калінінградській обл. контрактники А. Семенищев, О. Соколовський і Н. Трушкін поцупили піхотний вогнемет (вартістю 8 млн. 886 тис. 870 руб.) і димові гранати. Вогнемет військовослужбовці продали за 17 тис. руб. Інший калінінградець С. Сипягін украв декілька польових телефонів, механічний авіаційний годинник, комплекти радіостанцій, шоломофон із приладом нічного бачення – загалом на суму понад 160 тис. руб. [26].

Директор правозахисної групи «Громадянин. Армія. Право» та член Московської Гельсінської групи С. Кривенко так пояснює кримінальну обстановку в підрозділах збройних сил та інших силових структур РФ: «Кради в армії завжди. По-перше, відповідний культурний рівень. До армії на контракт переважно йдуть мешканці депресивних регіонів, де немає зарплати. І будь-який предмет стає значимим, а солдат не може подолати спокусу, щоб не забрати собі. Друга причина – безкарність. В армії донині дізнання та первинне розслідування покладені на командирів, а не передані сторонній структурі, тій же військовій поліції. Будь-яка подія в підрозділі кидає тінь на командира, тому лєвова частка всього приховується й до судів доходить тільки вершина айсберга. “Ввічливі зелені чоловічки”, “честь солдата та офіцера”, “солдат дитини не образить” – це все туфта та міфи, які приховують реальне становище армії. Армія – загроза і для самих солдатів. Якщо з дідівщиною старослужбовців удалося впоратися, то насилля не пішло з частин. Якщо б зараз було повстання в якому-небудь Воронежі й туди спрямували солдатів, то російська армія так само розпочала б діяти, як в Україні. Куди армію не пусти, вона скрізь так поводитиметься. Такий у неї стан, треба дивитися правді у вічі» [26].

Щоб зрозуміти природу мародерства тепер уже щодо власного населення з боку військовослужбовців російської армії, варто звернутися до протоколів засідань трибуналів часів Другої світової: «Військовою прокуратурою (61ї армії 2го Білоруського

фронту) встановлено, що за останній час почастишали випадки пограбування, мародерства і протизаконного вилучення майна в мирного населення та колгоспів окремими військовослужбовцями. Все це стало можливим лише тому, що командири корпусів, з'єднань, окремих військових частин послабили боротьбу з цими ганебними для Червоної армії видами злочинів». Далі в документі наводяться конкретні випадки.

Зокрема в наказі т.в.о. командувача 61ї армії генералмайора О. ПулкоДмитрієва №0120 (гриф «Таємно») зазначалося: «У колгоспів, колгоспників, одноосібників часом відкритим пограбуванням забирається останній сільгоспінвентар, остання корова, їх особисте майно, із трудом збережене в лісах і болотах від німецьких грабіжників та розбійників.

23.2.44 командир взводу 20го окремого вогнеметного Мозирського батальйону мол. технік лейтенант Вагін разом зі своїми підлеглими ст. сержантом Кравченком, водієм Касьяновим, рядовим Деньшиним самовільно надіслали в м. Юровичі автомашину за самогоном. Після групової п'ятики силою погроз і зброї забрали у грки Бельської набір на чоботи, байкову ковдру, хустки, пальто та ін. У момент затримання грабіжників представниками винищувального батальйону і в перестрілці, що зав'язалася, водій Касьянов під час спроби втечі двічі був поранений, а Вагін із підлеглими був арештований.

5.3.44 р. рядові бго окремого лижного батальйону 15 СЧД Долженко В.М. і Мутовін І.Ф. пограбували у с. Теробово грку Крупну А.Ф. Забрали останню корову, забили на м'ясо, яке доставили до свого батальйону. Командир лижбату майор Швендик, дізнавшись про ганебний злочин своїх підлеглих, не тільки не вжив заходів до викриття й покарання їх, а навпаки приховав сліди тяжкого злочину, наказав м'ясо від украденої корови без обліку та норми витратити для особового складу батальйону. Командир 15 с.д. полковник Гребенник обмежився стосовно майора Швендика накладанням 10 діб домашнього арешту, відшкодуванням

вартості викраденої корови. Однак настільки м'які заходи дисциплінарного стягнення щодо майора Швендика, який сприяв своїми діями розкладанню військової дисципліни серед підлеглих, схвалював грабування й мародерство, суперечать здоровому глузду та не сприяють належній оцінці тяжкості скоєного.

31.1.44 р. рядові 772ї окремої роти зв'язку 415ї стрілецької Мозирської дивізії Смирнов, Кошелев, Мокін у с. Будки Поліської обл. зайшли в будинок жінок – дружин партизанів і сімей червоноармійців, де здійснили дике безчинство та сваволю. Всіх дорослих поставили до однієї стіни й попередили, що коли хтось буде кричати або тікати, стрілятимуть з автоматів, розстрілюватимуть. Після цього грабіжники забрали мішок і вузол цінних речей та сховалися.

5.3.44 р. старшина військовопідсобного господарства управління тилу армії Мошкевич П.Г. зі своїм підлеглим незаконно забрав у колгоспі «Великий шлях» с. Котловиця Брагінського рну з колгоспного сараю 14 кінських плугів, 3 борони, 1 розпуску і 1 пару коліс, відкрито завантажив на машину й доставив до армійського підсобного господарства. Цього ж дня у с. Восход Брагінського рну Мошкевич здійснив пограбування інваліда Кожовальченка Ф.Н. Під загрозою розстрілу відкрито забрав патефон із платівками й кілька дамських суконь» [27, с.138-139] та ін.

Для повноти портрета військовослужбовців армії вторгнення наведемо ще один показовий коментар росіянина, який раніше проходив службу на північному заході РФ: «Скрізь і всюди крадуть один в одного зарплатні картки з пінкодами, телефони, гроші. Відсотків 30 крадуть, не менше. Славилася наша армія щурами, я кажу, як є. Навіть капці крали. З цих злочинів тільки 1/10 доходила до керівництва. По-перше, для чого стукати один на одного?! По-друге, для начальства такі випадки – це теж косяк: це погано, і краще цього не виносити далі командира роти. Я був свідком початку контрактної армії. Там був просто набрід, усіх, хто звідки міг приїхати, брали. Сьогодні в армії, яку створює на-

ша держава, треба бути безвольним. А безвольні люди переважно з моральними відхиленнями. Є там і нормальні, патріотичні, але їх одиниці. Проблема в підборі персоналу. Плюс ще приїжджають із бідних регіонів, із сіл, в яких зарплата 7 тис. руб., тут отримують нормальні гроші, і тут же їх пропивають. А потім викрадають у товариша по службі гроші. Про офіцерську честь говорить нині теж не доводиться, тому що офіцери перетворилися на обслугову режиму» [26].

Чи є перспектива ефективного розслідування хоча б знакових випадків мародерства, крадіжок та пограбувань? На думку вже згаданого А. Руккаса: «Якщо наша генеральна прокуратура не тільки відкриє, але й доведе до логічного завершення кримінальні справи щодо конкретних командирів, які або самі вивозили, або дивилися крізь пальці на те, що робить особовий склад підлеглих їм частин і підрозділів – ми засудимо цілі військові колективи, які займалися цим, назвемо речі своїми іменами з конкретними прикладами, – то це буде найкраща фактологічна база для засудження цього явища як кримінального злочину, яке відповідає нормам міжнародного і національного права в тій же самій РФ. І вони чудово знають, що чинять воєнний злочин, але їм дали свого роду картбланш на пограбування “ворожої нацистської території”, як вони це собі вважають» [20].

Згідно зі ст. 266 Кримінального кодексу РФСР, за крадіжку речей на полях боїв наступала відповідальність у вигляді позбавлення волі від 3 до 10 років, а в деяких випадках і вища міра покарання. У редакції від 30 липня 1996 р. під цією статтею стоїть примітка: «Кримінальним кодексом РФ зазначений склад злочину декриміналізовано» (вочевидь як наслідок участі російських військ у чеченській війні).

Правляча верхівка Російської Федерації впродовж останніх 30 років послідовно проводила курс на повернення України в орбіту свого впливу. При цьому Москва не обмежувала себе у виборі засобів досягнення мети, вдаючись до інформаційних кампаній і

газових шантажів, економічного тиску, дискредитації нашої країни на міжнародній арені, заперечення права української політичної нації на суверенітет і самовизначення, нарешті до прямої агресії й порушення територіальної цілісності України. Армія як органічна частина правлячого режиму перейняла всі його родові вади. Девіантні форми поведінки стали звичайними серед військовиків, а в умовах війни набули крайніх виявів та особливого цинізму й жорстокості.

Вкрай низька моральна планка російських військовослужбовців спричинена не тільки дією спеціальних технологій впливу на масову свідомість росіян, а й невисоким рівнем життєвих стандартів більшості громадян РФ. Саме цим спеціалісти з криміналістики пояснюють масові випадки мародерства на захоплених територіях України. Водночас слід визнати, що такий стан справ став можливим завдяки декриміналізації подібних дій вищим військово-політичним керівництвом. Масове пограбування цивільного населення, власності Української держави, громадських організацій, підприємців, зарубіжних фірм порушує проблему відповідальності тих, хто скоїв воєнні злочини. Збитки всім постраждалим повинні бути відшкодовані за рахунок репарацій, накладених на Росію. Це унеможливить повторення подібних злочинів у майбутньому.

Список використаних джерел і літератури

1. Панфілов О. Мародери російської армії – традиції та сучасність. URL: <https://ua.krymr.com/a/27501948.html>
2. Бабель И. Одесские рассказы. Конармия. Харьков: Фолио, 2013. 352 с.
3. Солонин М. Нет блага на войне. Москва: Яуза-Пресс, 2010. 288 с.
4. Суворов В. Тень победы. Донецк: Сталкер, 2003. 384 с.
5. Казаринов О.И. Обратная сторона войны. Москва: Вече, 2006. 448 с.
6. Соколов Б.В. Оккупация. Москва: АСТ, 2002. 325 с.
7. Никулин Н. Воспоминания о войне. СанктПетербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2007. 244 с.
8. Астафьев В. Прокляты и убиты. Москва: Эксмо, 2007. 799 с.

9. Горбачевский Б. Ржевская мясорубка. Москва: Яуза, Эксмо, 2006. 448 с.
10. Лебединцев А.З., Мухин Ю.И. Отцыкомандиры. Москва: Яуза, 2004. 608 с.
11. Лоза Д. Танкист на «иномарке». Москва: Яуза, Эксмо, 2005. 320 с.
12. Гельфанд В. Дневник 1941–1946. Москва: Политическая энциклопедия; Книжники, 2015. 751 с.
13. Котляр Л.И. Воспоминания еврейкрасноармейца. Москва: Вече, 2011. 352 с.
14. URL: <https://www.pravda.com.ua/rus/news/2022/03/30/7335744/>
15. Военный энциклопедический словарь. Москва: Военное изд-во, 1984. 763 с.
16. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/04/22/uchomukryyetsyafenomen maroderstva rosijskoyiarmiyi/>
17. Бату Д. Мародерство як історичний кодекс російського офіцера. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/kolonki/dorzhatumaroderstvoiak-istorichniikodeks rosiiskogooftsera/>
18. Подуст М.А. Своими глазами. Киев: ТОВ «Задруга», 2002, 360 с.
19. Филь О., Лекарь С. За ваш геройский подвиг... Київ: Київська правда, 2020. 479 с.
20. URL: <https://suspilne.media/235178akvrosiiviniklakulturamaroderstva rozpovidaeistorikandrijukas/>
21. URL: https://lb.ua/society/2022/07/01/521883_vbitih_hersonshchini_rosiyskih.html
22. URL: https://lb.ua/society/2022/06/24/521119_perehoplennya_gur_mo_okupant.html
23. Інтерв'ю з П. Нетьосовим 5 червня 2022 р. Фонди Національного військовоісторичного музею України (Київ).
24. Інтерв'ю з Д. Махтаровим 22 липня 2022 р. Фонди Національного військовоісторичного музею України (Київ).
25. Інтерв'ю з О. Чудновцем 14 травня 2022 р. Фонди Національного військовоісторичного музею України (Київ).
26. Савицкая Л. «Тащат даже у сослуживцев»: Российская армия и мародерство. URL: <https://www.severreal.org/a/voruyur dazheusosluzhivtsevrossiyskayaarmiyaimaroderstvo/31839023.html>
27. Красіна-Филь Л. Кузьма Гребеннік: Штрихи до портрета. Черкаси: Гордієнко Є.І., 2019. 150 с.

Для нотаток:

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**РОСІЙСЬКА ІМПЕРСЬКА
ДЕРЖАВНІСТЬ:
СУЧАСНІ МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ**

Аналітичний альманах

Частина II

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 20,3
Зам. 25-118.

Видавець і виготовлювач ПП «Видавництво «Фенікс».
03067, м. Київ, вул. Грушецька, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК за № 271 від 07.12.2000.